

ISSN 2078-1849

**PROCEEDING
OF THE
INSTITUTE OF
ARCHAEOLOGY
LVIV UNIVERSITY**

Issue 12

Scientific journal

Published 1–2 issues per year

Published since 2006

**ВІСНИК
ІНСТИТУТУ
АРХЕОЛОГІЇ**

Випуск 12

Збірник наукових праць

Виходить 1–2 рази на рік

Видається з 2006 року

**The Ivan Franko
National University of Lviv**

**Львівський національний
університет імені Івана Франка**

2017

Засновник: ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Друкується за ухвалою Вченої Ради
Львівського національного університету
Протокол № 46/12 від 28 лютого 2018 р.
імені Івана Франка

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого
засобу масової інформації.
Серія КВ № 14620-3591Р від 30 жовтня 2008 року

У Збірнику вміщено статті з проблем римської історії, археології та давньої історії України слов'яно-руського часу, історії археологічної науки. Уведено до наукового обігу нові археологічні матеріали.

Для археологів, істориків, краєзнавців, аспірантів, студентів та всіх шанувальників давньої історії.

In the collection contains articles on the problems of Roman history, archeology and ancient history of Ukraine Russian Slavic-time, history of archaeological science. There was put new archaeological materials to the scientific circulation.

The work is targeted at archaeologists, historians, post-graduate students, students and all those interested in ancient history, as well as chronicles.

Редколегія:

Головний редактор: проф., д-р іст. наук *Оксана Франко*.

Відповідальний секретар: канд. іст. наук *Наталія Стеблій*.

Редакційна колегія: проф., член-кор. НАН України, д-р іст. наук *Володимир Баран*;

проф., д-р іст. наук *Леонтій Войтович*; проф., д-р іст. наук *Лариса*

Крушельницька; д-р іст. наук *Борис Магомедов*; проф., акад. НАН України, д-р іст.

наук *Степан Павлюк*, проф., д-р археології *Андрей Плєтерський*; проф., д-р іст.

наук *Олександр Ситник*.

Editorial Board:

Professor *O. Franko* – Editor-in-Chief,

Assistant Professor *N. Stebliy* – Managing Editor.

Відповідальний за випуск канд. іст. наук *Наталія Стеблій*

Адреса редколегії:

Львівський національний університет
імені Івана Франка
вул. Університетська, 1
Львів, Україна, 79000
тел. +38 0322394639

Editorial Board Address:

the Ivan Franko National University of Lviv
1, Universityts'ka Str., Lviv,
Ukraine, 79000
tel. +38 0322394639

<http://institutes.lnu.edu.ua/archeology>

Редактор О. КУЗИК

Технічний редактор С. СЕНИК

Адреса редакції, видавця і виготовлювача:
Львівський національний університет
імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої
справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої
продукції. Серія ДК № 3059 від 13.12.2007 р.

Формат 70×100/16.
Ум. друк. арк.
Тираж 100 прим. Зам.

© Львівський національний університет
імені Івана Франка, 2017

СТАТТІ

УДК 904(477.82):314.15(=1:16)“01”

ЕТНОКУЛЬТУРНА СИТУАЦІЯ НА ТЕРИТОРІЇ ПОГРЕНИЧЧЯ ЗАХІДНОЇ ВОЛИНИ ТА ПОДІЛЛЯ В ПІЗНЬОРИМСЬКИЙ ЧАС (СПРОБА РЕКОНСТРУКЦІЇ)

Ярослав ОНИЩУК

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, Україна, 79000, e-mail: onyshchuk@ukr.net*

Досліджено етнокультурну ситуацію, яка склалася на пограниччі Волині та Поділля у пізньоримський час. Охарактеризовано міграційні шляхи населення вельбарської культури, особливості його культурного розвитку. Волино-Подільське пограниччя визначено як важливу гето-слов'янську контактну зону.

Ключові слова: пізньоримський час, Волино-Подільське пограниччя, вельбарська культура, черняхівська культура, сармати, міграційні шляхи, етноконтактна зона, матеріальна і духовна культура.

Проблеми етнокультурної історії України другої чверті I тисячоліття н.е. вивчені недостатньо добре, оскільки стосуються одного з найскладніших періодів нашого минулого. У результаті політичної та економічної кризи Римської імперії до її границь в Подунав'ї масово проникають племена готів, гепідів, вандалів, венедів, гунів та інших народів. На сьогодні залишаються до кінця не вирішеними питання характеру міграційних процесів, ролі того чи іншого етносу в утворенні черняхівської культури, значення провінційно-римських впливів у розвитку господарства місцевих варварських племен тощо.

У різних регіонах України ці процеси проходили неоднаково. Однією із територій, де вони були доволі активними, є пограниччя Західної Волині та Поділля. Цей географічний район розташований на північному краї Подільської височини і складається з ряду горбистих пасм Гологоро-Кременецького кряжу, а також височин і низин, що примикають до нього із півночі та півдня. Досліджувана територія простягається майже на 200 км від Розточчя на заході – до витоків р. Вілії на сході, в межах Львівської, Тернопільської і, частково, Рівненської областей.

Суміжний район Малого Полісся представляє собою рівнину, розділену долинами рік Західний Буг, Стир та Іква з притоками. Через котловинний характер Малополицької рівнини, а також того, що верхньокрейдові відклади (мергелі), з яких складається її поверхня, майже не пропускають води, у минулому вона була значно заболочена. Болота, в основному, локалізувалися в долинах рік та на деяких межиріччях (наприклад, Буго-Стирському).

Проблеми етнокультурної історії другої чверті I тисячоліття н.е. пограниччя Західної Волині та Поділля тією чи іншою мірою розглядали різні дослідники. Ю. Кухаренко розташовував на цій території населення волинської групи полів поховань, розуміючи під цією назвою гото-гепідську культуру [30. С. 58]. І. Винокур був упевнений, що на Волині та Поділлі формувалися слов'янські підоснови поліетнічної черняхівської культури [9. С. 27–33], хоча й не заперечував також присутність тут із III ст. вельбарських пам'яток (Дитиничі, Дерев'яне, Раковець та ін.) [10. С. 219]. Б. Строць, відносячи Західне Поділля до зони поширення черняхівської культури, припускає існування в його західній частині германо-слов'янської контактної зони. Він дійшов висновку, що у другій чверті I тисячоліття н.е. у цьому районі проживали дві етнічні групи: у південній і західній частинах Західного Поділля (Дністровська частина) – автохтонна слов'янська та прийшла – германська – на його північному сході (Тернопільський ландшафтний район) [56. С. 33–35]. На присутність “північно-західної” та інших традицій у комплексах ліпної кераміки черняхівської культури Північного Поділля та Південного Побужжя наголошують у публікаціях останніх років В. Тилішак [58. С. 207–209] та О. Милашевський [36. С. 121–122].

Нові матеріали до реконструкції етнокультурної ситуації другої чверті I тисячоліття н.е. на досліджуваній території отримано під час археологічних досліджень у верхів'ях рік Іква, Серет і Стир, Горинь та в басейні Гнізної з кінця 1990-х рр. У цей час проведено розкопки поселень Кобиля, Очеретне-II, Дудин-II, Накваша-I, Суховоля-VII та ін. Вони засвідчили існування у східній частині цього району пам'яток з матеріалами вельбарської культури, відповідники до яких відомі на Західній Волині та Повісленні. Характерні для східних германців житла, ліпну кераміку та інший матеріал виявлено у Костянці, Вікнинах Великих, Кобиллі, Дудині-II та ін. [42. С. 303–312; 50. С. 111–112; 51. С. 366–367, 371, 373; 54. С. 453–456 та ін]. Наземні житла переважно великих розмірів (55,2–120 м²) і нагадують т.зв. “великі доми” з території Північної Німеччини і Польщі. Часто вони розділені перегородкою на житлову і господарську частини. Подекуди трапляються менші споруди площею до 20 м². Крім цього, відкрито заглиблені у материк, житлові та господарські будівлі, посуд, різні знаряддя праці, побуту.

Виліплена від руки кераміка, є тим індикатором, який найкраще відображає самобутню матеріальну культуру вельбарців. Вона представлена приземкуватими горщиками біконічної форми, кумпфами, мисками S-подібного профілю тощо. Формувальна маса щільна, з домішками шамоту, жорстви, різнофактурного піску, органіки. Поверхня переважно нерівна, горбкувата, часом рустована. Деякі екземпляри мають пригладжену верхню частину. Вінця легко розхилені, прямі або загнуті до середини, денця плоскі. Орнамент небагатий. Це, зазвичай, прокреслені геометричні композиції у вигляді ліній, зигзагів, трикутників, еліпсоподібних вдавлень, зачіпів. Такі форми мають численні аналогії на вельбарських пам'ятках з території Польщі (Масломенч [72. Rys. 11, 22], Грудек

над Бугом [71. Рис. 67]), Білорусі (Брест-Трішин [30. Табл. XXVI: 11, 51]) та України (Дитиничі [52. Рис. 7:3], Загаї-ІІ [20. Рис. 49:12], Хрінники [27. С. 121] та ін.).

Жителі вельбарських поселень у господарстві та побуті користувалися виробами з металу, кістки і каменю: ножами, теслами, долотами, різцями, свердлами, ложилами, проколками, голками, роговими гребенями і т.д. Серед прикрас відомі різноманітні фібули, підвіски, окуття поясів, скляні намистини тощо. Деякі із них були предметами провінційно-римського імпорту, або привезені готами з території римського лімесу (наприклад, скляна мініатюрно-мозаїчна намистина із зображенням, можливо, матері імператора Константина Великого Флавії Юлії Гелени [40. С. 103–106] та золота поліхромна підвіска з поселення Дудин-ІІ [41. С. 72–76]).

Одночасно на вельбарських пам'ятках досліджуваної території виявлено матеріали черняхівського типу, зокрема, кружальну сіроглиняну кераміку. Залежно від часу функціонування поселень, а також їхнього статусу, її кількість у комплексах різна. Наприклад, на пам'ятках фази С₁/С₂ ліпний посуд значно переважає над кружальним. До таких можна віднести поселення біля с. Малашівці (ур. Ставки), Крутнів-І на Тернопільщині, Малинище-І, Суховоля-ІІІ на Львівщині. Так, у Малашівцях ліпна кераміка складає приблизно 80% [55. С. 121]. Приблизно стільки ж її у Суховолі-ІІІ. На поселенні Крутнів-І серед значної кількості керамічного матеріалу фрагменти кружального посуду представлені лише кількома екземплярами [3. С. 28]. Натомість на об'єктах пізньої фази (С₃-D) його кількість значно переважає над ліпним.

Таке поєднання рис, на нашу думку, можна пояснити безпосередніми контактами на цій території між вельбарською та черняхівською людностями. Проживаючи в умовах інтенсивних провінційно-римських впливів, які надходили на сучасну територію України за посередництва черняхівського населення, готи перейняли багато нових елементів матеріальної культури. Проте, характерною рисою вельбарських пам'яток Волино-Подільського пограниччя є те, що навіть на фінальному етапі свого існування вони не втратили своєї самобутності. Наприклад, мешканці поселень Дудин-ІІ, Накваша-І, Малинище-І, Суховоля-І та ін. у IV ст. на рівні з кружальною керамікою користувалися ліпним посудом вельбарського типу, кількість якого у керамічних комплексах може сягати 20–30%. [42. С. 303].

Важливим джерелом для вивчення духовної культури германців є поховальні пам'ятки. На Волино-Подільському порубіжжі вони представлені захороненнями у Рудці, Шумську, Чеснівському Раковці та Йосипівці-І. Могилиники ґрунтові, біритуального характеру. Основним типом захоронень є тілоспалення з покладенням кремаційних залишків у ями. В окремих випадках неочищені від попелу кальциновані кістки зсипали в урни або накривали урною зверху (Чеснівський Раковець, пох. №7, 9, 17 [14. С. 157], №2 [69. С. 226]; Йосипівка-І, пох. №3 [38. С. 62]). Поховальний інвентар складається з декількох посудин, знарядь та прикрас. Значна кількість речей має сліди перебування у вогні.

Дещо у меншій кількості зустрічаються тілопокладення. Інгумаційні захоронення переважно північної орієнтації. Кістяки лежать на спині у випростаному положенні або на боці з підігнутими ногами. Окремі поховання, більш пізні, орієнтовані на захід. Ми підтримуємо думку тих дослідників, які схильні пов'язувати західне розташування покійників з поширенням у варварському суспільстві християнства [48. С. 109–116; 15. С. 86–87; 39. С. 126–130].

На сьогодні існують різні погляди щодо етнокультурної приналежності могильників пізньоримського часу із суміжного з пограниччям Тернопільського плато (Чернелів Руський, Біла, Чистилів, Токи та ін.). На думку І. Герети, ці пам'ятки залишили носії черняхівської культури. Однак дослідник зазначав, що “у Чернелеві Руському близько 20 поховань містять ліпний посуд вельбарського типу. Три поховання із Токівського могильника також мають типову вельбарську кераміку”. Наявність в одних комплексах відмінних культурних елементів він пояснював спільним проживанням у цій місцевості різних племен, що призвело до переплетіння культурних явищ [17. С. 155]. На приналежність названих поховальних пам'яток до черняхівської культури вказує Б. Строць. Водночас він вважає, що територія Тернопільського ландшафтного регіону в пізньоримський час була заселена прийшлим германським населенням [55. С. 129]. Важливі результати до проблеми етнічної приналежності Чернелево-Руського і Токівського могильників опублікував В. Тиліщак. На основі дослідження характеру поховальної обрядовості та супровідного матеріалу першого із них він виділив властиві для нього культурні компоненти: вельбарський, пшеворський (центральноєвропейський), місцевий (“дністерський”), “дунайський”, представлений провінційно-римськими імпортами і, можливо, похованнями східної орієнтації, а також “сарматський”. В. Тиліщак припустив, що людність, яка заснувала могильник в Чернелеві Руському, прийшла з території сучасної Польщі та належала до творців масломенської групи вельбарської культури [57. С. 13–14]. Подібна картина спостерігається й у комплексах Токівського некрополя. Значна частина виявленої у його похованнях ліпної кераміки має аналогії у вельбарській культурі. В окремих випадках також простежуються пшеворські та місцеві (східноєвропейські) традиції [58. С. 209].

Наявність у комплексах пшеворських елементів (Лепесівка, Вікнини Великі, Кобилля та ін.), на нашу думку, може бути пов'язана як з історією формування вельбарської культури у Нижньому Повісленні (впливом оксидівської та пшеворської культур), так і з участю в міграційних процесах деяких груп пізньопшеворської (вандальської) людності. Присутність місцевого слов'янського, сарматського і навіть грецького етнічного компоненту пояснюється складною історико-культурною ситуацією, яка виникла після включення вельбарського населення в процес формування черняхівської культури та участі варварів у Скіфських (Готських) війнах (238–270 рр.). У зв'язку з різними обставинами, якась частина місцевої людності, а також привезені з лімесу ремісники та раби, намагалися адаптуватися у германському середовищі, частково переймаючи їхні традиції та поховальний обряд. Свого часу на такий факт звертав увагу

Л. Козловський, говорячи, що готи могли поступово насаджувати місцевій людині свої звичаї та матеріальну культуру [73. S. 96]. Тим більше, що рабство у германців мало патріархальний характер. Згідно із свідченнями Публія Корнелія Тацита, раб володів своїм майном, вів власне господарство та, подібно колоні, лише сплачував оброк у вигляді зерна, дрібної худоби або одягу. «Їх рідко піддають побоям, заковують в кайдани і карають примусовими роботами...» – пише він [2. С. 69]. Таким чином, ця верства населення чи не найшвидше переймала елементи культури своїх панів, полегшуючи умови власного існування.

Виходячи з цього, вважаємо, що могильники та поселення пізньоримського часу на території Тернопільського плато залишило змішане населення, в основному східно-германське, а також сарматське і слов'янське. Їх характерною рисою є наявність різноетнічних матеріальних елементів, насамперед, посуду, який співіснує паралельно з кружальною керамікою. За цими ознаками вони близькі до пам'яток Волино-Подільського пограниччя і належать до однієї етнокультурної спільності з переважаючою германською складовою (рис. 1).

Окремо слід зупинитися на присутності на пам'ятках досліджуваної території сарматських рис. Вони зафіксовані як у характері поховальної обрядовості (поховання із заплечиками), так і в асортименті предметів матеріальної культури на пам'ятках в Чеснівському Раковці, Чернелеві Руському, Токах та ін. Зокрема, на поселеннях Кобилля та Броди-І виявлено фібули сарматського походження (тип *Dybäck/Independența* за Я. Шустером [77]). Концентрація таких виробів спостерігається в Тисо-Дунайському межиріччі, де вони відомі на пам'ятках Інденденца (*Independența*, пох. 33) [68. Р. 81, 85, abb. 5:1], Фінтінеле (*Fintinele*, пох. №11) [75. Р. 133, abb. 6:5], Братею (*Brateiu*, пох. №1) [67. Р. 165, taf. LXXXVIII/B:1] у Румунії. Аналогічні екземпляри також відомі з території Угорського Потисся (могильник Тісафельдвар (*Tiszafeldvár*) [79. S. 308, abb. 16: 9, 11], Польщі (два екземпляри з поховання №12 могильника у Прущу Гданьським (*Pruszcz Gdański*) [76. S. 194], України (Солонці Закарпатської обл.) [28. С. 182, рис. 6:7, 187; 8. С. 235, рис. 98:2, 238] та узбережжя Балтійського моря (*Dybäck*, Швеція) [74. Fig. 4].

Для вивчення проблеми гото-сарматських відносин важливе значення має інформація, яку опублікував на початку XX ст. львівський краєзнавець та історик В. Карпович (псевдонім – Богдан Януш). Він описав знахідку 1904 р. на околиці с. Заздрість Тербовлянського р-ну Тернопільської обл. великої кам'яної стели із викарбуваними на її поверхні трьома загадовими символами. Під час викопування каменю робітники також натрапили на кістки двох баранів, або овець, а також кружальну кераміку, характерну для готського часу [70. S. 251–253; 65. S. 11, 188]. Співставлення знаків з тамгами боспорських царів, серед яких були вихідці із сарматської знаті (Савромат II, Рескупіорд III), дали підстави М. Бандрівському вважати, що стела із Заздрості сарматського походження, а тамги на її поверхні були вибиті за вказівкою одного з ватажків сарматських племен, спорідненого з царськими династіями Боспору, або їхнього

воєнного союзника [4. С. 66–68]. Погоджуючись із цим, від себе додамо, що с. Заздрість знаходиться на північному краї давнього степу “Панталіха”, розташованого у межиріччі рік Стрипа та Серет. Згідно з даними “Słownika Geograficznego królestwa Polskiego...” (1886), у минулому тут випасали великі стада худоби і табуни коней [78. S. 845].

Таким чином, частково заболочений і багатий на рослинність ландшафт був сприятливий для проживання тут давніх номадів. Припускаємо, що у першій половині I тисячоліття н.е. якась частина сарматів облаштувала тут кочовища, позначивши кам'яними стелами з тамгами свої володіння. Цієї ж думки дотримувався В. Драчук. Він уважав, що стовп із Заздрості міг бути символом влади сарматів над цією територією і був поставлений аланами в кінці II – на початку III ст. н.е. [18. С. 244]. Натомість М. Смішко бачив тут племена язигів, які оселилися у Північно-Західному Подністер'ї ще на початку нашої ери і проживали на території Західного Поділля до II ст. н.е. включно [53. С. 69]. Прямим свідченням сарматської присутності є могильники цього часу, виявлені біля сіл Ленківці [35. С. 65–67], Киселів [13. С. 126–131] Чернівецької, Острівець [53. С. 54–70] Івано-Франківської, Буряківка [32. С. 73–76], Товсте [33. С. 108–111] Тернопільської областей. Багате поховання чоловіка і жінки, відкрите у с. Пороги на Вінничині. Наявність серед супровідного інвентаря значної кількості золотих предметів, зброї, а також семи тамг, зображених на ряді предметів (денці та ручці срібного кубка, декоративних пластинах парадного та наконечнику портупейного поясів, золотому окутті піхов меча тощо), свідчить, що там було захоронено знатну особу, можливо, навіть сарматського царя Інісмея [49. С. 6–75].

Пізньоримським періодом датуються сарматські елементи на поховальних пам'ятках у Чеснівському Раковці, Чернелеві Руському, Токах, кам'яна стела із Заздрості, фібули на поселеннях Кобилля та Броди-І. Аналіз індивідуальних краніометричних даних, який зробила Т. Рудич, засвідчив наявність сарматських рис у до 10% чоловічих і 16% жіночих поховань на черняхівських могильниках у Петриківцях, Косановому Вінницької та Чернелеві-Руському Тернопільської областей [47. С. 80]. Вони свідчать, що на території Північного Поділля верхня хронологічна межа сарматських старожитностей може сягати IV ст. н.е. Безумовно, це припущення ще потребує детальнішого вивчення і підтвердження більшою кількістю археологічних джерел, однак складна етнокультурна ситуація, що сформувалася тут у другій чверті I тисячоліття н.е., робить його актуальним.

Проведені на Волино-Подільському пограниччі дослідження свідчать, що готи заселили цю територію приблизно на початку III ст. н.е. Зокрема, до перших десятиліть III ст. н.е. можна відносити поселення в Малашівцях [55. С. 69]. Приблизно у цей час виникла і пам'ятка Суховоля-VII [43. С. 159]. Періодом не пізніше середини III ст. визначається нижня хронологічна межа поселення Дудин-II [42. С. 311; 44. С. 35]. Сприятливі для проживання, землеробства і тваринництва ґрунти спонукали до заснування тут довготривалих

поселень (Борсуки, Кобиля, Дудин-ІІ, Малинище-І, Йосипівка-ІІІ та ін.). У середині–другій половині ІІІ ст. н.е. ця територія стала своєрідним “плацдармом” для інфільтрації германців у середовище черняхівської культури Поділля.

У західній частині Волино-Подільського пограниччя у пізньоримський час проживали племена, які складають одну групу із старожитностями черняхівської культури Верхнього Подністер’я. Мова йде про пам’ятки, розташовані на Гологірському, Давидівському кряжах та на суміжній із ними території Західного Побужжя (Ріпнів-ІІ, Ракобовти, Черепин, Неслухів, Львів (“Золотий Лев”), Гряда-І та ін.) (рис. 2). Для них характерні невеликі за розмірами, рідко забудовані заглибленими у материк житловими і господарськими спорудами, поселення. У побуті носії черняхівської культури користувалися ліпним і кружальним посудом, виробами з металу, скла, кістки та каменю. Ліпний посуд, в основному, представлений горщиками і мисками. Його характерною рисою є наявність у глиняній масі значних домішок шамоту, піску, іноді жорстви. Поверхня нерівна, інколи грубо заглажена ганчіркою чи віхтем трави, мало прикрашена. Основний мотив орнаменту – заглиблена пряма або хвиляста лінія на плечиках посудини, валик з косими насічками або пальцевими вдавленнями. Часом насічки або вдавлення наносилися по краю вінця. Численні аналогії до цих матеріалів відомі на пам’ятках Верхнього Подністер’я (Дем’янів-ІІ, Бовшів-ІІ, Куропатники, Теремці).

Сьогодні встановлено, що у пізньоримський час територію Західного Побужжя і Верхнього Подністер’я заселяв слов’янський етнічний елемент [5. С. 120–126; 6. С. 172–177; 7. С. 77; 11. С. 73–77; 31. С. 22–24]. Важливих висновків у цьому плані дійшов Д. Козак, якому вдалося простежити прямий зв’язок між черняхівськими пам’ятками окресленого регіону та зубрицькими (венедськими) старожитностями ранньоримського часу. Він полягає в однаковій території поширення, тотожності багатьох елементів матеріальної культури, відсутності поховальних пам’яток тощо. На думку дослідника, саме зубрицькі громади стали тією базою, на основі якої сформувався слов’янський локальний варіант черняхівської культури [24. С. 153].

Доволі складною і мало вивченою проблемою залишається поховальна обрядовість черняхівського населення згаданої території. Відомо, що слов’янські поховання І тисячоліття н.е. – це переважно кремації. Покійників спалювали на ритуальних вогнищах, оскільки вірили в очисну силу вогню. Однак, у західній частині Волино-Подільського пограниччя, як і у Верхньому Подністер’ї загалом, поховальні пам’ятки цього часу фактично невідомі. Виключенням є могильник у с. Псари (зараз с. Приозерне Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл.), який частково дослідив К. Гадачек у 1910 р. Він виявив чотири інгумаційні поховання: у трьох скелети лежали у випростаному положенні, в одному – в скорченому, головами на південний захід. Ще близько 50 могил було знищено під час будівництва дороги. Супровідний матеріал складався з ліпного та кружального посуду, фібул, підвісок (у тому числі

сокиркоподібної), намистин, гребенів, пряжок та ін. На думку К. Гадачека, могильник датується IV ст. н.е. [66. С. 28–30].

Етнічна приналежність могильника у Псарах-Приозерному дискусійна. Наприклад В. Антоневич уважав, що пам'ятку залишили германські племена готів [64. С. 180]. М. Тіханова бачила у ній сарматські елементи [59. С. 185]. Так чи інакше, але захоронення в Приозерному мають змішані культурні риси і, на нашу думку, тяжіють до групи поховальних пам'яток Північного Поділля.

Як було зазначено, похоронна обрядовість локального варіанту Черепин–Теремці залишається не вивченою. Це пояснюється використанням його людністю специфічного обряду, який не можна зафіксувати археологічними методами дослідження (наприклад, розсіювання кремаційних залишків над водою чи поверхнею землі) [26. С. 166]. На нашу думку, у цьому контексті важливі свідчення Гая Плінія Старшого, записані у “Природничій історії”: “В давнину найбільш явною ознакою перемоги вважалася передача переможеними [переможцю] зеленого стебла. Вона означала відмову від володіння землею..., навіть від поховання [померлих] в землі; цей звичай, як я бачив, до сих пір зберігся у германців...” [1. С. 53]. Можливо, саме з готською експансією на слов'янські території у другій чверті I тисячоліття н.е. слід пов'язувати раптову зміну характеру поховальних пам'яток місцевого населення. Такої ж думки дотримувалися російські учені М. Щукін, Д. Мачинський та С. Воронятов, пояснюючи причини несподіваного зникнення поховань у землі в деяких археологічних спільнот [63. С. 267].

Вельбарських матеріалів на черняхівських пам'ятках Верхнього Подністер'я і Західного Побужжя наразі не виявлено. Це дало підстави Д. Козаку припустити, що готи під час освоєння Західного Поділля обійшли цю територію, а пізніше між германцями і слов'янами міг існувати певний договір, який регулював їхні взаємовідносини [21. С. 36; 26. С. 215].

З цього приводу виникає питання, що спонукало германську людність оминати західну частину Волино-Подільського пограниччя. Ця проблема поки що залишається мало вивченою. Зокрема, дискусійним видається припущення Д. Козака, що просування вельбарських племен на Подністер'я було зупинене військовим опором слов'янських племен на Волинській височині (десь у районі сучасного Сокаля Львівської обл.) [20. С. 126; 22. С. 7; 26. С. 211–212]. Ані історичні, ані археологічні джерела не дають нам підстав, які б свідчили про військові сутички на цій території між слов'янами і готами.

Ймовірно, причина полягає в іншому. Припускаємо, що на цю ситуацію могли впливати фактори як географічного, так і етнічного характеру. Відомо, що хвилі міграції германських племен призвели до заселення ними Західної Волині. Картографування вельбарських пам'яток свідчить, що вони переважно розташовані вздовж Волинської височини і, зокрема, на її південному краї (Ромош, Яструбичі, Свитязів, Федорівці, Линів-II, Загаї-II та ін.). Район Малого Полісся у цей час був мало заселений. Через певні особливості геоморфологічної будови деякі її місцевості (наприклад Буго-Стирське межиріччя) були значною

мірою заболочені та малоприсадатні для пересування великої кількості людей разом із своїм майном. Тому для руху на південь готи використали давно відомий сухопутний шлях по Люблінській та Волинській височинах і, вийшовши до району Кременецьких гір (Вікнини Великі, Борсуки, Шумськ, Кобилля, Чеснівський Раковець, Рудка), досягли районів Поділля. Рух германської людності на південь вздовж Грядового Побужжя був ускладнений компактним проживанням у цьому районі слов'янських племен Верхньодністерської групи черняхівської культури, які, як уважав Д. Козак, були вороже налаштовані до прибульців із Повіслення [26. С. 114–116].

На сьогодні можемо припустити, що приблизно у межах стику Гоголірського та Вороняцького горбогір'їв Волино-Подільського пограниччя існувала гото-слов'янська етноконтактна зона (рис. 3). Зокрема, найзахіднішою пам'яткою вельбарської культури у цьому районі є поселення Йосипівка-III, розташоване більш як за 20 км від черняхівського селища Ракововти на Західному Бузі. На ньому відкрито понад 100 різноманітних об'єктів: залишки кількох напівземлянкових жител, господарські споруди наземного та заглибленого типів, вогнища, майстерні, колодязі, елементи огорожі окремих господарств, а також велику кількість ліпної та кружалної кераміки [45. С. 5; 38. С. 55]. Подібна ситуація у цей час сформувалася й на Середньому Подністер'ї. На думку Б. Строцена, удругій чверті I тисячоліття н.е. у північно-східній частині Західного Поділля проживала прийшла германська людність, у південній та західній (Придністерській) – автохтонна слов'янська [56. С. 33–35].

Хронологія більшості поселень Північного Поділля визначається III–IV ст. н.е., однак час існування деяких із них може виходити й за межі IV ст. [55. С. 74]. Ця думка підтверджується знахідкою в Дудині-II у верхів'ях р. Ікви золотої підвіски-кулони [41. С. 72–76]. Поліхромний стиль, у якому зроблено прикрасу, розвинувся і набув поширення в гунську епоху. Це означає, що найпізніші вельбарсько-черняхівські пам'ятки Волино-Подільського пограниччя могли існувати ще у першій половині–середині V ст. Рубежем IV–V ст. н.е. датують багаті готські скарби на Волині. Д. Козак уважав, що вони були захищені під час “надзвичайно драматичної ситуації, яка склалася для готів Волині у цей час” [25. С. 91]. Припускають, що до цього були причетні слов'янські племена з Верхнього Подністер'я [23. С. 62; 25. С. 91–92; 63. С. 288].

Своєрідну думку з цього приводу висловив Д. Чобіт. Він вважає, що після розгрому готської держави гунами, носії вельбарської культури на Волино-Подільському пограниччі нікуди не поділися, а, проживаючи у своїх колоніях-анклавах серед слов'ян, були поступово асимільовані. Опрацьовані ним дані ономастики, дозволяють припустити, що у центральній частині пограниччя до сьогодні збереглося багато готських топографічних та антропонімічних назв [61. С. 3–35]. Зокрема, аналіз книг Йосифінської та Францисканської метрик с. Стиборівка Бродівського р-ну Львівської обл. засвідчив, що наприкінці XVIII – початку XIX ст. більшість прізвищ його мешканців мали германські корені. Значну кількість антропонімів з германськими основами

виявлено й у сусідніх населених пунктах – Вербівчику, Орихівчику, Маркополі, Шишківцях, Нем'ячі, Попівцях, Паликоровах та ін. [62. С. 51]. Це підтверджується також специфічним виглядом мешканців Стиборівки: ще до 30-х років ХХ ст. переважна їх більшість мала руде волосся, ластовиння на обличчі, сірі та голубі очі. Таким чином, на думку Д. Чобота, далекі нащадки готів і досі проживають на Волино-Подільському пограниччі, втративши свій етнічний вигляд у результаті багатовікової слов'янізації [62. С. 302–307].

Не вдаючись у дискусію, зауважимо, що відповідь на питання, які саме етнокультурні чи політичні процеси відбувалися на Волино-Подільському пограниччі та суміжній із ним Західній Волині наприкінці IV та у V ст. на сьогоднішньому етапі досліджень дати важко. У розпорядженні археологів наразі немає ані явних ознак гото-слов'янського воєнного протистояння в цьому регіоні (поховань загиблих, залишків спалених вельбарських поселень), ані пізніших за V ст. готських пам'яток, на яких би простежувалися ознаки поступової культурної асиміляції германців. Можливо, дану проблему зможуть розв'язати подальші розкопки поселень та могильників в безпосередній гото-слов'янській контактній зоні.

Отже, територія Волино-Подільського пограниччя у другій чверті I тисячоліття н.е. була важливим районом, де відбувалися активні взаємовідносини між германською, слов'янською, а також сарматською людністю. Вивчення розташованих тут археологічних пам'яток наблизить нас не тільки до кращого розуміння історії України пізньоримського часу, а й, можливо, до розв'язання низки дискусійних проблем етнічної історії східноєвропейського Барбарікуму загалом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Гай Плиний Старший*. Естественная история // Древние германцы: Сб. документов. / Сост. Б. Н. Граков, С. П. Моравский и др. – М., 1937. – С. 47–54.
2. *Публий Корнелий Тацит*. Германия // Древние германцы: Сб. документов / Сост. Б. Н. Граков, С. П. Моравский и др. – М., 1937. – С. 55–82.
3. *Крушельницька Л. І.* Звіт про роботу Бродівської (ранньозалізної) госпдоговірної археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР у 1985 р. // Наук. архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ.
4. *Бандрівський М.* Сварожі лики. – Львів, 1992.
5. *Баран В. Д.* Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. – К., 1972.
6. *Баран В. Д.* Черняхівська культура (за матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу). – К., 1981.
7. *Баран В. Д.* Становлення ранньослов'янських культур та основні шляхи розселення слов'ян // ЗНТШ. – 1993. – Т. ССХХV. – С. 59–85.
8. *Вакуленко Л.* Українські Карпати у пізньоримський час. – К., 2010.
9. *Винокур И. С.* Волино-Подольское пограничье – один из районов формирования черняховской культуры // КСИА. – 1970. – Вып. 121. – С. 27–32.

10. *Винокур И.* Вельбарские элементы и черняховские древности Лесостепи Украины II–V вв. н.э. // *Kultura wielbarska w młodszym okresie Rzymskim (materiały z konferencji)*. – Lublin, 1989. – Т. II. – С. 217–224.
11. *Винокур И. С.* Етнос черняхівських племен Лісостепу // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. – К.; Львів, 1997. – С. 73–77.
12. *Винокур И. С.* Генезис черняхівської культури на Волині і Поділлі // Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України. – К., 2003. – С. 51–55.
13. *Винокур И. С., Вакуленко Л. В.* Киселевский могильник I–II вв. н. э. // КСИА. – 1967. – Вып. 112. – С. 126–131.
14. *Винокур И. С., Островский М. И.* Раковецкий могильник // МИА. – 1967. – № 139. – С. 144–159.
15. *Войнаровський В.* Християнство і порушені поховання черняхівської культури // Історія релігій в Україні: Тези повідомл. V Міжнар. круглого столу. – К.; Львів, 1995. – Т. 1. – С. 85–88.
16. *Геренчук К. И.* Малое Полесье // Физико-географическое районирование Украинской ССР. – К., 1968. – С. 165–173.
17. *Герета І. П.* Нові пам'ятки Західного Поділля в світлі проблем черняхівської культури // МДАПВ. – 1995. – Вип. 6. – С. 144–163.
18. *Драчук В. С.* Стела со знаками из Теребовельщины // СА. – 1967. – № 2. – С. 43–44.
19. *Кирильчук А. А., Позняк С. П.* Дерново-карбонатні ґрунти (рендзини) Малого Полісся. – Львів, 2004.
20. *Козак Д. Н.* Етнокультурна історія Волині (I ст. до н.е. – IV ст. н.е). – К., 1992.
21. *Козак Д. Н.* До проблеми співіснування слов'ян і германців в Україні у другій чверті I тис. н.е. // Старожитності Русі-України. – К., 1994. – С. 31–36.
22. *Козак Д. Н.* Пам'ятки давньої історії Волині у с. Линів. – К.; Луцьк; Львів, 1994.
23. *Козак Д. Н.* Культурно-історична інтерпретація скарбів Волині рубежу IV–V ст. // Археологія. – 1995. – № 4. – С. 50–65.
24. *Козак Д. Н.* Дуліби (пошуки генези) // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь: Матер. IX наук. іст.-краєзн. міжнар. конф. – Луцьк, 1998. – С. 151–154.
25. *Козак Д. Н.* Готські скарби Волині початку раннього середньовіччя // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячоліття н.е. – К.; Львів, 1999. – С. 80–93.
26. *Козак Д.* Венеди. – К., 2008.
27. *Козак Д. Н.* Поселення неврів, слов'ян та германців на Стирі. – К., 2012.
28. *Котигорошко В. Г.* Жертвенник III–IV вв. н.э. у села Солонцы // СА. – 1987. – № 2. – С. 176–191.
29. *Кухаренко Ю. В.* Волинская группа полей погребений и проблема так называемой гото-гепидской культуры (тезисы доклада) // КСИА. – 1970. – Вып. 121. – С. 57–58.
30. *Кухаренко Ю. В.* Могильник Брест-Тришин. – М., 1980.
31. *Магомедов Б. В.* Черняхівська культура. Проблема етносу: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 1999.
32. *Малєєв Ю. М., Піоро І. С.* Сарматське поховання в с. Буряківка на Тернопільщині // Археологія. – 1973. – Вип. 12. – С. 73–76.
33. *Малєєв Ю., Симоненко О.* Сарматські поховання на півдні Тернопільщини // МДАПВ. – 2002. – Вип. 8. – С. 108–111.
34. *Маринич А. М., Пащенко В. М., Шищенко И. Г.* Природа Украинской ССР. Ландшафты и физико-географическое районирование. – К., 1985.
35. *Мелюкова А. И.* Памятники скифского времени на Среднем Днестре // КСИИМК. – 1953. – Вып. 51. – С. 60–73.

36. Милашевський О. С. Ліпна кераміка вельбарських типів в черняхівській культурі // Черняхівська культура: до 120-річчя від дня народження В. П. Петрова. – К., 2014. – (ОІУМ, № 4). – С. 96–132.
37. Милин Т., Осаульчук О. Водозабезпечення поселення Йосипівка-3 у верхів'ях Західного Бугу // Черняхівська культура. Актуальні проблеми досліджень. (До 40-річчя археологічної експедиції НПУ ім. М. П. Драгоманова): Зб. тез доп. – К., 2010. – С. 54–56.
38. Милин Т., Осаульчук О. Поховання римського часу поблизу с. Йосипівка у верхів'ях Західного Бугу // Актуальні проблеми археології: Тези міжнар. наук. конф. – Тернопіль, 2010. – С. 61–62.
39. Никитина Г. Ф. Черняховская культура Поднестровья (по результатам анализа археологических источников). – М., 2008.
40. Оніщук Я. До проблеми поширення складноорнаментованих намистин з “личинами” на території Центрально-Східної Європи // МДАПВ. – 2002. – Вип. 8. – С. 103–107.
41. Оніщук Я. І. Золота підвіска пізньоримського часу з с. Дудин Львівської області // Археологія. – 2007. – №. 2. – С. 72–76.
42. Оніщук Я. Кераміка вельбарської культури з поселення Дудин-ІІ у верхів'ях р. Ікви // АДЛУ. – 2012. – Вип. 16. – С. 303–312.
43. Оніщук Я. І. До проблеми етнокультурної приналежності пам'яток пізньоримського часу Волино-Подільського пограниччя // Черняхівська культура: до 120-річчя від дня народження В. П. Петрова. – К., 2014. – (ОІУМ. – №4) – С. 156–164.
44. Оніщук Я., Прокопів В. Кістяні гребені в археологічних комплексах культур першої половини I тис. н.е. Дністро-Прип'ятського межиріччя // АДЛУ. – 2012. – Вип. 14–15. – С. 30–45.
45. Пашкевич Г. О., Милин Т. Р. Палеоботанічні знахідки з поселення вельбарської культури Йосипівка-ІІІ у Побужжі. – Львів, 2010.
46. Природа Львівської області. / За ред. К. І. Геренчука. – Львів, 1972.
47. Рудич Т. А. Сарматы в составе черняховской культуры (по материалам антропологии) // Готы и Рим: Сб. научн. ст. – К., 2006. – С. 73–86.
48. Сымонович Э. А. О культовых представлениях населения юго-западных областей СССР в позднеантичный период // СА. – 1978. – № 2. – С. 105–116.
49. Симоненко А. В., Лобай Б. И. Сарматы Северно-Западного Причерноморья в I в. н.э. – К., 1991.
50. Смішко М. Ю. Селище доби полів поховань у Вікнинах Великих // Археологія. – 1947. – Т. 1. – С. 111–122.
51. Смішко М. Ю. Дослідження пам'яток культури полів поховань у Західних областях УРСР у 1947 р. // АП УРСР. – 1952. – Т. III. – С. 337–378.
52. Смішко М. Ю., Свєшніков І. К. Могильник III–IV століть н.е. у с. Дитиничі, Ровенської області // МДАПВ. – 1961. – Вип. 3. – С. 89–114.
53. Смішко М. Ю. Сарматські поховання біля с. Острівець, Станіславівської області // МДАПВ. – 1962. – Вип. 4. – С. 54–70.
54. Строценъ Б. Дослідження поселення пізньоримського часу біля с. Кобилля на Тернопільщині у 1991–1993 роках // Europa barbarica. Ćwierć wieku archeologii w Małopolsce. Monumenta Studia Gothica. – Lublin, 2005. – Т. 4. – S. 453–463.
55. Строценъ Б. Черняхівська культура Західного Поділля. – Тернопіль, 2008.
56. Строценъ Б. Слов'яно-германське порубіжжя на Західному Поділлі // Доистория Восточной Европы позднеимского времени – начала эпохи Великого переселения народов (материалы полевых семинаров у с. Войтенки 2009, 2010 гг.): Ostrogothica-Serie. – Харьков, 2011. – Вип. 1. – С. 33–35.

57. *Тилищак В. С.* Чернелево-Руський могильник черняхівської культури: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2013.
58. *Тилищак В. С.* Могильник черняхівської культури Токи: хронологія та особливості керамічного комплексу // Черняхівська культура: до 120-річчя від дня народження В. П. Петрова. – К., 2014. – (ОІУМ, № 4). – С. 194–210.
59. *Туханова М. А.* О локальных вариантах черняховской культуры // СА. – 1957. – № 4. – С. 168–194.
60. *Цись П. М.* Геоморфологія УРСР. – Львів, 1962.
61. *Чобит Д.* Топоніми готського походження центральної частини Волино-Подільського пограниччя. – Броди, 2012.
62. *Чобит Д.* Стиборівка: готи та їх нащадки. До питання про населення Волино-Подільського пограниччя II–V ст. н.е. – Броди, 2013.
63. *Щукин М. Б., Мачинский Д. А., Воронятов С. В.* “Готский путь”, плодороднейшие земли Оіум и вельбаркско-черняховское поселение Лепесовка // Европейская Сарматия. Сб., посвящённый Марку Борисовичу Щукину. – СПб., 2011. – С. 246–291.
64. *Antoniewicz W.* Archeologia Polski. – Warszawa, 1928.
65. *Czołowski A., Janusz B.* Przeszłość i zabytki Województwa Tarnopolskiego. – Tarnopol, 1926.
66. *Hadaczek K.* Kultura dorzecza Dniestru w epoce cesarstwa rzymskiego // Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne. – Kraków, 1912. – T. XII. – S. 23–33, 9 tabl.
67. *Harhoiu R.* Die frühe völkerwanderungszeit in Rumänien. – Bukarest, 1998.
68. *Ioniță I.* Die Fibeln mit umgeschlagenem Fuss in der Sintana-de-Mureș-Cernjachov-Kultur // Peregrinatio Gothica. – Oslo, 1992. – T. III. – № 14. – P. 77–90.
69. *Ivanovskij V. I., Kokowski A.* Nowe badania na cmentarzysku z młodszego okresu rzymskiego w Rakowcu na Podolu // Spr.Arch. – Kraków, 1995. – T. XLVII. – S. 221–235.
70. *Janusz B.* Zabytki przedhistoryczne Galicji Wschodniej. – Lwów, 1918.
71. *Kokowski A.* Grudek nad Bugiem. Cmentarzysko grupy masłomeckiej. – Lublin, 1993. – Cz. II.
72. *Kokowski A.* Grupa Masłomecka. Z badań nad przemianami kultury Gotów w młodszym okresie rzymskim. – Lublin, 1995.
73. *Kozłowski L.* Zarys pradziejów Polski Południowo-Wschodniej. – Lwów, 1939.
74. *Larsson L.* Dybäck during the Iron Age. An area with centralising functions in southernmost Scania in local and regional perspectives // Fler fynd i centrum. Materialstudier i och kring Uppåkra. – Lund, 2003. – S. 3–27.
75. *Marinescu G., Gaiu C.* Die Nekropole bei Fintinele “Rit”, Gem. Matei, jud. Bistrița-Năsăud aus dem 4. Jahrhundert u.Z. // Dacia. – Bucarest, 1989. – XXXIII. – P. 125–143.
76. *Pietrzak M., Rożnowski F.* Niezwykłe pochówki z późnego okresu rzymskiego z Pruszcza Gdańskiego, stanowisko 5 // Concordia. – Warszawa, 1996. – S. 193–198.
77. *Schuster J.* Fibeln vom Typ Dybäck / Independentia als Beispiel überregionaler Kontakte zwischen Nord- und Südosteuropa an der Schwelle zur Völkerwanderungszeit // Měřínský Z. / Sedláčková H. (Hrsg.) Na hranicích impéria – Extra Fines Imperii. Ústav Muzeologie a Archeologie Filozofické Fakulty Masarykovy Univerzity v Brně a Archeologický Ústav AV ČR v Brně. У друці.
78. *Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* /pod red. B. Chlebowskiego i W. Walewskiwo. – Warszawa, 1886. – T. VII.
79. *Vaday A. H.* Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok . Ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricums // Antaeus. – Budapest, 1989. – T. 17–18.

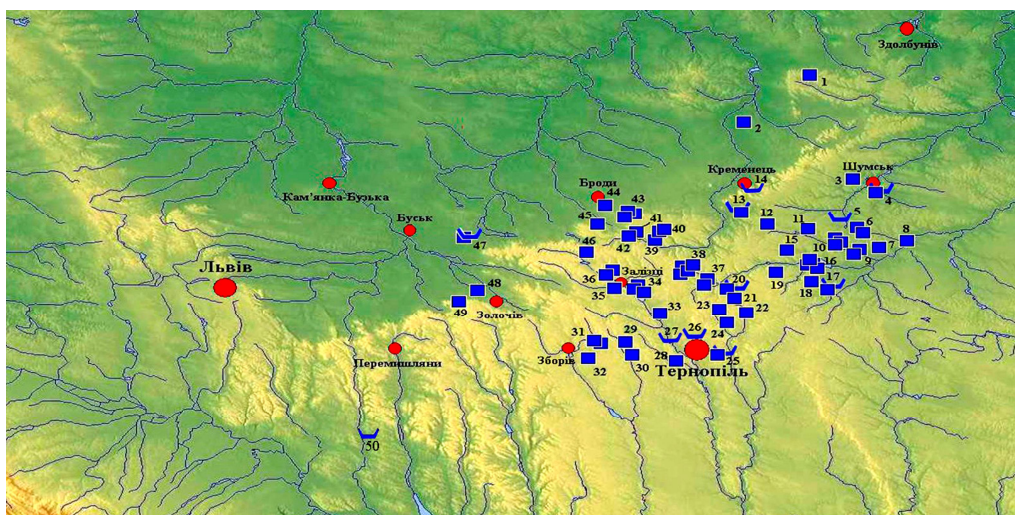

Рис. 1. Карта поширення вельбарсько-черняхівських пам'яток на Волино-Подільському пограниччі та Північному Поділлі:

- – поселення
 U – могили

1 – Костянець; 2 – Дитиничі; 3 – Рохманів; 4 – Шумськ; 5 – Новостав; 6 – Малі і Великі Дедеркали; 7 – Загірці; 8 – Лепесівка; 9 – Якимівці; 10 – Гриньківці; 11 – Матвіївці; 12 – Горинка; 13 – Рудка; 14 – Кременець; 15 – Вікнини Великі; 16 – Борсуки; 17 – Бережанка; 18 – Синівці; 19 – Бодаки; 20 – Чеснівський Раковець; 21 – Гніздична; 22 – Заруддя; 23 – Кобилля; 24 – Іванчани; 25 – Чернелів Руський; 26 – Біла; 27 – Чистилів; 28 – Почапінці; 29 – Сировари; 30 – Озерна; 31 – Беримівці; 32 – Кудобинці; 33 – Малашівці; 34 – Мшанець; 35 – Загірці; 36 – Серетець; 37 – Очеретне; 38 – Івання; 39 – Дудин; 40 – Крутнів; 41 – Накваша; 42 – Лукаші; 43 – Суховоля; 44 – Броди; 45 – Суходоли; 46 – Малинище; 47 – Йосипівка; 48 – Княже; 49 – Майдан Гологірський; 50 – Псари-Приозерне.

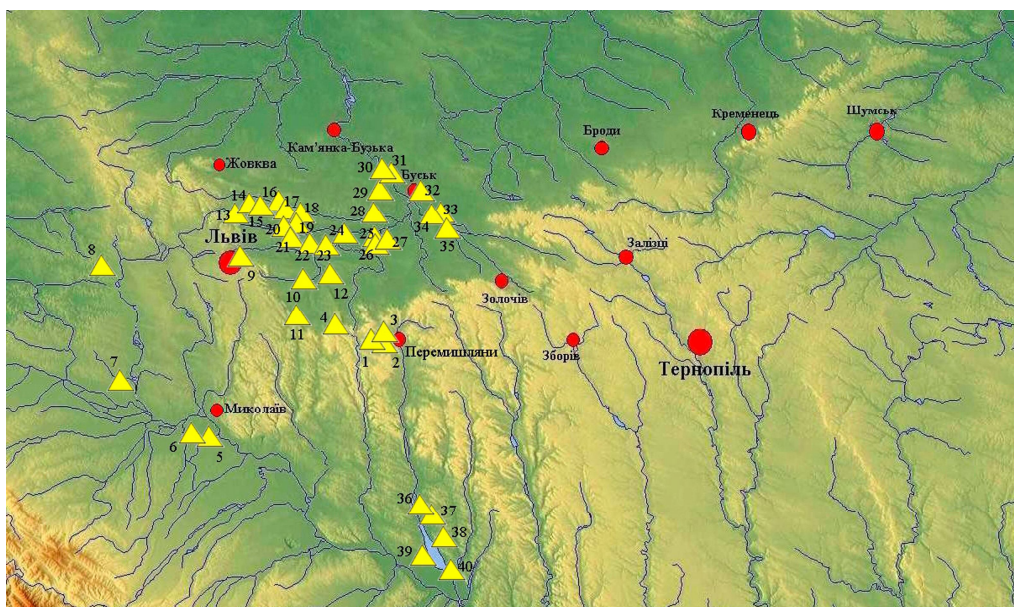

Рис. 2. Карта поширення пам'яток Верхньодністровської групи черняхівської культури:

▲ поселення

1 – Стрілки I–II; 2 – Кимир (дві пам'ятки); 3 – Свірж; 4 – Звенигород; 5 – Рудники, 6 – Меденичі; 7 – Березець; 8 – Стоділки I; 9 – Львів (дві пам'ятки); 10 – Чижиків, 11 – Черепин; 12 – Тарасівка; 13 – Гряда I–IV; 14 – Великий Дорошів I–III; 15 – Малий Дорошів I–IV; 16 – Віднів I, V; 17 – Сулимів II, VII, IX; 18 – Ременів VI–VII, IX, XII–XV; 19 – Вислобоки V–VI; 20 – Стронятин IV–V; 21 – Сихів III–IV; 22 – Малі Підліски I–II; 23 – Запитів II, IV; 24 – Кукезів I, II, III; 25 – Дідипів I–III; 26 – Хренів I–II, V–VI; 27 – Убині I–III, V–VII; 28 – Неслухів; 29 – Ріпнів II–III; 30 – Ракобовти; 31 – Купче; 32 – Буськ (Воляни); 33 – Красне; 34 – Острів; 35 – Андріївка IV, VI, VIII–XVIII, XXVIII, XXXII, XLII; 36 – Лучиці; 37 – Куропатники; 38 – Коростовичі; 39 – Дем'янів, 40 – Бовшів.

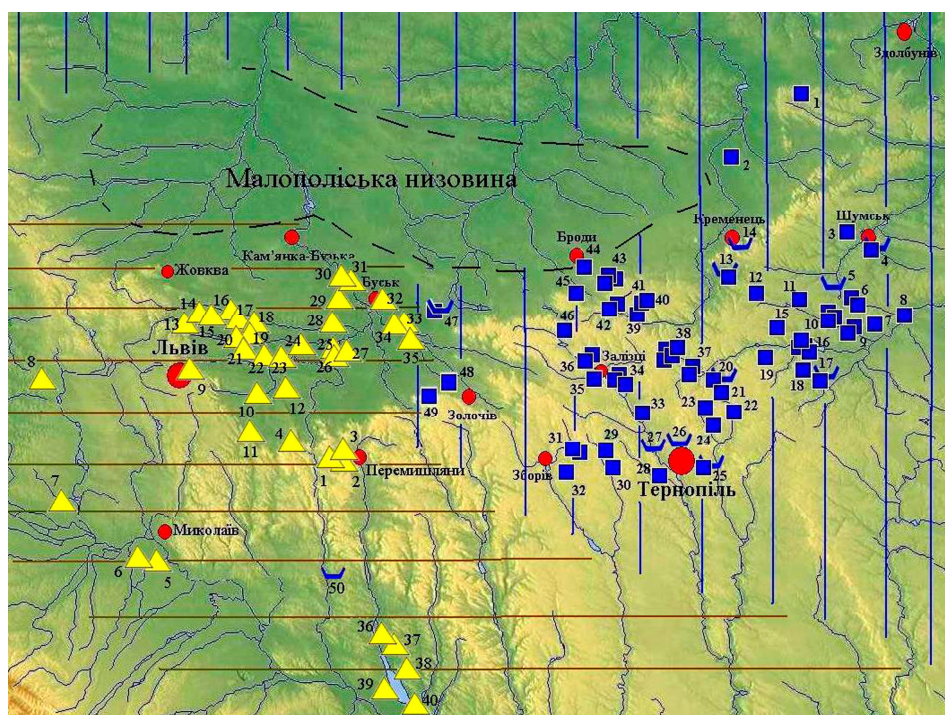

Рис. 3. Германо-слов'янська етноконтактна зона. Позначення ті ж, що й на рис. 2 і 3.

Стаття надійшла до редколегії 08. 09. 2017
Прийнята до друку 15. 09. 2017

**ETNOCULTURAL SITUATION IN THE TERRITORY BORDERLAND
OF WEST VOLYN AND PODILYA
IN THE LATE ROMAN TIME (RECONSTRUCTION ATTEMPT)**

Jaroslav ONYSHCHUK

The Ivan Franko National University of Lviv

1, Universytets'ka Str., Lviv, Ukraine, 79000, e-mail: onyshchuk@ukr.net

This article is about ethnocultural situation in the territory of the frontier of Volyn and Podilia in the late Roman time. Characterized by the migration routes of the population Wielbar culture. It is emphasized that simultaneously with the development of Western Volyn in the last quarter of the II century, Goths settled in the Eastern part of Volyn-Podilsk borderland. At the turn of the III century AD this area became a sort of "springboard" for the infiltration of the Germans into the environment cherniakhiv culture in Podilia.

At that time in the Western part of the study area (Holohirs'kyi and the Davydiv ridges) and the adjacent territory of the Western Bug river population, which refers to upper Dnister variant of Chernyakhiv culture. V. Baran, D. Kozak and others researchers proved that Slavic tribes belonged to their ethnic element. It can be assumed that within the junction of Holohirs'kyi and Voronyats'kyi height Goto-Slavic ethnocontact area could exist.

Therefore, during the second quarter of the I Millennium AD the territory of the Volyn-Podilsk borderland seems to be an important area that reflects relationships of German and Slavic population. The study of phenomena that took place here, perhaps will give us not only a better understanding history of Ukraine in late Roman times, but also we will get a solution of controversial issues of ethnic history of European "barbaricum" in General.

Key words: late Roman time, Volyn-Podilsk border, Wielbar Culture, Cherniakhiv Culture, Sarmatians, migration routes, ethnocontact area, material and spiritual culture.

УДК 904:911.375](477.82-21)“05/12”

BUZHSK IN THE SECOND HALF OF 6TH – FIRST HALF OF 13TH CENTURIES (BY ARCHAEOLOGICAL RECORDS)

Petro DOVGAN, Nataliya STEBLIY

The Ivan Franko National University of Lviv

1, Universytets'ka Str., Lviv, Ukraine, 79000, e-mail: nstebliy@ukr.net

Following the continuous archaeological investigations in 2000–2015 expedition of the Institute of archaeology of Ivan Franko National University of Lviv has reconstructed patterns in the historical evolution of Buzhsk – one of Volyn most ancient towns. It outlines period from the second half of 6th – until the first half of 13th centuries divided in three stages: 1) second half of 6th – mid 10th centuries, 2) second half of 10th century, 3) 11th – first half of 13th centuries. In cultural introspection this study reviews two periods: I – Slavic (second half of 6th – late 10th centuries), II – Rus (11th – first half of 13th centuries).

Key words: Buzhsk, hill-fort, archaeological researches, fortifications, stages, periods, historical evolution.

Buzhsk is an ancient form for the name of the modern city of Busk. This is a small district center (nine thousand inhabitants) in the Lviv region. In opinion of M. Fasmer, which we support, it received its name from the Western Bug River [13. P. 227]. The first memories of the city appeared in the ancient chronicles since 1098 [6. P. 151].

Territory of Busk encloses the remains of four ancient hill-forts. Biggest of them – the ancient Buzhsk itself – is situated in the central part of town. Another two occupies the former outskirts, or in the present suburbs – “Volyany” and “Lipyboky”. So-called “Small Hillfort” is located in the city park, not far from the influx of the Poltva river in the Western Bug. Together, these sites form the Busk Archeological Complex (fig. 1).

Repeated references to the ancient Buzhsk in the chronicles [6. P. 151, 155, 254, 288, 305, 373, 390] point to its remarkable significance in the political processes of the Kiev Rus state. However, they do not provide any information about the city's origins and its historical evolution. Essential progress occurred with the beginning of archaeological research in all parts of Busk Archeological Complex. The first object of these researches was its largest part – a hill-fort in the center of a modern city. In 1930-ies it was searched by renowned archeology admirer L. Czackowski whose research results remained unpublished [7].

In early 1960-ies the same site was explored by P. Rappoport [10], and in 1980-ies archaeological researches were conducted by V. Petehyrych [8–9]. In 1988 hill-fort of ancient Buzhsk was surveyed by M. Fylypchuk [15. P. 1–2, 11].

Hill-fort in locality “Volyany” was investigated by P. Rappoport in 1962 [11. P. 5], M. Fylypchuk in 1988 [15. P. 4–5], and V. Petehyrych in 1989 [9. P. 145].

“Small Hillfort” was excavated by O. Korchynsky and V. Petehyrych in 1983 [5; 9. P. 145], and in 1988 it was surveyed and cartographed by M. Fylypchuk [16. P. 2].

In 1988 M. Fylypchuk discovered remains of a further minor hill-fort, almost entirely destroyed by the late medieval Jewish cemetery and by city estates [15. P. 3–4].

As the results of these scientific works the first survey was completed of defensive structures (ramparts, ditches) on hill-forts, the scope of cultural layers was examined, several structures of dugout type were detected and researched, the primary assumptions were made on the origins and historical evolution of the ancient city. However, these archaeological studies were rather irregular, not systematic.

Constant studies of the Busk Archeological Complex have been initiated by the expedition of the Institute of Archaeology of Ivan Franko Lviv National led by the authors of this article. It started with the probing investigations on “Volyany” hill-fort in 2000 [1]. Since then and to this day we have formed a powerful source base that allows us to substantially elaborate the historical evolution of Buzhsk from its initial origin in the second half of the 6th century and till the mid 13th century.

Substantial archaeological excavations were conducted on the “Small Hillfort” in 2015. This fortification ensue the shape of a conical riverbank outlier with a height of about 8 m and a diameter of the platform on the top about 30 m. The cultural layer here reached a depth of 2.7 m. A significant amount of archaeological materials has been found here, including 300 pieces of tile from the church. Among 26 different objects from that site there were 19 inhumation graves [4. P. 10]. It presents evidence of the first known church erected in Buzhsk about the mid 12th century when the massive introduction of Christianity in the western principalities has begun [17. P. 52]. This date is also defined by the discovery of ceramic materials. As a habit, the first Christian temples were built on the site of Slavic sanctuaries. We did not find any traces of a pagan cult place, but we found and investigated dugout dwelling with the collapsed stone stove containing large fragments of pots in it. These items attributed the building to the second half of 6th century [4. P. 9], which was part of the Slavic settlement. The location of the “Small Hillfort” itself and the coexistent settlement indicate that the sanctuary could function there. Similar pattern is witnessed on the hill-fort of ancient Plisnesk, closest town neighboring Buzhsk. Latest studies on this site explicitly assert that the origins of town stemmed from the cult place of 7th century [14. P. 19; 17. P. 55]. Such an ascending element for Buzhsk could be the “Small Hillfort”.

The town itself has emerged in the immediate vicinity, some 200 m to the south-east, on a high plateau that rises 10–15 m above the surrounding plains. From west, north and east it is washed by the waters of the Western Bug and Poltva making very convenient area for defense (comp. fig. 1, 2). In the process of settling and building the city the plateau has been divided in three parts by defensive ramparts and ditches filled with waters of Western Bug. These parts became the main territorial components of the ancient Buzhsk.

The first of them, the northeast, is located next to the modern Independence Square. This area (1.4 hectares) was occupied by the former military base, which in its turn has been located on the estate of count Badeni of the early 19th century.

The second, central part (an area of 2.8 hectares) is located southwest of the first. These parts are separated by existing watercourse of the Western Bug, which flows along the bottom of the moat. Nowadays this area is occupied by the residences of city and district authorities, and the church of St. Apostles Peter and Paul.

The largest of all (more than 5 hectares) is the third, southern part of the city. In its center currently resides Yevgen Petrushevich Busk gymnasium (comp. fig. 2).

Buzhsk began as an unfortified settlement in the central part of the hill-fort. The traces of its whereabouts were discovered during archaeological excavations in 2004, which have unearthed dugout housing and household pit. Pottery from these objects (found *in situ*) allowed distinguishing time of their existence from the late 7th – early 8th centuries as the leftovers of Luka-Raykovetska culture [2. P. 144]. Thus, V. Petegirich's opinion was confirmed that there existed an unfortified settlement of 8th–9th centuries [8. P. 204; 9. P. 145].

Thereafter the settlement extended forth from the central part of the hill-fort. We have discovered various relics from the 9th to the first half of 13th centuries which includes houses and household extensions as well as numerous items of that time. Settlement broadened intensively to the north-eastern part of the hill-fort. In the mid 10th century there was a significant event in Buzhsk, the first defensive lines has been built – a rampart and a moat, which defended open space on the south side. The remnants of the battlement were unearthed in 2009 (fig. 3). The time of its construction is indicated by stratigraphy outline and numerous ceramic materials [3. P. 218]. The fortification was partially destroyed in the late Middle Ages and the final demolition has happened in 1970's. However, its mighty dimension is indicated by the size of the defensive moat, which currently reaches 35 m in width and 10 m in depth.

Henceforth, in the mid 10th century Buzhsk has transformed from the common settlement in well fortified town covering around 4 hectares. Thus, the first stege was finished in its genesis and historical development.

In the second half of the 10th centuries the residents of Buzhsk has inhabited largest part of the hill-fort on the south. This advance resulted at the fall of the century in the construction of the second line of defenses – a rampart and a moat, well visible up to now. We studied that rampart in 2001. Excavation digs were situated at the inner side of the rampart, perpendicular to the layer foundation and alongside the sole. In the rampart's layers the remains of burnt wall basement box was discovered together with some traces of the wall itself. A child grave was found here as well. The skeleton approximately 0.5 m long is placed in the correct anatomical order, its head to the east, in the oval pit 0.25 m deep (fig. 4). Some remnants of funeral feast ("trizna") were discovered over the grave. Collection of osteological materials includes 10 horns, 4 fangs, 8 pieces of jaws and 9 fragmented bones of animals [2. P. 139–140]. Such offerings could have complemented the foundation of the defensive wall thus

spiritually contributing to its strength and durability. Similar ritual practices were wide spread in the Slavic lands before the Christianization [12. P. 86].

Original height of the rampart was 3.2 m (comp. fig. 4). Discovered ceramics (found, in particular, under the foundation of burnt basement box and in the child grave) defines the time of its construction to late 10th century. A fire event, which occurred shortly after rampart's construction and destroyed all wooden parts, is most probable the consequences of the campaigns of Kievan prince Volodymyr the Great either on his conquest of Cherven Cities in 981 or against the White Croats in 992/993. After these events Buzhsk became a part of Kievan Rus and thus the second stage of its genesis in Slavic period has ended.

At the beginning of 11th century Buzhsk started the third stage of its historical development by entering the Age of Principalities.

There is a handful of information about Buzhsk at this time. Its size grew up to 10 hectares. Obviously, new wooden stockade were raised on the rampart as far as Volynian prince David Ihorovych had found refuge behind these walls in 1098 during his strife with Galician Rostislavichy family. That episode is depicted in chronicles and it's when the city Buzhsk was mentioned for the first time [6. P. 151].

In 1100 Buzhsk has become capital of a principality held by Prince David Ihorovych. Though this separate dominion existed a brief moment in time its appearance is visible in details. Western outskirts of the town were fortified by prince's manor keep – Volyany castle, whereas the eastern part was outlined by Lipyboky hill-fort. The foundation of these castles in 12th century has been proven by archaeological excavations on Volyany site in 1988–1989 (M. Fylypchuk and V. Petehyrych) [15. P. 5; 9. P. 145] and in 2000 (P. Dovhan) [1], while on Lipyboky site in 1988 (M. Fylypchuk) [15. P. 3–4]. Fortifications of Buzhsk main city has been rebuilt at the same period. The ramparts were raised to a height of 4 m and strengthened with heavy basement boxes and strong walls. These adjustments are well traced at the outcome of the excavations in 2001 [comp. fig. 4; 2. P. 140].

In this final shape Buzhsk has entered tragic key point in its historical development during the Mongol invasion in 1241, when it was completely destroyed. The traces of these event were documented by us at the excavation of Volyany site in 2000 [1. P. 255–258] and on the second line of the main city defensive rampart in 2001 [2. P. 140]. This disaster has marked the conclusion in the third stage of Buzhsk historical development and the end of its Kievan Rus period.

Thus, the historical evolution was traced of one of the most ancient cities of Volynia from the second half of 6th and until the mid 13th century as we perceive it from the fragmentary references of chronicles and on the basis of long lasting archaeological studies. Excavations will continue further and, without a doubt, will bring new scientific achievements and discoveries in the history of ancient Byzhsk.

REFERENCES

1. Довгань П. М. Археологічне дослідження в Буську, на передмісті Воляни // АДЛУ. – 2002. – Вип. 5. – С. 254–266.

2. Довгань П. М. Буський археологічний комплекс: стан і перспективи дослідження // ВІА. – 2008. – Вип. 3. – С. 136–195.
3. Довгань П. М. Дослідження центральної площадки Буського городища в 2009 році // ВІА. – 2011. – Вип. 6. – С. 217–232.
4. Довгань П. М. Інформаційний звіт про результати археологічних досліджень у м. Буську Львівської області у 2015 р. // Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.
5. Корчинский О. М., Петегирич В. М. Исследования летописного Бужска // АО 1984 г. – М., 1985. – С. 251–252.
6. Літопис Руський: за Іпатським списком переклав Л. Махновець. – К., 1990.
7. Петегирич В., Чорновус В. Лев Чачковський – дослідник галицько-волинських міст княжої доби // МДАПВ. – 1998. – Вип. 7: Постаті української археології. – С. 93–94.
8. Петегирич В. Початки Белза і Буська та формування їх соціально-топографічної структури в X–XIV ст. // Галичина і Волинь у добу середньовіччя (до 800-річчя з дня народження Данила Галицького). – Львів, 2001. – С. 203–207.
9. Петегирич В. Початки Буська // Минуле і сучасне Волині й Полісся: край на межі тисячоліть: Матер. X Наук. іст.-краєзн. конф. – Луцьк, 2002. – С. 145–146.
10. Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. – Л., 1967.
11. Раппопорт П. А. Отчёт о работе отряда по изучению крепостей в 1962 г. Рукопис // Наук. архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ.
12. Тайлор Э. Б. Первобытная культура. – М., 1989.
13. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4-х томах. Пер. с немецкого Г. А. Трубачёва. – СПб., 1996. – Т. I.
14. Филипчук Г. В. Культовий центр Пліснеського археологічного комплексу у структурі городища слов'янського часу // ВІА. – 2014. – Вип. 9. – С. 14–24.
15. Филипчук М. Дослідження давньоруського Буська у 1988 р. Рукопис // Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.
16. Филипчук М. Звіт про рятивні роботи Буської госпдоговірної археологічної експедиції в 1988 році // Наук. архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича.
17. Филипчук М. А. Пліснеський археологічний комплекс: теорія і практика дослідження // ВІА. – 2015. – Вип. 10. – С. 38–64.

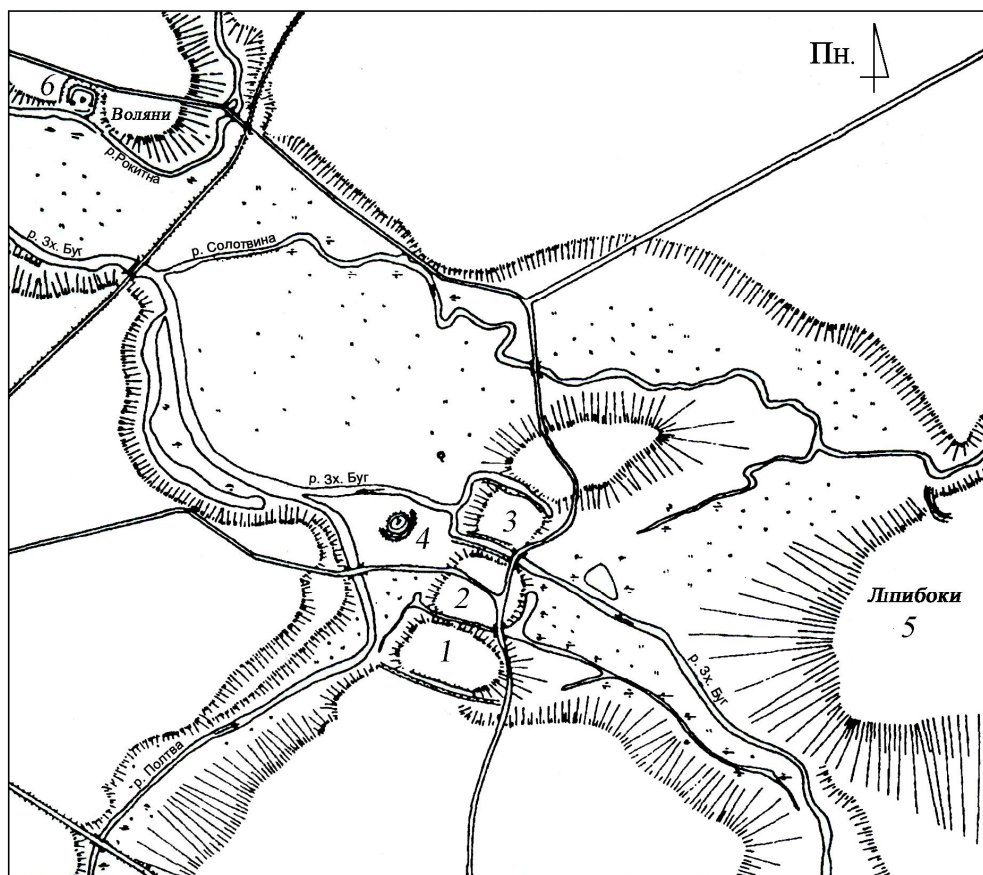

Fig. 1. Buzhsk archaeological complex: 1, 2, 3 – hill-fort in the central part of modern Busk;
4 – Small hill-fort; 5 – hill-fort Lipyboky; 6 – hill-fort Volyany.

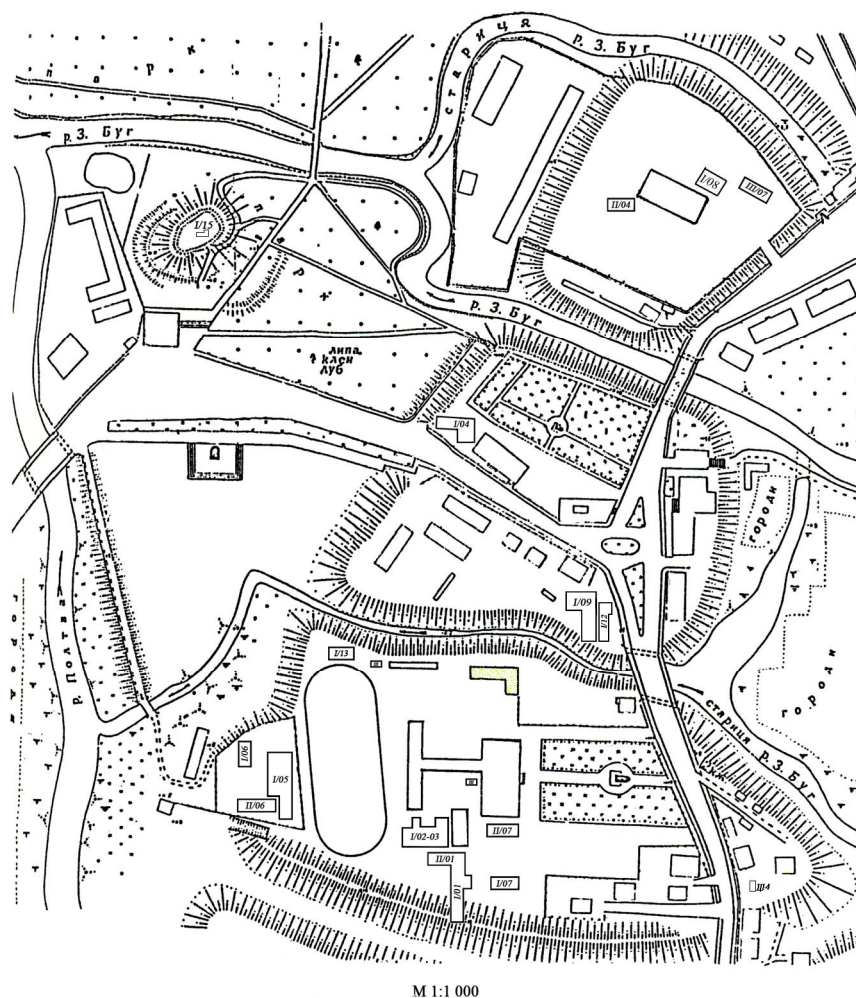

Fig. 2. Instrumental plan of the ancient Buzhsk hill-fort (by M. Fylypchuk).

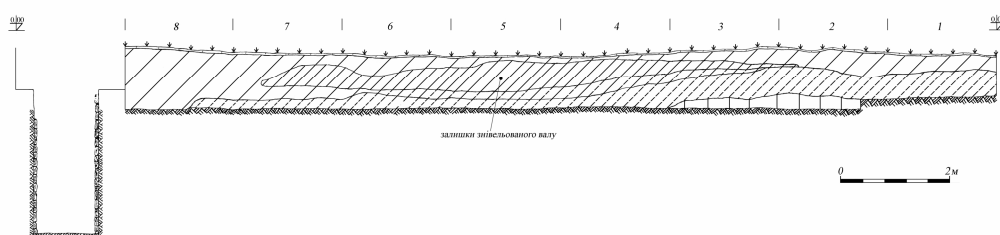

Fig. 3. Stratigraphy of the eastern wall of the excavation site I (2009).

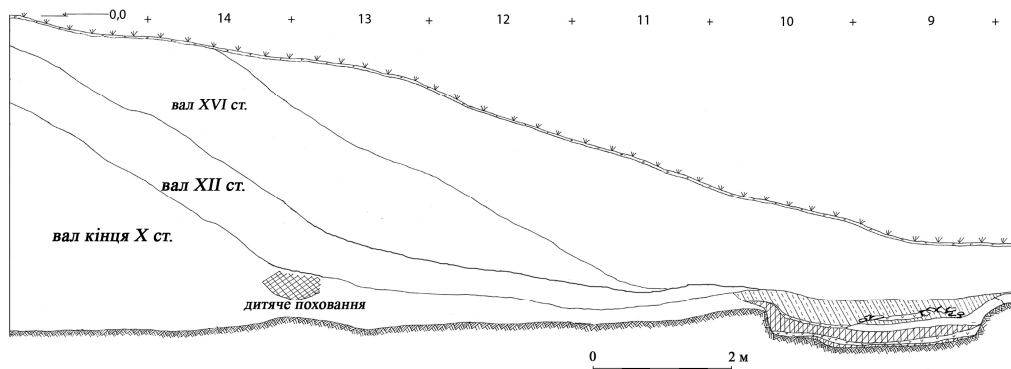

Fig. 4. Stratigraphy of the western wall of the rampart intersection (2001).

*Стаття надійшла до редколегії 08. 09. 2017
Прийнята до друку 15. 09. 2017*

БУЖСЬК У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ VI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIII СТ. (ЗА ДАНИМИ АРХЕОЛОГІЇ)

Петро ДОВГАНЬ, Наталія СТЕБЛІЙ

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів, Україна, 79000, e-mail: nstebliy@ukr.net*

На основі довголітніх археологічних розкопок (2000–2015 рр.) експедиції Інституту археології ЛНУ ім. Івана Франка подано схему історичного розвитку літописного Бужська – одного з найдавніших міст Волині – за період від другої половини VI до першої половини XIII ст., який поділяється на три етапи: 1) друга половина VI – середина X ст., 2) середина X – кінець X ст., 3) XI – перша половина XIII ст. та два періоди: I – слов'янський (друга половина VI ст. – кінець X ст. та II – киево-руський (XI – перша половина XIII ст.).

Ключові слова: Бужськ, городище, археологічні дослідження, оборонні споруди, етапи, періоди, історичний розвиток.

УДК 904(477.83/.86)“07/09”

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК VIII–X СТ. В УКРАЇНСЬКОМУ ПРИКАРПАТТІ

Оксана ЯКУБОВСЬКА

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів, Україна, 79000, e-mail: j.o.z@i.ua*

Висвітлено історію дослідження старожитностей райковецької культури у Верхньому та Середньому Подністер'ї, верхів'ях Прута та Сірету, Прутсько-Дністерському та Прутсько-Сіретському межиріччях. В історії дослідження пам'яток останньої чверті I тисячоліття н.е. виокремлено три періоди, які, загалом, відповідають етапам розвитку археологічної науки. Проаналізовано джерела, які зібрали Я. Пастернак, І. Старчук, Б. Тимошук, М. Филипчук, Л. Михайлина та інші дослідники під час вивчення пам'яток VIII–X ст.; наголошено на диспропорціях у дослідженні окремих типів пам'яток та окремих частин Українського Прикарпаття.

Ключові слова: Українське Прикарпаття, Дністер, Прут, Сірет, райковецька культура, Я. Пастернак, І. Старчук, Б. Тимошук, І. Русанова, М. Филипчук, Л. Михайлина, В. Войнаровський.

Слов'янські старожитності VIII–X ст. на Правобережжі Дніпра потрапили у поле зору дослідників задовго до їх виокремлення в окрему археологічну культуру у другій половині XX ст. Вона отримала свою назву завдяки городищу біля с. Райки Житомирської обл., яке досліджував В. Гончаров [16–18]. Зауважимо, що подібним чином виділяли й інші археологічні культури, зокрема, празьку [54].

Така тенденція простежується й за пам'ятками останньої чверті I тисячоліття н. е. в Українському Прикарпатті – регіоні в межах Верхнього та частково Середнього Подністер'я, Верхнього Прута та Сірету, Прутсько-Дністерському та Прутсько-Сіретському межиріччях. Початком їхнього вивчення можемо уважати першу половину – середину XX ст., хоча зацікавлення окремими городищами спостерігається ще з початку XIX ст. Йдеться, перш за все, про давні Пліснеськ та Галич. Перший привернув увагу дослідників у 1810 р., коли настоятель Підгорецького монастиря В. Компанєвич розкопав там кілька курганів [106], другий – у 80-х рр., коли І. Шараневич, о. Л. Лаврецький, а згодом О. Чоловський намагалися відшукати залишки Успенського собору [44. С. 41–52]. Однак, такі пошуки були, по суті, скарбошукацтвом, спрямованим на виявлення унікальних, добре збережених і презентабельних знахідок, які згодом поповнювали приватні збірки чи колекції музеїв. Подібний характер мали й дослідження Т. Земенцького [107–109] та К. Гадачека [103–104] наприкінці XIX – початку XX ст. на Пліснеському городищі, про які маємо короткі малоінформативні повідомлення. Відомості про залишки стародавніх укріплень

поблизу сіл Солонсько, Рокитне і Підгородище у верхній течії Дністра подав Б. Януш у праці “Zabytki przedhistoryczne Galicji Wschodniej”, яка вийшла у 1918 р. і була своєрідним каталогом відомих на той час старожитностей регіону [105. S. 107, 110–111, 123].

Немає відомостей про перші дослідження городища IX–X ст. поблизу с. Ступниця Львівській обл. Про “проф. Л.” (очевидно, він вчителював у Самбірській гімназії), який “перед 40 літами шукав за ... скарбами”, що за переказами місцевих мешканців “були закопані у керниці по східній стороні валу, щоби сховати їх перед нападом Татарів” [22. С. 8] у публікації результатів розвідкових досліджень цієї пам’ятки за 1931 р. згадував В. Кобільник, який, до речі, й сам не був професійним археологом. Крім того, він описав систему оборонних споруд городища та склав його план, зібрав численний керамічний та остеологічний матеріал, вироби із чорного та кольорового металу [23. С. 15–16]. Таку ж красномовну розвідку дослідник провів на городищі біля с. Солонсько [21. С. 4–6]. Подібними були і перші обстеження давньої Теребовлі у Тернопільській обл. Її опис і план зробив Л. Чачковський, однак, розглядав місто, перш за все, як давньоруський князівський центр [100].

Протягом 1934–1941 рр. експедиція НТШ під керівництвом уже відомого на той час археолога, учня Л. Нідерле, Я. Пастернака досліджувала Крилоське городище (давній Галич). Серед знахідок траплялися матеріали не лише князівського періоду існування пам’ятки, але й ранішого часу, хоч окремо їх ще не виділяли. Спершу фахівець зосередився на Галичиній могилі – курганному насипі в ур. Качків, у якій нічого, окрім незначної кількості різночасових керамічних матеріалів, виявити не вдалося [44. С. 73–75], а далі – на пошуках залишків Успенського собору, активне дослідження якого розпочали після відкриття фундаментів у 1936 р. [44. С. 84–102].

У 1940 р. Я. Пастернак розкопував Плісеське городище [42]. Археолог заклав дев’ять траншей різної довжини, п’ять із яких в ур. Замчисько. Результатом пошуків у центральній частині пам’ятки стало виявлення інгумаційних поховань XII – середини XIII ст., які перекривали споруди ранішого часу. Слід наголосити, що дослідження ученого суттєво відрізнялися від робіт його попередників. На відміну від них, Я. Пастернак у розкопках широкими площами важливу увагу надавав стратиграфічним спостереженням, які дозволяли йому розділяти різночасові об’єкти та матеріали [44. С. 214–216, 221–223]. Крім того, вивчення пам’ятки супроводжувалося поштиховою фіксацією матеріалів, виготовленням численних планів і профілів розкопів та досліджуваних об’єктів із нанесенням на них місць виявлення знахідок. Однак, через початок Другої світової війни частина напрацювань ученого втрачена.

По її завершенні зацікавлення старожитностями Українського Прикарпаття серед фахівців-археологів сильно зросло. З 1946 р. Плісесько вивчала експедиція Львівського відділу Інституту археології АН УРСР на чолі з учнем Я. Пастернака І. Старчуком. Щорічні дослідження тривали до 1949 р. включно [56–58]. Він зосередив свою увагу на дослідженні забудови дитинця та посаду,

обстеженні окремих оборонних ліній та курганів. Археолог виготовив інструментальний план городища та курганного могильника.

Зауважимо, усі пам'ятки, які досліджували до цього часу, знаходяться у Верхньому Подністер'ї. Натомість, у басейні р. Прут, Прутсько-Дністерському та Прутсько-Сірецькому межиріччях вони залишалися невідомими. Більше того, захоплення ними у Північній Буковині оцінювалося як нелояльне ставлення до тодішньої влади і було вкрай небажаним [11. С. 239]. Ситуація змінилася наприкінці 1940-х рр., коли активними пошуками таких старожитностей зайнявся Б. Тимошук – на той час працівник Чернівецького краєзнавчого музею. Завдяки участі в експедиції В. Гончарова у 1946 р. на Райковецькому городищі [97. С. 300–302], він уже мав певний досвід їхнього вивчення. Протягом 1948–1952 рр. експедиція під керівництвом Б. Тимошука виявила низку пам'яток райковецької культури у басейні Прута. Це, зокрема, селище поблизу с. Біла, городище та селище біля с. Червона Діброва та ще два городища – у с. Ревно та с. Горішні Шерівці [67–68].

У 1951 р. розвідки та розкопки на теренах давнього Галича проводив В. Гончаров. Безперечно, головним зацікавленням ученого були старожитності княжого періоду історії міста. Йому вдалося зафіксувати житлово-господарську забудову у різних частинах, а також об'єкти виробничого призначення та значну кількість рухомих артефактів. Разом з тим, в ур. Церківська (поділ літописного Галича) у нижніх шарах розкопу дослідник звернув увагу на матеріали VIII–IX ст., аналогічні до знайдених на Райковецькому городищі [15. С. 26–27]. Кількома роками пізніше розвідки на території та в околицях давнього Галича провів В. Довженок, однак, він зосередився на дослідженні старожитностей XII–XIII ст. [20].

У 1953 р. під керівництвом В. Гончарова та за участю М. Кучери проходили стаціонарні дослідження й на дитинці Пліснеська. Учені зафіксували низку житлових (заглиблені і наземні) та господарських споруд, різночасові керамічні матеріали, виробничі знаряддя, прикраси. Окремі матеріали вони датували VIII та IX ст. [33. С. 16–17]. Згодом на основі цих та інших знахідок останній виділив чотири етапи в існуванні городища та продатував його VIII – серединою XIII ст. [31–32]. Хоч, як з'ясувалося під час подальших досліджень, такі висновки потребували певних уточнень.

Протягом двох сезонів у 1954 та 1957 рр. Г. Смірнова вивчала багатошарове поселення Незвисько на Івано-Франківщині. До сьомого будівельного горизонту (VIII–X ст.) дослідниця віднесла кілька жител та господарську яму. Серед рухомих матеріалів до нього належали фрагменти ліпних та ранньокружальних посудин, окремі з яких орнаментовані [54–55].

У 50–60-х рр. XX ст. серед археологів зросло зацікавлення давньоруськими старожитностями, до яких, як правило, зараховували й пам'ятки останньої чверті І тисячоліття н.е. Протягом цього часу повторно обстежували городища біля Ступниці (П. Раппопорт) [48. С. 64–65] та Солонського (В. Ауліх) [81. С. 75]. Перші розвідки провели й на городищі поблизу с. Рокитне. О. Ратич зібрав невелику

кількість керамічного матеріалу X–XI ст., на підставі чого відніс пам'ятку саме до цього часу, а також виготовив її перший топографічний план [49].

Із 1969 р. літописний Галич вивчала спільна Галицька експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею. Її очолив В. Ауліх [1–2]. Саме завдяки його діяльності розпочалося тривале щорічне вивчення пам'ятки впродовж останньої третини XX ст.

Протягом 1960–1970 рр. суттєво зросла кількість виявлених поселень другої половини I тисячоліття н.е. у Верхньому Попрутті та межиріччі Прута і Дністра. Відкриття, а частково й обстеження та розкопки близько 200 пам'яток, було результатом роботи об'єднаної археологічної експедиції Чернівецького державного університету, обласного краєзнавчого музею та Чернівецького відділу Інституту історії АН УРСР (з 1971 р.) [36. С. 48; 40. С. 7]. Основні зусилля спрямували на дослідження слов'янських городищ. Шляхом розкопок вивчали укріплення у Ломачинцях (1968 р.), Перебиківцях (1969–1970 рр.), Грозинцях (1971 р.), Добринівцях (1973–1974 рр.) в межах Чернівецької обл. Значну увагу фахівці зосередили на з'ясуванні особливостей системи оборони кожного із них, вивченні конструкцій ліній захисту, характеру забудови території [36. С. 49]. Вагомі результати дали роботи на Добринівському городищі. Встановлено, що воно виникло у IX ст. на місці неукріпленого селища VIII ст. Цікаво, що крім 28 житлових споруд, тут розкопано ще й 12 ремісничих майстерень. Це дало підстави розглядати пам'ятку як великий виробничий центр [69. С. 43–76]. Тоді ж поруч із ним зафіксовано ще три неукріплені селища того ж часу [36. С. 49].

Увагу дослідників привернули також нетипові пам'ятки у Ржавинцях та Горбовій. Як виявилось згодом, це – культові городища [36. С. 49]. Паралельно зі стаціонарними дослідженнями цих старожитностей розвідкові розкопки провели на селищах Клокучка II та Перебиківці, а також городищах Коростувата, Біла, Горішні Шерівці I та II [65. С. 411–412].

З 1972 р. почалися розкопки великого археологічного комплексу пам'яток райковецької культури поблизу с. Ревне. До його складу входять два різночасові городища, які послідовно змінювали одне одного, кілька селищ і некрополь. Результатом робіт перших років стало вивчення їхньої житлово-господарської забудови, елементів оборонних ліній, виявлення та дослідження довгих громадських будинків, крематорію і кремаційних поховань [37. С. 9–11; 38–39].

Окремо варто згадати про дослідження слов'янського селища середини VII – початку IX ст. Рашків I, територія якого зараз під водами Дністровського водосховища. Їх у 1970 та протягом 1972–1977 рр. проводила Дністровська комплексна новобудовна експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом В. Барана. Унікальність пам'ятки полягає у тому, що вона й до сьогодні залишається єдиним повністю розкопаним слов'янським поселенням VII–IX ст., завдяки чому на її матеріалах можна робити деякі історичні узагальнення [9]. Загалом, тут відкрито 80 заглиблених жител з печами-кам'янками, господарські споруди різної конструкції, зібрано велику колекцію рухомого матеріалу, який

засвідчує косторізну, деревообробну справу у мешканців поселення, виробництво заліза і виробів з нього, вичинку та обробку шкіри, прядіння.

Вагомі результати дало дослідження двох слов'янських поселень в ур. Кодин поблизу сіл Остриця та Чагор Чернівецькій обл. Впродовж 1974–1978 рр. їх вивчала Прикарпатська експедиція Інституту археології АН СРСР під керівництвом І. Русанової та Б. Тимощука. Період існування обох пам'яток припадає на V–VII ст., проте верхні шари селища Кодин I містять матеріали VIII ст. та репрезентують плавний перехід від празької до райковецької культури [52].

У 1978 р. Давньоруський загін Прикарпатської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР під керівництвом В. Оприска відкрив та обстежив п'ять городищ біля сіл Которини, Старе Село Жидачівського р-ну Львівської обл. та с. Цвітова Калуського р-ну Івано-Франківської обл. Вони компактно розташовувалися на площі 7 км² [41; 42]. Тоді визначено їх приблизні розміри та параметри оборонних споруд. Усі пам'ятки дослідник відніс до давньоруського часу, однак, під час повторного їх обстеження (дослідження О. Корчинського 1993, 1994, 1996 рр.) з'ясувалося, що чотири із п'яти городищ датуються IX – початком XI ст. [29]. Стаціонарних досліджень так і не проводили на жодній із пам'яток.

Із 1979 р. розпочалися дослідження комплексу археологічних пам'яток біля с. Чорнівка Чернівецької обл. (відкритий роком раніше). Важливо, що окрім житлово-господарської забудови, на поселенні Чорнівка II І. Русанова та Б. Тимошук виявили 17 агломераційних печей для збагачення болотної руди, дві з яких розкопали [64]. Це відкриття суттєво доповнило джерельну базу до вивчення залізоровної справи населення Українського Прикарпаття.

Часом масштабних пошуків пам'яток останньої чверті I тисячоліття н.е. в Українському Прикарпатті стали 80-ті рр. XX ст. При цьому у Верхньому Подністер'ї їх здійснювали, переважно, львівські науковці, а у басейні Прута, Прутсько-Дністерському і Прутсько-Сіретському межиріччях – чернівецькі дослідники та фахівці з ІА АН СРСР. До прикладу, у 1981 р. учених зацікавили гнізда поселень поблизу сіл Коростувата, Горішні Шерівці, Магала, Малий Кучурів, Широка Поляна, Снячів, Червона Діброва [36. С. 50]. Значну увагу зосереджували на з'ясуванні планувальної структури селищ та городищ. Під час розвідкових обстежень для цього використовували аналіз поверхневих деструкцій споруд. Важливим результатом цих робіт було виявлення і вивчення індивідуальної забудови у межах окремих пам'яток. Як приклад, варто навести дослідження М. Филипчука у 1983 р. на городищі біля с. Коростувата [88]. У 1983–1984 рр. експедиція Чернівецького краєзнавчого музею під керівництвом В. Войнаровського продовжила дослідження Чорнівського гнізда поселень, до якого входили дев'ять пам'яток. Розкопки провели на одній – Чорнівка I, де поруч із слов'янським, є потужний пізньоримський культурний шар [12; 13; 14. С. 6].

У 1984 р. І. Русанова та Б. Тимошук у рамках згаданої Прикарпатської експедиції ІА АН СРСР досліджували ще одне літописне місто – Теребовлю [34. С. 292, 295]. Окрім матеріалів давньоруського періоду, які привернули увагу

Б. Тимошука [63; 71], тут знайдено рухомі та нерухомі артефакти ранішого часу. Вони стали об'єктом досліджень М. Ягодинської під час рятівних робіт 1987–1988 рр. Йдеться, зокрема, про житлово-господарську забудову IX–X ст. в ур. Черпало [34. С. 292–301].

У верхній течії Дністра протягом цього часу діяло кілька експедицій. Зокрема, навесні 1980 р. Дністровська розвідувальна археологічна експедиція ІСН АН УРСР підтвердила можливість існування на околиці с. Рудники Миколаївського р-ну Львівської обл. об'єктів, пов'язаних із добування заліза. Тому влітку того ж року дослідження продовжила вже Ранньослов'янська археологічна експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР під керівництвом В. Циглика [98; 99. С. 39]. Метою робіт було вивчення виявлених залишків споруд та визначення страти-графії пам'ятки.

У 1982 р. Давньоруський загін Львівської обласної експедиції ІСН АН УРСР під керівництвом О. Корчинського спільно із Львівською обласною організацією Українського товариства охорони пам'яток історії та культури розпочали дослідження городища біля с. Стільсько Миколаївського р-ну Львівської обл. [24]. Тоді фахівці вивчали його оборонні рубежі.

У тому ж році розпочали дослідження пам'ятки в ур. Базиївка біля сучасного м. Жидачів Львівської обл., яку виявив О. Корчинський під час археологічних обстежень території міста [26; 28. С. 264]. Рештки городища потрактували як залишки літописного міста Удеча, проте перші його лінії захисту споруджені ще у IX ст.

Роком пізніше увагу фахівців привернули укріплення поблизу с. Підгородище Перемишлянського р-ну Львівської обл. Перші розвідкові дослідження тут провела Перемишлянська експедиція ІСН АН УРСР. Тоді визначили приблизні розміри самого городища та його оборонних споруд, зібрали керамічний матеріал, який О. Корчинський відніс до X–XII ст [19].

Протягом кількох наступних років фахівці продовжили стаціонарні дослідження на городищах біля Стільська та Жидачева. З 1985 р. розкопки на першому велі уже Стільська археологічна експедиція ІСН АН УРСР [24].

У 1986 р. М. Клапчук, Б. Василенко [10], Ю. Малєєв, В. Конопля [23] провели перші розвідкові роботи на Буківнянському багатошаровому поселенні у Тлумацькому р-ні Івано-Франківської обл. У подальшому протягом 1987–1991 рр. охоронні археологічні розкопки тут вів Давньоруський загін Наддністрянської слов'яно-руської археологічної експедиції ІА НАН України та Івано-Франківського краєзнавчого музею. Його керівником був Б. Томенчук, а науковими консультантами – В. Баран і М. Филипчук [74. С. 3]. На досліджуваній території вдалося виявити та вивчити 192 різночасові об'єкти: житла, залишки наземних господарських споруд та господарські ями, а також фундаменти церкви XII–XIII ст. і поховання, що прилягали до неї. Загалом, у процесі вивчення городища в Буківні археологи зафіксували дев'ять культурно-хронологічних горизонтів, серед яких і слов'янський шар VIII–X ст.

Протягом 1986–1989 рр. стаціонарні пошукові роботи проводив також Р. Багрій на території літописного Пліснеська. Вони були продовженням його досліджень тут у 1970–1972 рр. [4].

У 1987 р. для вивчення старожитностей кінця I – початку II тисячоліття н.е. у верхній течії Дністра створено постійнодіючу Верхньодністрянську археологічну експедицію ІА АН УРСР. Об'єктом її досліджень стали городища, селища-супутники і культові центри останньої чверті I тисячоліття н.е. Протягом 1988–1989 рр. у складі експедиції працювало два загони: під керівництвом О. Корчинського й М. Филипчука. Керівник експедиції О. Корчинський значну увагу зосередив на Стільському городищі, у різних частинах якого виявлено та досліджено рештки 30 житлових й господарських об'єктів IX–X ст. [25. С. 271]. У 1989 р. учасники експедиції поновили вивчення Підгородищенського [25. С. 2–9], Рокитнянського [30; 101], Солонського [83] городищ. Для кожної із пам'яток М. Филипчук виготовив топогеодезичний план. Тоді ж перші ґрунтовні дослідження провели на городищі біля с. Ганачівка Перемишлянського р-ну Львівської обл. Під час робіт фахівцем вдалося встановити збережені параметри усіх трьох ліній захисту, з'ясувати їхні конструктивні особливості та хронологію. Було відкрито й залишки заглибленої споруди поблизу другої лінії оборони, керамічний матеріал із дна якої датовано X – початком XI ст. [25. С. 9–16].

Роком раніше Гологірська експедиція ІСН АН УРСР під керівництвом М. Филипчука досліджувала городище та синхронне селище поблизу с. Гологірки Львівській обл. на північній межі Українського Прикарпаття – на розточчі Дністра та Західного Бугу. Близькість ліній захисту одна до одної, відсутність слідів дерев'яних конструкцій на них та давніх в'їздів, а також культурного шару на центральному майданчику городища наштовхнула ученого на думку про його культове призначення [91. С. 94–95].

З 1989 р. В. Цигилик продовжив розкопки виробничого центру поблизу с. Рудники. Тоді досліджувану площу розширили до 310 м², з прив'язкою до східного краю розкопу 1980 р. Археологічні роботи були тут і у 1992 та 1993 рр. Під час дослідження виявили та обстежили вісім заглиблених споруд, 20 залізо-плавильних горнів та дві легко заглиблені ями [98. С. 40]. Отримані результати наводили дослідників на думку про те, що відкрита пам'ятка і всі об'єкти на ній мали виробничий характер та використовувалися для добування й обробітку болотної руди. У заповненні всіх споруд виявлено велику кількість шлаків, сажі, вугликів, уламків кераміки, скупчення шматків болотної руди. Віднайдені фрагменти кераміки IX – початку XI ст. стали основним хронологічним індикатором для визначення часу існування пам'ятки [98. С. 45–46], а деструкції дали підстави вважати її одним із добре збережених залізобудовних центрів.

Із 90-х рр. XX ст. розпочинається чи не найактивніший період вивчення долітописного Галича. Протягом 1991–1992 рр. Б. Томенчук та В. Баран повторно досліджували курган в ур. Качків на території Крилоського городища. Археологи виявили поховання, яке неодноразово намагалися відшукати їхні попередники, точніше, поховальний інвентар, що мав би супроводжувати бага-

того знатного воїна. На думку В. Барана та Б. Томенчука, є всі підстави датувати його серединою X ст. [5]. Протягом 1992–1996 рр. увага вчених зосереджувалася на дослідженні розмірів та конструктивних особливостей усіх ліній захисту давнього Галича, окремі з яких було споруджено вже у X ст [80]. Крім цього, Галицька археологічна експедиція у 80–90-х рр. проводила численні розвідки в околицях Крилоського городища [6–9], які дали змогу виявити поверхневі сліди від численних сільських поселень, дворів, що розташовувались на надзаплавних терасах Лукви, Лімниці, Дністра та їх менших приток і в сукупності творили сільськогосподарську округу долітописного Галича. Однак, як зауважує Б. Томенчук, їх майже не вивчали [72. С. 498]. Дослідження давнього міста тривають і у наш час – їх проводить спільна Галицька археологічна експедиція Інституту археології НАН України, Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, Національного заповідника “Давній Галич” та Івано-Франківського краєзнавчого музею під керівництвом Б. Томенчука [72. С. 494–610; 73. С. 65–77] й О. Мельничука [77; 78].

З 1990 р. розпочалися щорічні дослідження Пліснеського археологічного комплексу. До 2016 р. їх незмінним керівником був М. Филипчук [94. С. 22; 97]. З 2015 р. до вивчення пам'яток Пліснеська долучилася археологічна експедиція Історико-культурного заповідника “Давній Пліснеськ”. За 26 років розкопок М. Филипчуку вдалося дослідити внутрішні та зовнішню лінії захисту, житлово-господарську забудову у нижній частині городища та на дитинці, уточнити хронологічні рамки існування окремих пам'яток у межах комплексу. У 2001 р. на північ від ур. Оленин Парк він відкрив залишки крематорію IX–X ст. Є всі підстави стверджувати, що поряд з ним розташовується ґрунтовий кремаційний могильник того ж часу [89. С. 72]. Другий слов'янський тілопальний некрополь в ур. Високе Городиско відкрито у 2007 р. [83. С. 141]. Слід зауважити, що на даний час це поки що єдині слов'янські поховальні комплекси кінця I тисячоліття н.е., відомі у верхів'ях Дністра. На особливу увагу заслуговує відкриття у 2009 р. культового центру кінця VII–X ст. в ур. Оленин Парк [90], аналогів до якого в Україні та Центрально-Східній Європі поки що не знайдено. Дослідження цього місця продовжено у наступні польові сезони аж до 2016 р. З 2011 р. участь у них бере й автор цієї статті.

У 1999 р. С. Пивоваров та Л. Михайлина відкрили ще два слов'янські поселення останньої чверті I тисячоліття н.е. у верхів'ях Прута – городище поблизу с. Рідківці Чернівецької обл. та синхронне до нього селище. Повторні обстеження провели у 2004 р., а протягом 2009–2010 рр. тривали їх стаціонарні дослідження [45; 46].

На початку XXI ст. активізувалося вивчення й інших пам'яток в окресленому регіоні. Так, протягом 2004–2005 рр. Р. Миська та Я. Погоральський [34] проводили розкопки Теребовлі, а у 2002 та 2011 рр. її вивчала М. Ягодинська [102]. В обидвох випадках під час робіт фіксували культурний шар та об'єкти VIII–X ст. Тоді ж у Верхньому Подністер'ї розпочато суцільні розвідкові дослідження. У 2004 р. Галицька археологічна експедиція ІА НАН

України спільно із Історико-краєзнавчим музеєм м. Винники обстежувала верхів'я річок Вишні, Золотої Липи, Маруньки на території Мостиського, Перемишлянського, Пустомитівського р-нів Львівської обл. [84. С. 3, 23–24, 26–27, 28–30, 31–34]. Основна мета досліджень полягала у виявленні, картографуванні та описі нових пам'яток у межах Розточчя і Гологоро-Вороняцького кряжу. Фахівцям вдалося відкрити низку поселень, які містили шари VIII–IX ст. Серед них – Пленики II, Чемеринці II, Дунаїв I та залишки дуже зруйнованого городища IX–X ст. Дунаїв III.

У 2005 р. співробітники Інституту археології ЛНУ ім. Івана Франка та Винниківського історико-краєзнавчого музею, у зв'язку із випадковою знахідкою скарбу ранньозалізного віку роком раніше та зростанням інтересу до пам'ятки у скарбошукачів, продовжили роботи на території городища у с. Підгородище [93. С. 115]. Завдяки проведеним роботам вдалося хронологічно розчленувати збережені залишки об'єктів (вали, рови, житла, кам'яну площадку у середній частині пам'ятки) та дійти висновку про культовий характер пам'ятки [93. С. 119–120].

Наступного року Галицька археологічна експедиція спільно з ІА ЛНУ ім. Івана Франка продовжила розвідкові дослідження 2004 р. вздовж берегів Золотої Липи у Львівській та Тернопільській обл. [86. С. 3, 5–6, 19–20, 38–39, 40–41, 50–52]. Серед інших було виявлено і слов'янські старожитності райко-вещької культури (селища, городища та культове місце). Це, зокрема, селища: Дунаїв VII, Біще II, Тростянець II, Старий Литвинів II, городища: Біще I, Тростянець I, Старий Литвинів I та Завалів I. Окрім того, вниз по річці виявлено ще дев'ять селищ, більшість яких належать до VIII–X ст. та об'єднуються у гнізда поселень. Таким чином, обстеження берегів цієї водної артерії суттєво поповнило археологічну карту слов'янських старожитностей.

Через два роки експедиція ІА НАН України та ІА ЛНУ ім. Івана Франка (керівник М. Филипчук) у рамках проекту “Археологічний кадастр України /Львівська область/”, провела розвідки на Ганачівському городищі. Археологи виявили та картографували 376 западин, що є залишками споруд заглибленого типу, повторно обстежили усі лінії захисту. На основі віднайденого рухомого матеріалу укріплене поселення продатували IX–X ст. [85. С. 9].

У тому ж році експедиція ЛНУ ім. Івана Франка, очолена Я. Погоральським, досліджувала забудову першої укріпленої площадки Рокитнянського городища. Було відкрито та досліджено рештки двох заглиблених жител із печами-кам'янками у одному з кутків, а також численний керамічний матеріал X – початку XI ст., який знаходився на долівках споруд [47].

У 2009 р. експедиція ІА ЛНУ ім. Івана Франка під керівництвом М. Филипчука в рамках проекту “Археологічний кадастр України /Львівська область/” вивчала околиці Жидачева. Ці дослідження дали вагомий результат, оскільки вдалося виокремити періоди розвитку городища в ур. Базиївка, з'ясувати його планувальну структуру на кожному з етапів, уточнити характер оборонних та житлових споруд. Крім того, поблизу локалізували два селища Жидачів V та

Жидачів VI, що мають культурні нашарування IX–X ст. та разом творять гніздо поселень [87. С. 11–14].

Восени 2011 р. експедиція ІА ЛНУ ім. Івана Франка (керівник М. Филіпчук) проводила розвідкові дослідження поблизу сіл Побіч, Ушня, Хоμεць, Зарваниця Золочівського та Голобутів Стрийського р-нів Львівської обл. [86. С. 27–29]. Тоді, серед інших, вдалося відкрити також 15 поселень із горизонтами VIII–X ст. Серед них два городища – Зарваниця II та Голобутів I – за особливостями топографії, планувальної структури, характеру поверхневих слідів наземних та заглиблених об'єктів, продатовано X ст. На незначній відстані від них відкрито синхронні селища Зарваниця I, Зарваниця III, Зарваниця IV і Голобутів II.

Підсумовуючи сказане, бачимо, що за понад столітню історію вивчення слов'янських старожитностей у верхній і середній течії Дністра та верхів'ях Пруту дослідникам вдалося виявити понад 500 пам'яток із нашаруваннями VIII–X ст. Однак, на більшості з них (особливо селищ) проводили тільки розвідкові дослідження, через що вони лише зафіксовані на карті, але практично не вивчені. Виняток становлять літописні міста Пліснеськ, Галич, Тербовля, Удеч, багат шарова пам'ятка Буківна, які виникали на місці раніших слов'янських поселень, низка городищ у басейні Прута, селища Кодин I і Рашків I та залізобудівний центр біля с. Рудники.

Слід наголосити й на тому, що Прутсько-Дністерське та Прутсько-Сіретське межиріччя вивчені порівняно краще, аніж Верхнє Подністер'я та правобережжя Середнього Дністра. Така ситуація склалася, передусім, завдяки скрупульозним пошукам слов'янських старожитностей Б. Тимощука (з другої половини XX ст.), а згодом й І. Русанової.

Насамкінець зауважимо, що в історії вивчення пам'яток райковецької культури в Українському Прикарпатті можемо виділити три етапи, які відрізняються методичними підходами до проведення робіт та завданнями, які ставили перед собою дослідники. Перший з них тривав з XIX ст. до 30-х рр. XX ст. Тоді спостереження розгорталися у руслі краєзнавчих пошуків, пов'язаних із намаганнями радше пізнати історію краю, аніж відшукати та вивчити пам'ятки конкретного типу. З цього часу маємо перші відомості про локалізацію окремих городищ, але у більшості випадків роботи на них якщо й проводилися, то мали спорадичний характер. Часто їх ініціаторами та виконавцями були дослідники-аматори.

Починаючи із 1930-х рр., слов'янські старожитності у верхній течії Дністра вивчали уже фахові археологи на якісно новому рівні. Однак, ці дослідження були перервані Другою світовою війною та відновилися лише після її закінчення. Особливо активно розвідки, а згодом і розкопки, дослідники вели у басейні Пруту.

Новий етап у вивченні пам'яток останньої чверті I тисячоліття н.е. в Українському Прикарпатті започатковано у 80-х рр. XX ст. Тоді суцільні археологічні обстеження на підставі методики, яку розробив Б. Тимошук, розпочали й у верхній течії Дністра. Обстеженням підлягали раніше відомі та

нововідкриті пам'ятки, окремі з них досліджували стаціонарно впродовж кількох польових сезонів. Чимало уваги приділялося вивченню городищ, для яких притаманна велика укріплена площа та складна система ліній захисту. Початок 2000-х рр. став часом масштабних розвідок на теренах Верхнього Подністер'я з використанням новітніх методик пошуку, фіксації та опрацювання зібраних матеріалів. У той же час дещо спали темпи вивчення пам'яток Попруття та зменшилися обсяги стаціонарних робіт. Сьогодні ситуація не змінилася на краще – скоротилася навіть кількість розвідкових обстежень.

Разом з тим, за час вивчення пам'яток VIII–X ст. наші попередники нагромадили потужну джерельну базу, використання якої дає підстави робити висновки про різні сфери життєдіяльності населення Українського Прикарпаття у згаданий час.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Аулик В.* З історії долітописного Галича // Дослідження з слов'яно-руської археології. – К., 1976. – С. 120–133.
2. *Аулик В.* Работы Галичской экспедиции // АО 1969 г. – 1970. – С. 289.
3. *Багрий Р.* Плеснеск // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). – К., 1990. – С. 111–114.
4. *Баран В., Томенчук Б.* Галичина могила // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції: Матер. міжнар. наук. конф. – Галич; Львів, 1993. – С. 30–31.
5. *Баран В., Томенчук Б.* Звіт про археологічні дослідження, проведені в 1995 р. археологічною експедицією Галицького національного заповідника (спільно з Інститутом археології НАНУ та Івано-Франківським краєзнавчим музеєм) // Архів НЗ “Давній Галич”. – Ф. 2. – Оп. 7 – № 40.
6. *Баран В., Томенчук Б.* Звіт про археологічні дослідження, проведені у 1996 р. Галицькою археологічною експедицією // Архів НЗ “Давній Галич”. – Ф. 2. – Оп. 7 – № 40.
7. *Баран В., Томенчук Б.* Звіт про археологічні дослідження на Крилоському городищі в с. Крилос Галицького району у 1998 р. // Архів НЗ “Давній Галич”. – Ф. 2. – Оп. 7 – № 40.
8. *Баран В., Томенчук Б.* Звіт про археологічні дослідження, проведені в 1999 р. археологічною експедицією Галицького національного заповідника (спільно з Інститутом археології НАНУ та Івано-Франківським краєзнавчим музеєм) // Архів НЗ “Давній Галич”. – Ф. 2. – Оп. 7 – № 40.
9. *Баран Я.* Слов'янська община – К.; Чернівці, 2004.
10. *Василенко Б.* Сліди древнього міста // Прикарпатська правда. – 1986. – 16 грудня. – С. 3.
11. *Возний І.* Проблеми та перспективи дослідження археологічних пам'яток X–XIV ст. на території між Верхнім Сіретом та Середнім Дністром // АДІУ. – 2010. – Вип. I: Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – С. 238–244.
12. *Войнаровский В.* Работы Черновицкого музея // АО 1983 г. – 1985. – С. 266–267.
13. *Войнаровский В.* Раскопки на Северной Буковине // АО 1984 г. – 1986. – С. 224.
14. *Войнаровский В.* Чорнівка-I. Поселення IV–IX ст. на Буковині. – Чернівці, 2007.
15. *Гончаров В.* Археологічні дослідження древнього Галича у 1951 р. // АП УРСР. – 1949. – Т. V. – С. 21–30.
16. *Гончаров В.* Лука-Райковецкая // МИА. – 1963. – Т. 108. – С. 283–315.

17. Гончаров В. Посад і сільські поселення коло Райковецького городища // АП УРСР. – 1949. – Т. I. – С. 31–46.
18. Гончаров В. Райковецькое городище – К., 1950.
19. Грибович Р., Корчинский О. Исследования у с. Подгородище // АО 1983 г. – 1985. – С. 269.
20. Довженко В. Селища и городища в окрестностях древнего Галича // КСИА. – 1955. – Вып. 4. – С. 12–13.
21. Кобільник В. З археології Бойківщини // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1936. – Ч. 7. – С. 4–6.
22. Кобільник В. З археологічних дослідів на Бойківщині за 1931–1932 р.р. // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1933. – Ч. 2. – С. 3–49.
23. Конопля В. Исследования в Ивано-Франковской области // АО 1986 г. – 1988. – С. 287.
24. Корчинский О. Исследования Стольского городища // АО 1985 г. – 1987. – С. 347.
25. Корчинський О., Шишак В. Звіт про підсумки археологічних досліджень на території Верхнього Подністров'я у 1989 р. // Архів ІА НАНУ. – 1990. – Од. зб. № 23571.
26. Корчинський О. Зудеч (короткий підсумок археологічних досліджень) // МДАПВ. – 2007. – Вип. 11. – С. 264–280.
27. Корчинський О. Ранньосередньовічне місто на Верхньому Дністрі // МДАПВ. – 2008. – Вип. 12. – С. 267–282.
28. Корчинський О. Раскопки в Жидачове // АО 1983 г. – 1984. – С. 295–296.
29. Корчинський О. Середньовічні городища на околицях сіл Которини, Старе Село, Цвітова // МДАПВ. – 2009. – Вип. 13 – С. 234–254.
30. Корчинський О., Шишак В. Стільський комплекс IX–XI ст. // Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр: Матер. наук. конф. – Львів, 1994. – С. 28–34.
31. Кучера М. Древній Пліснеськ // АП УРСР. – 1962. – Т. XII. – С. 3–56.
32. Кучера М. Основні етапи розвитку стародавнього Пліснеська // МДАПВ. – 1959. – Вип. 2. – С. 132–145.
33. Кучера М. Раскопки городища Плиснеск // КСИА. – 1955. – Вып. 4. – С. 16–17.
34. Миська Р., Погоральський Я. Археологічні дослідження у Теребовлі // АДЛУ. – 2006. – Вип. 9. – С. 249–268.
35. Миська Р. Долітописний Теребовль // МДАПВ. – 2008. – Вип. 12. – С. 292–303.
36. Михайлина Л. Історія досліджень пам'яток райковецької культури // ПССАІЕ. – 2011. – Т. 1. – С. 39–54.
37. Михайлина Л. Населення Верхнього Попруття VIII–X ст. – Чернівці, 1997.
38. Михайлина Л., Русанова И., Тимошук Б. Раскопки славянского города на р. Прут // АО 1977 г. – 1978. – С. 368.
39. Михайлина Л., Русанова И. Селища и городища Ревное I // АО 1979 г. – 1979. – С. 370–371.
40. Михайлина Л. Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами – К., 2007.
41. Оприск В. Виявлення та дослідження городищ біля с. Которино // Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр: Матер. наук. конф. – Львів, 1994. – С. 38–39.
42. Оприск В., Дрогобицький И., Мартынов М. Городища у с. Которыно // АО 1978 г. – 1979. – С. 379–380.
43. Пастернак Я. Літописний город Пліснеськ та проблема варягів в Галичині // Науковий збірник УВУ. – Мюнхен, 1948. – Вип. 5. – С. 138–148.
44. Пастернак Я. Старий Галич. – Івано-Франківськ, 1998.

45. Пивоваров С. Дослідження слов'янського поселення VIII–IX ст. поблизу с. Рідківці в 2010 р. // ПССІАЕ. – 2011. – Вип. 2. – С. 22–37.
46. Пивоваров С. Охоронні археологічні дослідження слов'янських пам'яток на Буковині у 2009 р. // ПССІАЕ. – 2010. – Вип. 1. – С. 41–54.
47. Погоральський Я., Ляска В., Вітвицька Г. Дослідження ранньосередньовічного городища Рокитне II на Розточчі // АДЛУ. – 2010. – Вип. 13. – С. 342–360.
48. Раппопорт П. Обследование городищ Прикарпатья и Закарпатья на территории Советского Союза (Итоги работ 1962 года). // Acta archeologica Carpatica. – 1963. – Т. V. – № 1–2. – С. 61–73.
49. Ратич А. Городища Росточья // КСИА. – 1962. – Вип. 12. – С. 87–91.
50. Русанова И., Тимощук Б. Гнездо славянских поселений у с. Черновка Черновицкой обл. // КСИА. – 1984. – Вип. 179. – С. 19–25.
51. Русанова И. Изучение славянских поселений у с. Черновка // АО 1979 г. – 1980. – С. 331.
52. Русанова И., Тимощук Б. Кодын – славянские поселения V–VIII вв. н. э. на р. Прут – М., 1984.
53. Русанова И. Поселение у с. Корчак на р. Тетерева // МИА. – 1963. – № 108. – С. 39–50.
54. Смирнова Г. Підсумки досліджень верхніх шарів Незвиського поселення // МДАПВ. – 1959. – Вип. 2. – С. 87–101.
55. Смирнова Г. Раннеславянское поселение у с. Незвиско на Днестре // РА. – 1960. – Р. 51. – С. 1. – S. 222–238.
56. Старчук І. Розкопки городища Пліснесько в 1947–1948 рр. // АП УРСР. – 1952. – Т. III. – С. 379–394.
57. Старчук І. Розкопки на городищі Пліснесько // АП УРСР. – 1949. – Т. I. – С. 76–85.
58. Старчук І. Розкопки на городищі Пліснесько в 1949 р. // АП УРСР. – 1955. – Т. V. – С. 32–35.
59. Тимощук Б. Восточные славяне: от общины к городам. – М., 1995.
60. Тимощук Б. Восточнославянская община VI–X вв. н.э. – М., 1990.
61. Тимощук Б. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.) – К., 1982.
62. Тимощук Б. Ілівське городище-святилище // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції: Матер. міжнар. наук. конф. – Львів, 1993. – С. 28–29.
63. Тимощук Б. Исследования в Теребовле // АО 1986 г. – 1988. – С. 341–342.
64. Тимощук Б., Русанова И., Михайлина Л. Итоги изучения славянских памятников Северной Буковины V–X вв. // СА. – 1981. – № 2. – С. 80–93.
65. Тимощук Б., Михайлина Л. Новые славянские памятники бассейна Прута // АО 1978 года. – 1979. – С. 411–412.
66. Тимощук Б. Північна Буковина – земля слов'янська. – Ужгород, 1969.
67. Тимощук Б. Розвідка в басейні р. Пруту // АП УРСР. – 1952. – Т. III. – С. 409–415.
68. Тимощук Б. Славянские поселения IX–X вв. на территории Северной Буковины // КСИМК. – 1954. – Вып. 53. – С. 89–90.
69. Тимощук Б. Слов'янські гради Північної Буковини. – Ужгород, 1975.
70. Тимощук Б. Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. – К., 1976.
71. Тимощук Б. Теребовль – місто Галицької Русі // Галич і Галицька земля: Зб. наук. праць. – К.; Галич, 1998. – С. 124–127.
72. Томенчук Б. Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття. – Івано-Франківськ, 2008.
73. Томенчук Б. Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення, християнізація. – Івано-Франківськ, 2006.

-
74. *Томенчук Б., Филипчук М.* Буківна – літописний Биковен на Дністрі. – Івано-Франківськ, 2001.
  75. *Томенчук Б.* Внутрішня система оборони давнього Галича // Галич і Галицька земля в українському державотворенні. – Івано-Франківськ, 1999. – С. 65–77.
  76. *Томенчук Б.* Галич в державотворчих процесах на галицько-волинських землях // Галицько-Буковинський хронограф. – 1998. – № 1(3). – С. 107–122.
  77. *Томенчук Б.* Дослідження Галицької археологічної експедиції у 2006 р. // Галичина. – Івано-Франківськ, 2006–2007. – С. 25–27.
  78. *Томенчук Б.* Результати археологічних досліджень давнього Галича у 2003–2007 роках // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України: Матер. міжнар. наук. конф. – Галич, 2008. – С. 52–53.
  79. *Томенчук Б.* Три періоди розвитку Галича // Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр: Матер. наук. конф. – Львів, 1994. – С. 19–22.
  80. *Томенчук Б.* Фортифікація Давнього Галича // АДІУ. – 2010. – Вип. 1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – С. 334–344.
  81. *Филипчук М.* Дослідження городищ у Верхньому Подністров'ї // Львівський археологічний вісник. – Львів, 1998. – С. 73–85.
  82. *Филипчук М.* Дослідження літописного Пліснеська у 2000 р. // АДЛУ. – 2002. – Вип. 5. – С. 197–220.
  83. *Филипчук М.* Дослідження Пліснеського археологічного комплексу у 2007 р. // ВІА. – 2009. – Вип. 4. – С. 130–176.
  84. *Филипчук М.* Звіт про проведення археологічних обстежень і розвідок у верхів'ях річок Вишні, Золотої Липи та Маруньки (Мостиський, Перемишлянський та Пустомитівський райони) у 2004 році // Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.
  85. *Филипчук М.* Звіт про проведення обстежень археологічних пам'яток на узбережжі р. Золота Липа (Перемишлянський р-н Львівської області; Бережанський, Підгаєцький та Монастирський р-ни Тернопільської області) у 2006 р. // Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.
  86. *Филипчук М.* Звіт про проведення суцільних археологічних розвідок на території та в околицях сіл Побіч, Ушня, Хомець, Зарваниця (Золочівського) та Голобутів (Стрийського) районів Львівської області у 2011 році // Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.
  87. *Филипчук М.* Інформаційний звіт про проведення суцільних археологічних обстежень на території та в південній околиці м. Жидачева Львівської області в 2009 році в рамках пілотного проекту “Археологічний кадастр України /Львівська область” // Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.
  88. *Филипчук М.* Исследование крестьянской усадьбы X–XI вв. в с. Коростувата // АО 1983 г. – 1985. – С. 367.
  89. *Филипчук М.* Могильники Пліснеського археологічного комплексу IX–XIII ст. як джерело до вивчення етнокультурних взаємовпливів на мікрорегіональному рівні // ВІА. – 2006. – Вип. 1. – С. 71–85.
  90. *Филипчук М.* Попередні результати дослідження культового місця слов'янського часу на території Пліснеського археологічного комплексу в 2009 році // ВІА. – 2010. – Вип. 5. – С. 135–169.
  91. *Филипчук М.* Роботи Гологірської госпдогвірної експедиції // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1993. – С. 93–96.
  92. *Филипчук М.* Рятівні археологічні розкопки на городищі у с. Підгородище Перемишлянського району Львівської області // ВІА. – 2007. – Вип. 2. – С. 113–136.

93. *Филипчук М.* Слов'янський період в історії Плісеська // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції: Матер. міжнар. наук. конф. – Львів, 1993. – С. 21–23.
94. *Филипчук М.* Слов'янські поселення VIII–X ст. в Українському Прикарпатті. – Львів, 2012.
95. *Филипчук М.* Слов'янські поселення Українського Прикарпаття у другій половині I тисячоліття нашої ери. Стільсько та його округу // Миколаївщина: Зб. наук. статей під ред. Л. Войтовича. – Львів, 1998. – Т. I. – С. 80–104.
96. *Филипчук М.* Структура Плісеського археологічного комплексу в слов'янський та давньоруський час // ВІА. – 2010. – Вип. 4. – С. 3–21.
97. *Хададова М.* Перші польові щоденники Б. О. Тимошука (1946 рік) // АДІУ. – 2010. – Вип. 4: Актуальні проблеми археології України. – С. 300–302.
98. *Циглик В.* Залізодобувний центр в с. Рудники на Прикарпатті на рубежі I та II тис. н.е. // Миколаївщина: Зб. наук. статей під ред. Л. Войтовича. – Львів, 1998. – Т. I. – С. 39–48.
99. *Цыгылык В.* Раскопки у с. Рудники // АО 1980 г. – 1981. – С. 318–319.
100. *Чачковський Л.* Княжий город Тербовля // Життя і знання. – 1932. – С. 257–259.
101. *Шишак В.* Городище X–XI ст. в с. Рокитне на Львівщині // Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр: Матер. наук. конф. – Львів, 1994. – С. 43–44.
102. *Ягодинська М.* Попередні результати археологічних досліджень у 2011 році на території замку XIV–XVII ст. в м. Тербовля, уроч. Замкова Гора Тернопільської обл. // Нові дослідження пам'яток козацької доби. – 2012. – Вип. 21. – Ч. 1. – С. 26–28.
103. *Hadaczek K.* Sprawozdania Grona konserwatorów Galicji Wschodniej. – Lwów. – 1905. – № 30. – S. 9.
104. *Hadaczek K.* Sprawozdania Grona konserwatorów Galicji Wschodniej. – Lwów. – 1905. – № 32. – S. 5.
105. *Janucz B.* Zabytki przedhistoryczne Galicji Wschodniej. – Lwów, 1918.
106. *Kompaniewicz B.* Wiadomości o Podhorcach i klasztorze // Lwówianin. – 1838. – III. – S. 27–29.
107. *Ziemięcki T.* Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej w roku 1881 dokonanej // ZWAK. – Kraków. – 1882. – T. VI. – S. 58–61.
108. *Ziemięcki T.* Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej w roku 1882 dokonanej // ZWAK. – Kraków, 1883. – T. VII. – S. 41–50.
109. *Ziemięcki T.* Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej w roku 1883 dokonanej // ZWAK. – Kraków, 1884. – T. VIII. – S. 87–99.

Стаття надійшла до редколегії 10. 10. 2017

Прийнята до друку 20. 10. 2017

HISTORY OF THE STUDY OF MEMORIES OF VIII–X CENTURY IN THE UKRAINIAN PRYKARPATYA

Oksana JAKUBOWSKA

The Ivan Franko National University of Lviv
1, Universytets'ka Str., Lviv, Ukraine, 79000, e-mail: j.o.z@i.ua

The history of the research of the antiquities of the Raikovets culture in the Upper and Middle Dniester, upper strata of Prut and Siret, the Prut-Dniester and Prut-Siret rivers is highlighted. In the history of the study of monuments of the last quarter and millennium AD There are three periods, which, in general, correspond to stages of the development of archaeological science. The source base collected by Ja. Pasternak, I. Starchuk, B. Tymoshchuk, M. Fylypchuk, L. Mykhailyna and other researchers who studied the monuments of the 9th–10th centuries has been analyzed, and the disproportions in the study of certain types of monuments and separate parts of the Ukrainian Prykarpattia region.

Key words: Ukrainian Prykarpattia, Dniester, Prut, Siret, Raikovets culture, Ja. Pasternak, I. Starchuk, B. Tymoshchuk, I. Rusanova, M. Fylypchuk, L. Mykhailyna, V. Voinarovsky

УДК 903.8/904](477.82)

ЧЕРЕПИ, ПРОБИТІ ЦВЯХАМИ, З ВОЛОДИМИРА-ВОЛИНСЬКОГО ТА ЙОГО ОКОЛИЦЬ

Ірина ЛУЦИК

*Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. В. Винниченка, 24, Львів, Україна, 79008, irynalutsyk00@gmail.com*

Вперше про черепи, що були пробиті цвяхами, стало відомо наприкінці XIX ст., коли археологічна експедиція під керівництвом А. Прахова проводила розкопки на території княжого Володимира-Волинського. Саме тоді, під час досліджень храмових споруд руського часу, археологи натрапили на кістяки, черепи котрих були пошкоджені у такий зовсім нетиповий спосіб. А вже у 30-х рр. XX ст. О. Цинкаловський ще раз звернув увагу на ці види пам'яток та значно розширив їхню топографію. Черепи знаходили як у самому місті, так і на його околицях. Саме з того періоду до цієї проблематики періодично, у різний час, зверталися науковці (Я. Пастернак, С. Терський, О. Мазур, Т. Подоляка, Ю. Діба), розглядаючи її під різним кутом зору, тим самим пропонуючи протилежні теорії та концепції їхнього походження. Розбіжності не лише у питаннях інтерпретації, але й хронології, а також відсутність детальних антропологічних та інших досліджень згаданих черепів викликає до них особливий інтерес та аргументує актуальність теми дослідження і сьогодні. Відтак, нагальним постало питання застосування міждисциплінарного підходу до їх вивчення¹.

Ключові слова: черепи, пробиті цвяхами, поховання, Володимир-Волинський.

Знахідки черепів, що пробиті цвяхами, попри те, що загалом є нетиповими, назвати малочисельними складно. На території княжого Володимира-Волинського більшість із них було знайдено неподалік від міського валу, як у межах, так і поза межами укріпленого міста, на місці прицерковних кладовищ, у сакральних спорудах (рис. 1). Натомість, на околицях їх відкрито у Зимному, Устилузі, Дубниках, Микуличах, Вуйковичах (Залужне), Біличах та Житані (табл. 1; рис. 2) [1. С. 1008–1010; 6. С. 46; 35–37]. Інформація про них практично відсутня та, в основному, базується на свідченнях місцевих жителів, а отже, є малодостовірним джерелом. Трохи більше відомо про знахідки таких черепів у м. Любомлі. У 1928 р. на місці колишньої пожежної частини (зараз вул. Української Армії) у викопаній під фундамент траншеї виявили череп, пробитий кованим цвяхом. Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. там же відкрили людсь-

---

© Луцик Ірина, 2017

---

¹ Щиро вдячна антропологу О. Мінейко (Інститут археології НАН України) та канд. біол. наук Н. Калінович (ЛНУ ім. Івана Франка) за проведені антропологічний та дендрологічний аналізи, відповідно, сподіваюсь на подальшу продуктивну співпрацю.

Особливу подяку висловлюю археологу, д.і.н. В. Гупало (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича) за дуже корисні поради та слушні зауваги під час підготовки статті.

кий скелет довжиною понад 2 м¹, а у 1990-х – енкалпійон XII ст. Такі ж черепи викопали в 60-х рр. XX ст. при будівництві двоповерхових будинків № 2 і № 4 на вул. Тильній (тепер вул. Н. Ужвій). Виявив їх краєзнавець, учитель історії СШ № 1 Дмитро Олександрови Остапук. Як відомо, на місці знахідок до кінця XVIII ст. було кладовище Святомихайлівської церкви [24а]². Прикметно, що в обох випадках, артефакти знаходилися за межами укріпленого міста. Варто додати і те, що це поки найвіддаленіша від Володимира-Волинського пам'ятка, де виявили аналогічні знахідки.

Археологічні джерела

Найінформативнішими ж матеріалами до питання локалізації розглядуваних черепів є публікації, присвячені дослідженням А. Прахова 1886–1887 рр. Так, під час розкопок у с. Федорівка, на правому високому березі р. Луги, в ур. Стара Катедра, в нартексі шестистовпового, триапсидного храму XII ст. (рис. 3) дослідник виявив, що “Все подполье бабинца занято склепами, судя по кирпичу, сь котораго онѣ сложены, болѣе поздняго происхождения. Склеповъ на небольшом пространствѣ бабинца 7, ширина ихъ отъ 14 вер. до 3¹/₂ арш., длина же и глубина всѣхъ склепов одинакова: 3¹/₂ арш. и 1 арш.”³. У них, впереміш зі сміттям, знаходилися людські кістки. У крайній могилі під північною стіною нартексу не в анатомічному порядку лежав кістяк людини, череп якої пробито на тім’ї великим чотиригранним цвяхом з масивною широкою голівкою. Покійний був у старшому віці, на що вказували вже зрослі кістки черепа. Як зазначив сам автор досліджень, гробівці були пізнішого часу [1. С. 1008; 6. С. 46]. Під час подальших археологічних розкопок 1975 р. встановлено точну хронологію згаданих усипальниць, котрих на момент досліджень збереглося лише п’ять. Як зазначив керівник розкопок П. Раппопорт, тотожна техніка кладки, будівельний розчин та стратиграфія гробниць дозволяє віднести їх до часу побудови храму – другої половини XII ст. Усі виявлені там поховання були жіночими [30. С. 261–262].

Пошуки Михайлівської церкви, яка згідно з літописом, стала місцем останнього спочинку князя Войшелка (*?–† 1268) [29. Стлб. 863–880], були причиною того, що А. Прахов розпланував розкоп поблизу кам’яної плити та дерев’яного хреста (рис. 4), на верхівці пагорба в ур. Михайлівщина, за місцевими переказами саме там і був похований князь. На глибині близько 1,5 м натрапили на підземне склепіння, що складалось із грубої та тонкої цегли, перекладеної вапняним розчином рожевого кольору. В усипальниці лежали розкидані кістки, а череп покійного був пробитий на тім’ї грубим цвяхом, який знаходився поруч. Слідів домовини не виявлено [1. С. 1009–1010]. Проведені у

¹ Запрошений польською владою найстаріший чоловік у місті, розповів, що на цьому місці існувало кладовище церкви Різдва Пресвятої Богородиці.

² Щиру подяку за надану інформацію про черепи, пробиті цвяхами, виявлені у Любомилі, висловлюю директору Любомильського історичного музею пану О. Остапуку.

³ Одиниці виміру: 1 вершок = 4,4 см; 1 аршин = 71, 12 см. Таким чином, ширина гробівців коливалась в межах 61–248 см, довжина – 248 см, а глибина залягання – 71 см.

1955 р. дослідження під керівництвом М. Каргера, підтвердили існування на цьому місці невеликої погано збереженої споруди, ймовірно, саме усипальниці (рис. 5), що була складовою Михайлівського храму, чи розташовувалась поруч [17. С. 22]¹.

У 30-х рр. XX ст. черепи, пробиті цвяхами, знаходили як разом із кістяками, так і розрізнено, де вони лежали порозкидано, із слідами порубань, у шарі вугілля й попелу; поруч з ними знаходили енколпіони й образки, наконечники стріл, списів та бити кераміку (“Луцький тракт”). Разом із поржавілою зброєю такі черепи знайдено і у с. Дубники² [37. С. 204, 223]. Фрагментарні відомості щодо їхньої стратиграфії дозволяють віднести знахідки попередньо і загалом до культурного шару XIII–XIV ст., але не до якогось конкретного об’єкта. Про можливий зв’язок останків, наприклад із побоїщем, свідчить і місцевий топонім Гвалтовщина у с. Микуличі, де знайшли череп пробитий цвяхом [36. С. 87; 37. С. 190]. А знахідка аналогічного черепа у літописних Житанях³ [29. Стлб. 840–863] додала дослідникам упевненості в тому, що поява пробитих цвяхом черепів є наслідком нападів татар на Волинські землі у XIII ст. [6. С. 46; 35. С. 34–35; 36. С. 87]. На цих засадах сформувалась перша, так би мовити, експансійна теорія походження подібних артефактів. Згодом цю думку розділили О. Ратич, В. Каргалов, Д. Хрустальов та М. Кучінко [31. С. 8; 15. С. 127; 34. С. 189; 16. С. 405].

У 1935 р. Музей НТШ у Львові купив два черепи з Володимира-Волинського, що були пробиті цвяхами (інв. № 25137–38) на тім’ї і скроні, з вул. Водопійної та Островецької відповідно (рис. 6; 7) [13; 26. С. 262]. “Один із них, круглий майже як куля, має вбитий у тім’я довгий цвях ковальської роботи з невеликою головкою, – він виліз на кілька сантиметрів аж через піднебіння. Другий мав первісно коротший цвях у виску, але в цьому місці він був зломаний, певно, коли його вбивали, так, що зробилася більша діра, і цвях не держиться в ній тісно. Обидва цвяхи мають на собі сліди дерева” [26. С. 264]. У 1940 р. їх передали до фондів Львівського історичного музею, де вони і зберігаються дотепер під інвентарним номером ЛІМ КР 23497⁴.

---

¹ На схід від згадуваного пагорба ця ж експедиція відкрила споруду-ротонду другої половини XIII ст. діаметром 20 м із трьома апсидами-нішами у східній стіні [17. С. 23–28].

² Зараз селища не існує, колись воно розташовувалось між Володимир-Волинським та с. Білин, що на північ від міста.

³ Літописний табір татар на підступах до Володимира у 1259 р: “и тако поиде Боурандаи. ко Володимерю. а Василко кнѣзь с ними. и не дошедшоу емоу города. и ста на Житани на ночь. Боурандаи же нача молвити про Володимерь. Василко розмечи городъ” [29. Стлб. 840–863].

⁴ Після передачі черепів у 1940 р. до фондів ЛІМу їх записали під одним інвентарним номером, у результаті чого череп з вул. Островецької донедавна вважався втраченим. Висловлюю щирі вдячності старшому науковому співробітнику відділу археології Львівського історичного музею О. Куценяк за сприяння в опрацюванні згаданих артефактів, у тому числі, виявленні “втраченого” черепа.

Таблиця 1.

Місцезнаходження та кількість черепів, пробитих цвяхами,
у м. Володимир-Волинський та на його околицях

№ з/п	Локація		К-сть черепів, примітки	Джерело
	Стара назва	Сучасна назва		
м. Володимир-Волинський				
1.	вул. Сокальська, садиба пана Зубовича	вул. Сокальська	2, виразний довгоголовець	[1. С. 1008–1010; 6. С. 46; 13; 35. С. 87–88; 37. С. 206–207; Ковальський, 1959*]
2.	вул. Водопійна, цвинтар Спаського монастиря	вул. князя Романа	1, виразний короткоголовець	
3.	вул. Водопійна	вул. Князя Романа	1, пробитий цвяхом у тім'я, знайдений разом із череп'ям XIII ст.	
4.	вул. Криволуцька, садиба пана Квещінського	—	кілька черепів	
5.	вул. Криволуцька, садиба пана Мауса	—	—	
6.	ур. Шкартані та “Шкартанський шлях”	р-н вул. О. Пчілки та Візенської, на перетині вул. Т. Шевченка та М.Г рушевського	кілька черепів	
7.	вул. Островецька, садиба пана Цинкаловського	вул. 20-го Липня, 7	1	
8.	вул. Островецька, садиба Черановських	вул. 20-го Липня	кілька черепів	
9.	Горбок біля млина Паєвського	перетин вул. 20-го Липня та Привокзальної	1, довгоголовець	
10.	городи біля залізничної рамп	вул. Привокзальна	кілька черепів	
11.	вул. Малоостровецька, садиба пана Шільмана	вул. Карбишева	кілька черепів	
12.	ур. Михайловець біля дерев'яного хреста	вул. Київська, біля хреста	кілька черепів; 1 під склепінням якоїсь споруди	

*Ковальський В. План города Владимир-Волынского. Составлено в 1959 году / Зберігається у
Володимир-Волинському історичному музеї.

Таблиця 1. Продовження

13.	ур. Лозівщина	біля церкви Юрія на Валах	–	
14.	біля залізничного водотягу	–	кілька черепів	
15.	ур. Провалля	лівий берег р. Рилавиці до вул. Луцької	–	
16.	ур. Апостольщина	між вул. Гайдамацькою та 20-го Липня	–	
17.	Луцький тракт	–	кілька черепів; серед румовища та зброї	
18.	с. Федеровівка ур. Стара Катедра	–	кілька черепів; 1 – у храмі	
19.	с. Зимне за стіною замку, на місці місцевого притулку	–	7, пробитих у тім'я і скроню	[37. С. 228]
20.	м. Устилуг недалеко замкових воріт	–	–	[36. С. 88]
21.	с. Дубники ур. Закривець (Закривань, Закривень)	–	кілька черепів; із залізними цвяхами до 25 см; поржавілі мечі і шаблі, вістря списа	[37. С. 190, 223; 38. С. 368]
22.	с. Микуличі ур. Гвалтовщина	–	1; кілька черепів	[37. С. 190; 36. С. 88; 39. С. 91]
23.	с. Вуйковичі	–	кілька черепів	[32. С. 199]
24.	с. Біличі ур. Залонщина, на валі	–	1, пробитий у тім'я	[37. С. 216; 38. С. 97]
25.	с. Житані	–	–	[6. С. 46; 36. С. 88]
26.	м. Любомиль	вул. Н. Ужвій та Української Армії	3, пробиті цвяхами	[24a]

Після поверхневого огляду черепів, ми встановили, що в обидвох із них відсутні як нижні щелепи, так і згадані цвяхи. На черепі з вул. Островецької по всьому периметру правої скроні, де власне й знаходиться наскрізний отвір, чітко виражена пляма, утворена, найімовірніше, у результаті водної ерозії. Як наслідок, відбулося потоншення скроневої кістки, що призвело до появи там дири (рис. 8). Жодних слідів колючої травми на черепі не виявлено, а отже, розглядати його як один із таких, що був пробий цвяхом, не можна. Натомість із

піднебіння черепа з вул. Водопійної все ще стриміла частина цвяха, котра міцно зафіксувалася у моноліті землі, що заповнила черепну коробку внаслідок пошкодження лобної та тім'яної кістки. У цьому ж моноліті чітко простежувався вертикальний отвір, що залишився від зображеного на фото цвяха.

Для того, щоб встановити головні антропологічні особливості цього черепа, слід було здійснити фаховий антропологічний аналіз, у результаті якого ми намагалися отримати відповіді на низку запитань: у який спосіб було завдано травму і чи її було завдано взагалі; якою була травма – прижиттєвою чи посмертною.

Антропологічний аналіз

Зверху на мозковій коробці черепа з вул. Водопійної (рис. 9) розташований отвір підтрикутної форми (85×85×97 мм), що охоплює задню частину лобної та медіальні поверхні обох тім'яних кісток. Від його краю на лобній кістці латерально ліворуч відходить тріщина (5,7 см довжиною). Дорсальна частина черепа деформована внаслідок тріщини, що проходить від середини заднього краю вказаного дефекту на лівій тім'яній кістці вздовж сагітального шва до лівого лямбдоподібного шва. Краї даного дефекту затерті, очевидно, посмертно. Ще два поверхневі пошкодження меншого розміру розміщуються ліворуч на коронарному та лямбдоподібному швах, також посмертні.

За морфологічними особливостями будови черепа вдалося встановити, що він належав чоловікові 30–40 років. Череп брахікранний, черепна коробка сфеноїдної форми, орбіти низькі. За носовим індексом для чоловіка характерна лепроринія (вузьконосість), за верхньолицевим – мезогнатність (профілювання обличчя помірне). Потиличний горб – 2 б., соскоподібні виростки великі. Через помірну посмертну деформацію черепа вдалося зробити лише частину краніологічних вимірів (табл. 2). Носова перегородка частково зруйнована

Таблиця 2. Краніометричні дані.
Краніометрія.

1. Поздовжній діам.	173
1в. П.д. від офріона	172
8. Поперечний діам.	165
5. Довж.осн. черепа	96
9. Наймен. шир. чола	97
10. Найб. шир. чола	149
11. Шир.осн. черепа	88
12. Шир. потилиці	117
31. Потилична хорда	102
7. Довжина потиличного отвору	37
16. Ширина потиличного отвору	33
Вигин потилиці	18
45. Виличний діаметр	141
40. Довжина основи обличчя	88
48. Верхня висота обличчя	73
43. Верхня ширина обличчя	111
46. Середня ширина обличчя	101
61. Ширина альвеолярної дуги	63
62. Довжина піднебіння	36
63. Ширина піднебіння	35
55. Висота носа	55
54. Ширина носа	23
51. Ширина орбіти	44
52. Висота орбіти	31
Бімалярна ширина fmo-fmo	107
Вис.назiona над fmo	15
zm* хорда	98
Вис.sbsp над zm*	25
SC. Симотична ширина	9
SS. Симотична висота	5
MC. Максило- фронтальн. ширина	21
MS. Максило-фронтальн. висота	11

Глибина іклової ямки	3
Вис.вигину виличн. кістки	9
Ширина виличної кістки	47
32.< профілю чола від n	93
– < від g	83
73. <середньої частини обличчя	75
74. <альвеолярн. частини обличчя	84
75 (1).<виступання носа	62
Надперенісся (за Мартіном 1–6)	3
Надбрівні дуги (1–3)	2
Зовнішньо-потиличний горб (за Брока 0–5)	3–4
Соскоподібний відросток (1–3)	2,5
Передньо-носова ость (за Брока 1–5)	1,5
Індекси	
8:1	95,4
9:8	58,8
10:8	90,3
9:10	65,1
52:51	70,5
54:55	41,8
9:45	68,8
45:8	85,4
48:45	51,8
63:62	97,2
40:5	91,7
MS:MC	52,4
SS:SC	55,6

по смертності та викривлена праворуч, по краю грушовидного отвору спостерігається невелике заглиблення.

Череп характеризується вираженою помірною батрокефалією. Посилення судинного візерунку на внутрішній поверхні черепа та розростання в правій менингеальній судині, що спричинило її розширення могли виникнути внаслідок підвищення внутрішньочерепного тиску (інтерцеребральної гіпертензії) чи при формуванні аневризми. За життя покійний страждав на анемію, відчував наслідки холодового чи паразитарного стресу, хворів на риніт, гайморит, стоматит, пульпіт, пародонтоз, карієс. На поверхні черепа фіксуються деякі зміни, які частково можна розглядати як наслідок побутового чи міжособистісного травматизму від ударів у потилицю та обличчя, також помітна травма у результаті різкого повертання голови [детальніше див. 23].

У середині черепної коробки у моноліті ґрунту виявлено чотиригранний цвях довжиною 10,5 см (рис. 10), який проходив наскрізь від правого горба лобної кістки крізь градчастку кістку до внутрішнього заднього краю піднебіння (рис. 11). Під час антропологічної експертизи було видалено ґрунт із черепної коробки, у результаті чого встановлено, що цвях не дотикався до поверхні кісток черепа. На краях та внутрішній поверхні поруйнованих кісток основи черепа відсутні патологічні перимортальні зміни, які могли б свідчити про завдання травми даним предметом живій людині. Саме ж розташування цвяха було зміщене латерально під вагою ґрунту. Очевидно, цвях потрапив у пошкоджену черепну коробку випадково під час руйнування поховання чи його перевідкладення. Дрібні фрагменти деревини на поверхні цвяха дозволяють припустити, що ним могли збивати труну. Що ж до отвору – близько 1,2 см діаметром (рис. 12), який розміщувався майже перпендикулярно всередині моноліту ґрунту, то його край зверху має легкі сліди ржі, а виник він вже після вилучення черепа з поховального середовища; його згладжені краї, ймовірно, рукотворного походження. Таким чином, немає жодних підстав припускати ритуальне походження даної знахідки, а розташування цвяха є результатом постмортального антропогенного втручання [23. С. 1–3]. У заповненні черепної коробки також виявили невеличкий фрагмент кераміки XII–XIII ст., шматки заліза від цвяха та вугілля.

Дендрологічний аналіз

Як уже згадувалося, 10,5 см кований цвях по всій поверхні вкритий фрагментами деревини. Декілька із них вилучили для проведення дендрологічного аналізу. Шматок мацерованого дерева розчепили на окремі клітини – довгі і вузькі трубки, себто провідні клітини. На це вказують помітні при збільшенні мікроскопа товсті клітинні оболонки та досить широкий просвіт клітини. У клітин ксилеми (деревини) ці оболонки повинні зафарбовуватися реактивом флороглюцином у малиновий колір через обов'язкову наявність в них лігніну – речовини, яка надає твердості деревині. Але у даному зразку такого зафарбування не відбулося. Помітні складні ситовидні поля на торцевих стінках сусідніх клітин можуть бути тільки у провідних клітин флоєми (лубу) (рис. 13). Отже,

взятий на експертизу фрагмент деревини, найімовірніше, не є ксилемою (деревною тканиною), натомість є флоемою (провідною тканиною, клітини якої не дерев'яніють). Найімовірніше, це був луб таких порід дерева як дуб, верба чи осика (тополя). Більш точно визначити породу дерева, з огляду на сказане, неможливо, водночас можемо стверджувати, що зразки не належать до хвойних порід дерев [14].

Виходячи із зазначеного, важко сказати щось про походження цього цвяха, проте наважимося лише обережно припустити, що він міг скріплювати саван із кори дерева, котра, найімовірніше, зі стовбура дерева відділялась разом із лубом. Практика поховання у савані із кори зустрічалася на території Південної Русі, що відзначав О. Моця [24. С. 37].

Зважаючи на ту обставину, що обидва опрацьовані черепи з Володимиро-Волинського не підлягають під категорію таких, що були пробиті цвяхами, то й розглядати їх у контексті даного питання не варто. Проте, це не означає, що подібної практики на Волині не було, тим паче, що її топографія за О. Цинкаловським була настільки поширеною. Подібні пам'ятки відомі й на теренах Західної Європи.

Власне говорячи про аналогії, варто зауважити, що хронологія та географія поширення таких знахідок за межами Волинського князівства доволі строка-та. Черепи, пробиті цвяхами, віднайшли також в Іспанії, Франції, Німеччині та Польщі (рис. 14). Найраніше датованими – кінець III – початок II ст. до н.е. – є знахідки з Пуїг де Сант Андреу (Улястрет) та з Пуїг Кастельяр, що у Північній Іспанії. Травми були завдані у насильницький спосіб, а їх топографія вказувала на те, що вони відігравали роль виграних у бою трофеїв, що притаманне для кельтських чи галльських племен того часу [42; 45. S. 267–276]. Хоча деякий час їх інтерпретували як результат повторного вбивства [21].

Середньовічний християнський некрополь розкопали у 1935 р. в іспанському Агвілярі. Кінцівки деяких небіжчиків були прибиті кільканадцятьма довгими цвяхами до домовини; найдовші цвяхи забито у голови. Схожі поховання виявили неподалік, на єврейському кладовищі у Сігуенса [26. С. 263; 40. S. 11–12]. Поховання з головами, пробитими цвяхами, відкопали також в Ель-Педрегаль, та Кармона. У Франції їх знайшли в Фос-сюр-Мер та Пенелле; тут їх інтерпретують як боротьбу із вампіризмом [40. S. 16]. Прийнято вважати, що у такий спосіб стратили пірата у Грасброку (Гамбург) в XIV ст., котрий увійшов в історіографію під прізвиськом Клаус Штертебекер [48]. Декілька схожих черепів знайшли на території Польщі в Івно, Кракові, Пйотркові Трибунальському та Дігернфурті [26. С. 264; 41. S. 169; 46. С. 98; 49. S. 149–150]. На цвяху з останнього, як і на Володимиро-Волинських, збереглися залишки дерева [26. С. 264].

Хронологія та походження цих видів пам'яток є доволі неоднозначною, навіть дискусійною. Звикло ж їх розглядати крізь призму трьох основних концепцій: боротьбу з непроханими гостями із потойбіччя, страту ворогів або злочинців. Не виключено, що кожна із окреслених обставин могла мати місце тією чи іншою мірою, особливо, якщо врахувати локальні особливості згаданих

регіонів. Але якщо у Польщі знахідки черепів із цвяхами розрізнені та поодинокі, то на Волині вони вирізняються доволі щільним скупченням, а їхня присутність у храмових спорудах наразі виступає регіональною особливістю.

Я. Пастернак висловив [26. С. 262–264], а згодом С. Терський, О. Мазур, Т. Подоляка підтримали його думку про те, що виявлені у Володимирі-Волинському та на його околицях черепи із цвяхами, є результатом боротьби місцевих жителів з упирями [22. С. 302–317]. Архаїчний образ упиря (або ж опиря, вупиря, лупиря, відьмака, знахара, покійника, який приходить) був наділений багатьма магічними властивостями та не меншою кількістю способів, у який від нього можна було спекатися. Отже, щоб позбутися упиря, необхідно: забити йому осиковий кілок у серце, груди, карк, потилицю, голову, значно рідше цвях (один із перелічених варіантів); повернути тіло покійного долілиць, прибити до труни; відтяти голову та поставити її поміж ніг; зв'язати кінцівки покійного терновим чи глодовим гіллям, застелити тіло будяками; притиснути його важким камінням; підтяти жили на ногах; четвертувати; вставити у щелепу камінь, цеглу або ж монету; провести обряд екзорцизму; розсипати мак чи голки у труні; поховати разом з півнем; якщо згадане не допомагає, то спалити тощо [2. С. 250–267; 3. С. 159–174; 4. С. 64–84; 10. С. 498–504; 17. С. 118–121; 33. С. 512–526; 46; 50. С. 43–66; 49. С. 143–156].

Доволі неоднозначними є відомості про те, чи ховали упирів на прицерковних кладовищах і чи брали священнослужителі участь в обрядах їхнього знешкодження. В етнографічних джерелах XIX та XX ст. зустрічаємо як підтвердження цьому [3. С. 162–164], так і заперечення [3. С. 164–165, 167–168; 41. С. 168]. Ймовірно, що у такому випадку велику роль відіграє різниця між живими упирями та упирями-покійниками. Оскільки, останніх визначали за упирів після похорону, що здійснювався за всіма християнськими канонами, то й місце його спочинку після усіх запобіжних заходів, як видно зі згаданих етнографічних матеріалів, швидше всього залишалося незмінним. Хоча зустрічаємо й відомості про те, що не завжди ці заходи допомагали, тому траплялися випадки, коли тіло ймовірного упиря, викопували та переносили “за границю” [4. С. 69]. Відлучених від церкви (самогубці, єретики та прокляті, які, також, відносяться до категорії упирів) [22. С. 314] традиційно ховали за межами кладовища. До категорії “нечистих небіжчиків” зараховували й нехрещених, бо “Коли хтось не вродиться з Води й Духа, не спроможний увійти в царство Боже” [11. 3:1–15]. Через заборону ховати останніх на прицерковних кладовищах, виникла практика таємного захоронення передчасно народжених (мертвих), а отже нехрещених дітей, поблизу сакральних місць (церков, кладовищ), так би

мовити “ближче до Бога” [51. С. 365–370]¹. З другого боку знаходимо, що єпископ Серапіон у XIII ст. дорікав своїм сучасникам, що ті не хотіли ховати повісильників та потопельників, більше того, викопували їх із могил [19. С. 112]. Останнє свідчить на користь того, що топографія поховання таки змінювалася. Отже, якщо “нечистих” покійників ховали переважно за межами церковних кладовищ, то очевидно, що мови не могло бути й про те, аби ховати когось із них у храмових спорудах. У Пушикові (Польща) в 1936 р. згадували, що в підземеллях монастиря у Марковіцах лежало тіло монаха, котрий згодом виявився упирем. Коли ж відкрили його гріб, побачили, що тіло монаха залишилось неушкодженим, а щоким рум’яні як у живого. Натомість руки були обгризені. Після цього тіло з монастиря винесли та поховали на кладовищі, перед цим поклали на шию гострий серп, а поміж зубів вклали монету [46. С. 84]. То чи можна вважати відкриті у храмах Володимира-Волинського черепи, пробиті цвяхами, результатом боротьби із упирями? Очевидно, що ні. Виглядає на те, що вже у 1961 р. Я. Пастернак й сам засумнівався у висловленому раніше припущенні, відтак лише делікатно зауважив, що “значення цього жорстокого звичаю невідоме, і тільки є здогад, що так забезпечували себе живі люди проти небіжчиків-упирів” [25. С. 629].

Писемні джерела

Про випадки пробивання черепів цвяхами зустрічаємо у візантійській хроніці Продовжувача Феофана, де автор описує похід князя Ігоря на Константинополь у 941 р.: *“Багато злодіянь наробили роси... а з полонених одних розпинали на хресті, інших заривали в землю, третіх ставили мішенями й розстрілювали з луків. Полоненим же зі стану священників вони зв’язували за спиною руки й вганяли їм у голову залізні цвяхи. Не мало вони спалили і святих храмів”* [27. С. 176–177]. Цією ж цитатою послуговується і літописець, щоправда тези, про розп’яття на хресті чи закопування в землю з тексту опускає. [29. Стлб. 33]. Ще раз, у більш спрощеному варіанті, вона з’являється в описі нападу монголо-татар на Рязань у 1237 р.: *“Схоплених ж одних розсікали, інших стрілами розстрілювали, а іншим назад руки пов’язували. Багато ж святих церков вогню піддали, монастирів і сіл спалили...”* [28. С. 196]².

Практика переписування текстів та використання окремих їх частин для описів якихось інших подій у той час не була рідкістю. А сама думка, що руси проводили усі згадані злодіяння, які, очевидно, потребують для реалізації їх усіх

---

¹ На Русі було прийнято на восьмий день після народження давати дитині ім’я, а на сороковий день її хрестити. Цікаво, що було встановлено трирічну покуту для батьків, через недбальство яких дитина помирала без хрещення. Саме ж хрещення відбувалось тільки кілька разів на рік, з нагоди великих свят. “Устав” митрополита Георгія приписує: “Під час посту не бувають хрещення ані дорослих, ані дітей, ані у Страсні Тижні, але в Квітну Неділю, в Лазареву й Великодню Суботу, однак в недузі можна коли-небудь хрестити” [20. С. 332–333].

² Під час археологічних досліджень А. Селіванова у Рязанському Спаському соборі було виявлено скупчення із 27 і 70 черепів, деякі зі слідами ударів гострою зброєю, але жодним чином не йшлося про використання там цвяхів [5. С. 246].

додаткового часу та сил, видається значно перебільшеною, особливо якщо згадати, що сам похід завершився невдало. Власне, усе це наштовхує на думку, що візантійський хроніст, описуючи напад на Константинополь 941 р., використав давніші джерела, у яких відчувається очевидне протиставлення християнства та язичництва.

Підтвердження цьому знаходимо на сторінках агіографічної літератури [12] та “Менологій Василя II” – давньому візантійському ілюстрованому манускрипті X–XI ст. Книга містить короткі житія святих та повідомлення про пам’ятні події церковної історії, що супроводжуються 430 мініатюрами. Останні якнайкраще ілюструють період переслідування (гоніння) християн та способи тортур, завданих першомученикам [43]. Найімовірніше, декілька із тих історій, Продовжувач Феофана і запозичив для своєї хроніки, описуючи похід язичників-русів на християн-візантійців, і які вже згодом втілено на сторінках згаданого манускрипту. Ключовими серед них є тези про:

- Розп’яття на хресті – загальновідомий вид тортур та страти в Римській імперії¹;
- Закопування у землю – в агіографічній літературі та “Менології Василя II” зустрічаємо, щонайменше три випадки таких тортур, жертвами яких стали святі першомученики, Архип², Феон та Васс³ [43. Fol. 200, 295, 336].
- **Пробивання черепа цвяхом** – було присуджене святим мученикам Филумену за царювання царя Авреліана (270–275) у Лікаонії [12. житие 1058], Юліану (Іуліану) (рис. 15), у часі правління імператора Нумеріана (283–284) [Manuscript, Fol. 374; 12. житие 131], рідним братам Мануїлу, Савелу та Ісмаїлу, за наказом імператора Юліана Відступника (361–363) [12. житие 519]. У такий же спосіб стратили святих Вікторіка, Фусціана і Гентіана (287–303), єпископа Барселони Севера (304), святу Енграцію (303) (рис. 16) [40. S. 26] та мученицю дівицю Фавсту (305–311), котрі постраждали під час гоніння на християн імператорів Максиміліана та Діоклетіана [12. житие 129].

Отже, висловлена цитата хроніста є радше ідейно-емоційним художнім вимислом та базується на агіографічній літературі й мала за мету зобразити, насамперед, контрасти між християнським та нехристиянськими світами. Керуючись цим, а також тим, що на території Володимира-Волинського такі черепи знайдено безпосередньо у спорудах XII–XIII ст. чи поруч з артефактами того часу [1. С. 1008–1010; 6. С. 46; 36; 37], теза про каральні місії дружини Святослава на духовенство у Володимирі-Волинському [7. С. 52–56] малоімовірна.

¹ Загалом у Римській імперії були поширені: *Cruz Simplex* – простий вертикальний стовп; *Cruz Commissa* – хрест у формі “Т”; *Cruz Immissa* – два перехрещених перпендикулярно бруси; *Cruz Decussata* – хрест в формі “Х”.

² У I ст., за правління імператора Нерона (54–68), кинутий у рів та до половини закопаний у землю, його тіло прокололи ножами та закидали камінням.

³ Обидвох було страчено за правління імператорів Діоклетіана та Максиміліана (284–305). Першого поховали живцем, другого ж до половини закопали у землю, а тіло порубали. Св. Васс якийсь час входив до складу сенату, але навернувся у християнство коли побачив страждання священно-мучеників Феопемпта та Феона; доля останнього його і спіткала.

Існуючий ж дотепер топонім Білі Береги, не є результатом присутності у місті розквартированого гарнізону Святослава, що повернувся з Білобережжя після Балканського походу 971 р., як стверджує Ю. Діба [7. С. 55], а натомість підтверджується геоморфологічним походженням. Урочище знаходиться на захід від міста на березі річки Луги, яка у цій місцевості різко звужується і проривається через крейдову височину, що простягається там із півдня на північ [37. С. 185]. Хоча сама теорія релігійної нетерпимості цілком ймовірна, проте виникає запитання хто і коли були її учасниками? До слова, збереглися відомості про те, що гусити у XV ст. забивали цвяхи в голови католицьким священикам [26. С. 263].

Про спосіб умертвіння шляхом вбивання цвяха в голову зустрічаємо і на сторінках Старого Завіту, у четвертій книзі Суддів. Провівши невдалий похід на ізраїльтян, ханаанський воєначальник Сисара вдається навітки та зустрічає Яїлу¹. Прихистивши у своєму наметі та напоївши молоком, Яїла дочекалась поки Сисара засне, а опісля *“вхопила наметового кілка, взяла у руки молот, підступила стиха до нього та й загнала кілка² йому в скроню так, що кілок пройшов у землю”* [18. 4:21–22]. У середньовіччі цю притчу трактували таким чином, що Сисара – це кожна людина, яка, втікаючи від гріхів, входить в дім жінки, тобто у дім безтурботності, але приходять плотська чи диявольська спокуса і заганяє в голову кілок, тобто смертний гріх, і людина вмирає душею³ [9. С. 325]. Екзегети у середніх віках визначили історію Яїли та Сисари в християнській типологічній системі як прообраз Діви Марії – переможниці над дияволом, або ж боротьби язичництва з християнством, символом перемоги жінки над чоловіком. Ця тема набула поширення і в іконографії, на сторінках середньовічних рукописів та Біблії, що яскраво ілюструє велику цікавість тогочасного суспільства до цієї теми (рис. 17–19) [44]. А відтак, могла мати місце у різних сферах людського життя та навіть стати елементом каральних заходів тогочасної судової системи. У XVII–XVIII ст. в українських воєводствах Речі Посполитої періодично відбувалися суди у справах чарівництва, і що найцікавіше, найбільша їх кількість відбувалася саме на території Волинського воєводства. Усього було розглянуто 86 справ, у Луцьку та Володимирі їх кількість була найменшою [8. С. 61].

Розглядаючи проблему інтерпретації черепів, що пробиті цвяхами, з Володимира-Волинського, встановлено, що відповідної травми відомим черепам завдано не було. Цвяхи ж потрапили у черепну коробку або внаслідок намівання туди ґрунту, або у результаті помилкової інтерпретації даних, відповідно до співставлення пошкоджень на черепі та знайдених у культурному шарі цвяхів. Що ж до аналогічних пам'яток у сакральних спорудах міста, то інформації про

¹ жінку з кенітського племені, яке було дружнім з ізраїльтянами

² у деяких варіантах цвяха

³ у Мідраші (розділ усної Тори) йдеться про те, що Яїла та Сисара, щонайменше декілька разів займалися сексом, після чого втомлений воїн ліг спати, з чого й скористалась жінка [47]. Чи не це й малося на увазі під “плотською” та “диявольською” спокусами?

них недостатньо аби робити якісь певні висновки про їхнє походження. Але можна стверджувати, що дані поховання не мають відношення до практики боротьби з упирами, оскільки останні відносяться до категорії “нечистих небіжчиків”, яких було заборонено ховати не лише у храмі, але й на території прицерковних кладовищ – сакральних місцях. Отримати цю травму могли швидше за все під час каральних акцій. За браком даних, можна лише попередньо, на основі знахідок із культурного шару, встановити їхню хронологію та віднести до XIII–XIV ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Археологическія разысканія проф. Прахова во Владимирѣ-Волынскомъ и его окрестностях // Волынские епархиальные ведомости. – Житомир, 1886. – Ч. 31 (неоф.). – С. 1006–1012.
2. Галайчук В. Українська міфологія. – Харків, 2016.
3. Гнатюк В. Опирі // Знадоби до Галицько-Руської демонології Етнографічний збірник. Видає Етнографічна комісія Наукового товариства імени Шевченка. – Львів, 1904. – Т. XV. – С. 159–174.
4. Гнатюк В. Опирі // Знадоби до Галицько-Руської демонології. Етнографічний збірник. Видає Етнографічна комісія Наукового товариства імени Шевченка. – Львів, 1912. – Т. XXXIV. – С. 64–84.
5. Даркевич В. В. Путешествие в Древнейшую Рязань: Записки археолога. – Рязань, 1993.
6. Дверницкий Е. Н. Археологические исследования в г. Владимире-Волынском и его окрестностях // Киевская старина. – 1887. – № 1– С. 36–50.
7. Диба Ю. Історично-географічний контекст літописного повідомлення про народження князя Володимира Святославовича: локалізація Будятиного села // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2012. – Вип. 6. – С. 37–70.
8. Диса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII–XVIII століть. – К., 2008.
9. Діяння Римські. Християнські притчі Середньовіччя / Перкл. з латини Р. Паранько. – Львів, 2014.
10. Ефименко П. С. Упыри /из истории народных верований/ // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К., 1991. – С. 498–504.
11. Євангелія від Йоана.
12. Житія святих / Святитель Дмитрий Ростовский. – Режим доступу: https://azbuka.ru/otechnik/Dmitrij_Rostovskij/zhitija-svjatykh/
13. Інвентарна книга Музею НТШ у Львові. Інвентар VII, 1935.
14. Калінович Н. Звіт про результати дендрологічного аналізу поверхні цвяха з фондів Львівського історичного музею. – Львів, 2017.
15. Каргалов В. В. Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси. Феодальная Русь и кочевники. – М., 1967.
16. Кучинко М. Історія населення Західної Волині, Холмщини та Підляшшя в X–XIV століттях. – Луцьк, 2009.
17. Каргер М. К. Вновь открытые памятники Волынского зодчества XII–XIII вв. // Ученые записки ЛГУ. – Л., 1958. – Вып. 252. – С. 3–33.
18. Кн. Сд. 4:21–22.

19. Кузеля З. Причинки до народніх вірувань з початком XIX ст. Упирі і розношене зарази // ЗНТШ. – Т. LXXX. – С. 109–124.
20. Катрій Юліян Я. (отець), ЧСВВ. Наша християнська традиція. – Львів, 1999.
21. Липс Ю. Происхождение вещей. – М., 1954. – Режим доступу: <https://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000146/st016.shtml>
22. Мазур О., Терський С., Подоляка Т. Археологічні, краніологічні та етнографічні відомості про боротьбу з упирями за княжої доби // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2010. – Вип. 3. – С. 302–317.
23. Мінейко О. Звіт про антропологічні дослідження черепа з цвяхом із музейних фондів Львівського історичного музею. – Львів, 2017.
24. Моця О. Населення Південно-Руських земель IX–XIII ст. (за матеріалами некрополів). – К., 1993.
- 24а. Остапюк О. З історії Михайлівської церкви м. Любомль // Волинська ікона: дослідження і реставрація: Матер. X Міжнар. наук. конф. – Луцьк, 2003. – С. 160–162.
25. Пастернак Я. Археологія України. – Торонто, 1961.
26. Пастернак Я. Опирів цвях у голову // Життя і знання. – 1935. – Ч. 9. – С. 262–264.
27. Продолжателъ Феофана. Жизнеописания византийских царей / Подг. изд. Я. Н. Любарский. – СПб., 1992.
28. ПСРЛ. – Т. 1. І. II. – СПб., 1846.
29. ПСРЛ. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908.
30. Раппопорт П. А. Старая кафедра в окрестностях Владимира-Волынского // СА. – 1977. – № 4. – С. 253–266.
31. Ратич О. О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. – К., 1957.
32. Терський С. Княже місто Володимир. – Львів, 2010.
33. Франко И. Я. Сожение упырей в с. Нагуевичах в 1837 г. // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К., 1991. – С. 512–526.
34. Хрусталева Д. Г. Русь: от нашествия до “ига” (30–40-е гг. XIII в.). – СПб., 2008.
35. Цинкаловський О. Княжий город Володимир. – Львів, 1935.
36. Цинкаловський О. Людські черепи попробовані цвяхами з Володимира й його околиць // Життя і знання. – 1935. – Ч. 3. – С. 87–88.
37. Цинкаловський О. Матеріали до археології Володимирського повіту // ЗНТШ. – 1937. – Т. CLIV. – С. 183–242.
38. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся (Краснознавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року). – Вінніпег, 1984. – Т. 1.
39. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся (Краснознавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року). – Вінніпег, 1986. – Т. 2.
40. Bueno Delgado Juan Antonio. Prácticas funerarias, tormento y penenalidad romana // Anuario de la Facultad de Derecho de la Universidad de Alcalá de Henares. – 2004. – S. 6–29.
41. Gierlach B. Sanktuaria słowiańskie. – Warszawa, 1980.
42. Las cabezas cortadas de Ullastret. – Режим доступу: <https://www.despertaferro-ediciones.com/2015/06/10/cabezas-cortadas-ullastret/>
43. Manuscript – Vat.gr.1613. – Режим доступу: https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.1613/
44. Mónica Ann Walker Vadillo. Jael y Sisara. – Режим доступу: <https://www.ucm.es/bdiconografia/medieval/jael-y-sisara>
45. Pujol Puigvehí A. Los cráneos de Ullastret y su posible significado // Pyrenae: revista de prehistòria i antiguitat de la Mediterrània Occidental. – 1979–1980. – N 15–16. – S. 267–276.
46. Stanaszek L. M. Wampiry w średniowiecznej Polsce. – Warszawa, 2016.

47. Tamar Kadari. Jael Wife of Heber The Kenite: Midrash and Aggadah. – Режим доступу: <https://jwa.org/encyclopedia/article/jael-wife-of-heber-kenite-midrash-and-aggadah>
48. Wiechmann, R., Bräuer, G., Püschel, K. Klaus Störtebeker? Ein Mythos wird entschlüsselt. – München, 2003.
49. Wrzesiński, J. Czarownice – próba podsumowania warsztatów // Czarownice. Funeralia lednickie. Poznań, 2008. – Spotkanie 2. – S. 143–156.
50. Wyrwa A. M. Zabobony, “wampiry” i remedia antywampiryczne. Przyczynek do poznania zachowań funeralnych // Czarownice. Funeralia lednickie. – Poznań, 2008. – Spotkanie 2. – S. 43–66.
51. Zawadzka-Antosik B. Pochówki dzieci w naczyniach glinianych // WA. – 1973. – T. XXXVIII. 2. – S. 365–371.

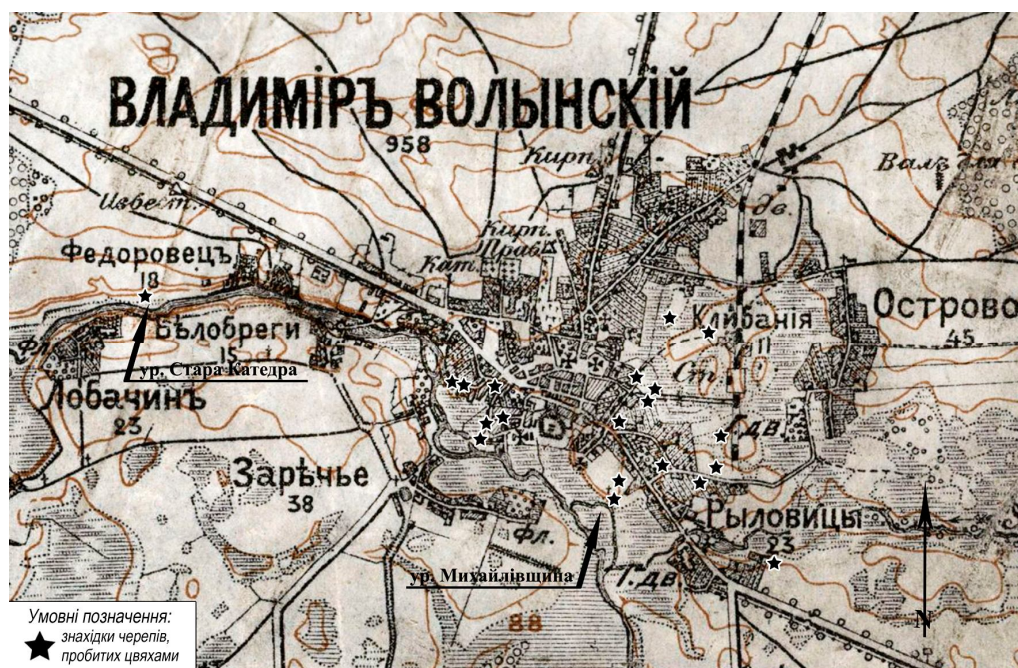

Рис. 1. Топографія черепів, пробитих цвяхами, у Володимирі-Волинському.

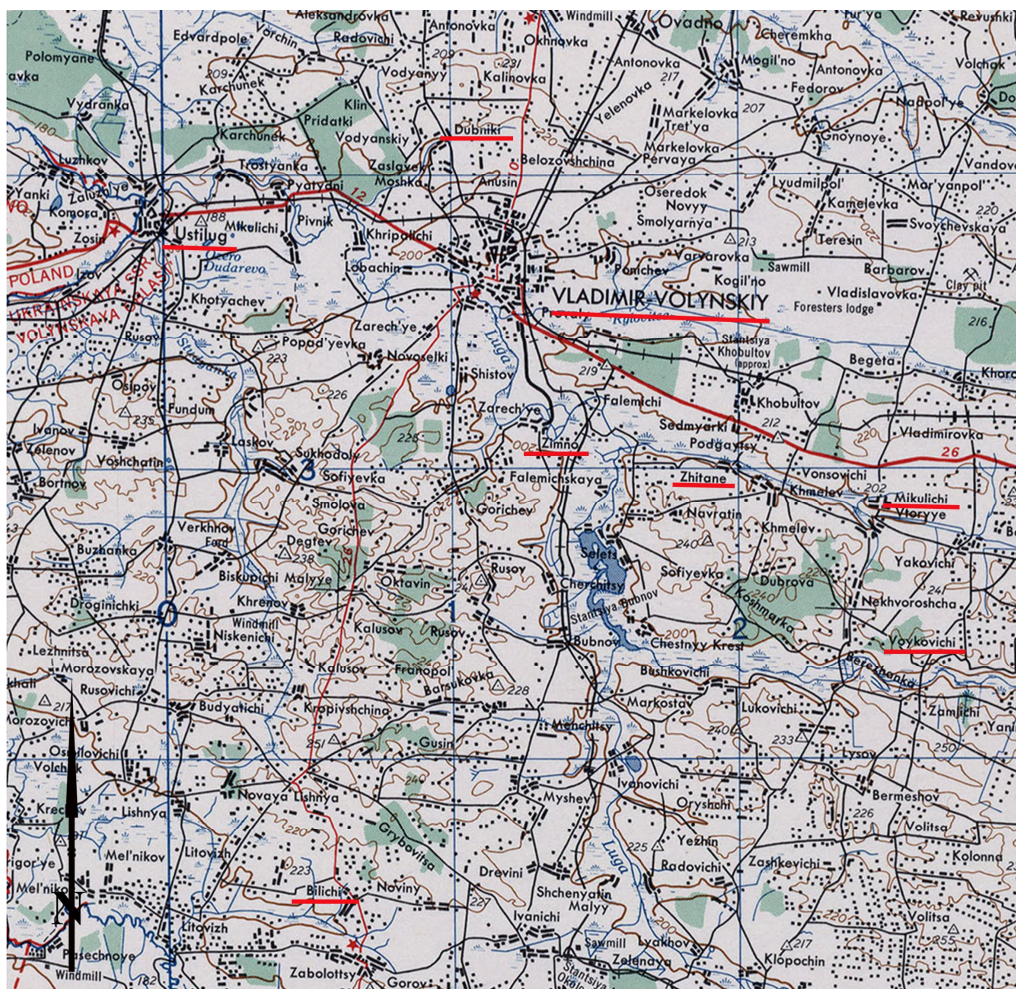

Рис. 2. Знахідки черепів, пробитих цвяхами, на околицях Володимира-Волинського.

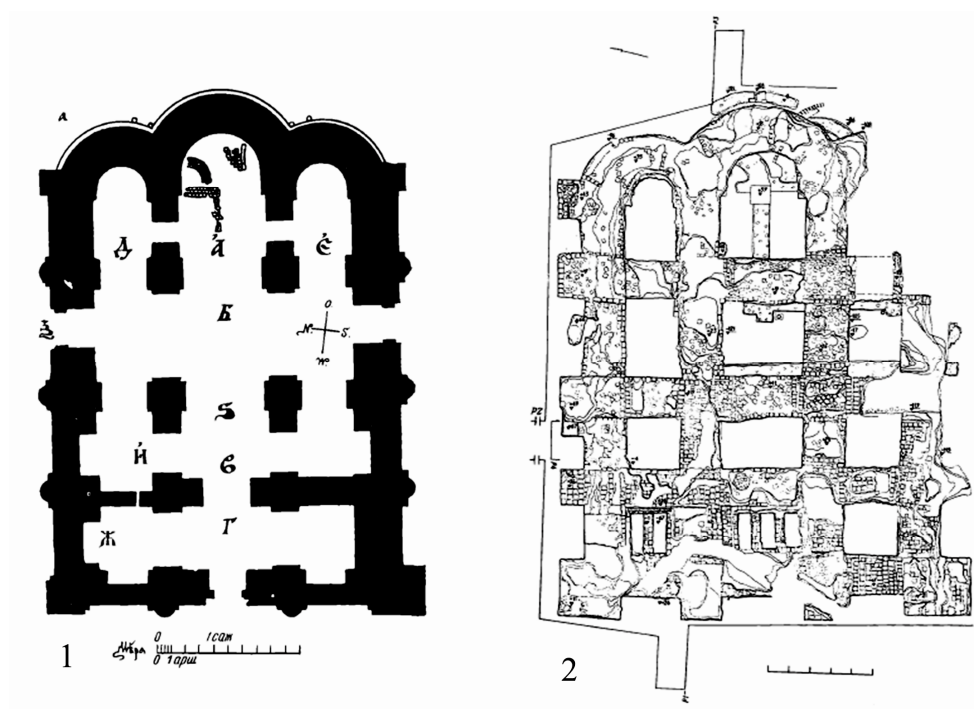

Рис. 3. План храму “Стара Катедрa” за розкопками: 1 – А. Прахова у 1886 р.;
 2 – П. Раппопорта у 1975 р. [30. С. 255; 257].

Рис. 4. Хрест на пагорбі в
 ур. Михайлівщина.

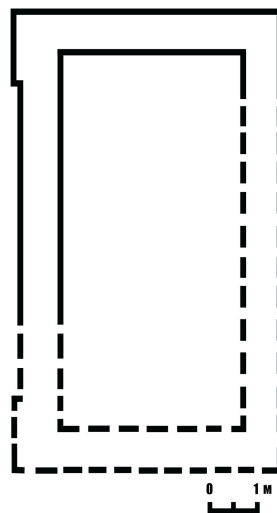

Рис. 5. План споруди, ймовірно
 усипальниці, в ур. Михайлівщина
 [32. С. 137].

Рис. 8. Череп з вул. Островецької.
Зберігається у фондах ЛІМ. Інвентарний номер МНТШ–25138.

Рис. 9. Череп з вул. Водопійної. Фонди ЛІМ КР-23497.

Рис. 10. Кований цвях із заповнення черепа з вул. Водопійної.

Рис. 11. Розташування цвяха усередині черепа.

Рис. 12. Розташування цвяха у порожнині черепа відносно отвору в моноліті ґрунту.

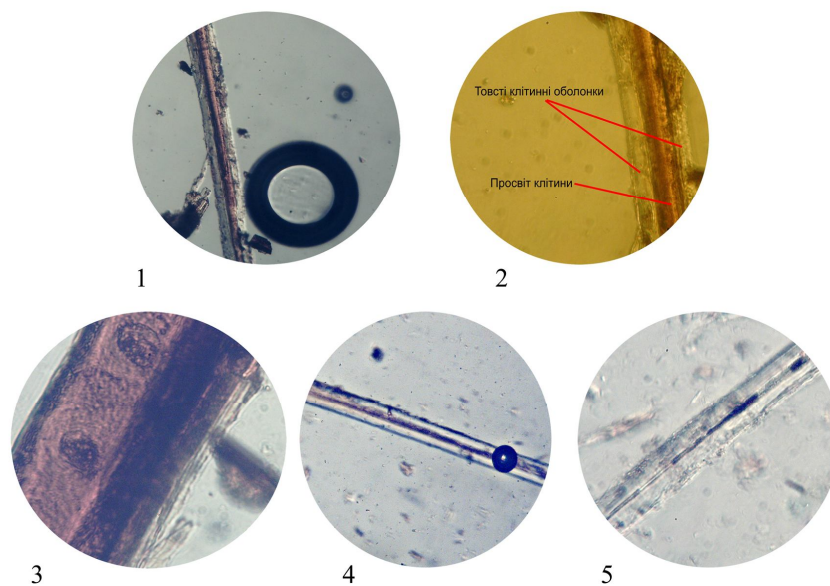

Рис. 13. Клітини провідної тканини (флоеми) під мікроскопами (1–5).

Рис. 14. Черепи, пробиті цвяхами, з території Західної Європи: 1 – Грасброку (Гамбург); 2 – Дігернфурту; 3 – Пуїг Кастельяр; 4 – Пйотркова Трибунальського.

Рис. 15. Першомученик Юліан (Іуліан) [Manuscript. Vat. Gr. 1613. Fol. 374.]

Рис. 16. Першомучениця Енґрація. Режим доступу: <http://vidas-santas.blogspot.com/2013/04/santa-engracia-virgen-y-martir.html>

Рис. 17. Мініатюра “Яїла та Сисара” [Jael ofreciendo leche a Sisara; Jael matando a Sisara, Salterio de la Reina María Tudor, c. 1310–1320, Londres o Westminster, Inglaterra. Londres, The British Library, Ms. Royal 2B VII, fol. 33]. Режим доступу:
<https://www.ucm.es/bdiconografiamedieval/jael-y-sisara>.

Рис. 18. Мініатюра “Яїла та Сисара”. [Illustration eines unbekannten Autor des Buches «Heilsspiegel» Jael tötet Sisera. Westfalen, 1360 г. Die Staatsbibliothek, Darmstadt]. Режим доступу:
<https://www.ucm.es/bdiconografiamedieval/jael-y-sisara>

Рис. 19. Мініатюра “Яїла та Сисара” [Jael ofreciendo leche a Sísara; Jael con estaca y mazo mata a Sísara; Jael con el mazo muestra a Barac el cuerpo de Sísara. Biblia Morgan, c. 1244–1254, París, Francia. Nueva York, The Pierpont Morgan Library, Ms. 638, fol. 12v].

Режим доступу: <https://www.ucm.es/bdiconografiamedieval/jael-y-sisara>

Стаття надійшла до редколегії 13. 06. 2017

Прийнята до друку 15. 09. 2017

SKULLS PIERCED BY NAILS FROM VOLODYMYR-VOLYNSKYI AND ITS SURROUNDING

Iryna LUTSYK

*The Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies
of National Academy of Sciences of Ukraine*

24, Vynnychenko Str., Lviv, Ukraine, 79008, e-mail: irynalutsyk00@gmail.com

The skulls pierced with nails became known for the first time at the end of the XIX century, when an archaeological expedition under the leadership of A. Prahov conducted excavations on the territory of Volodymyr-Volynskyi principality. At that time, during the research of Rus' age temples archaeologists found skeletons, skulls of which were damaged not in a typical way. And in the 30's of the XX century A. Tsynkalovskyi drew attention to these kinds of monuments again, and significantly expanded their topography. Skulls were found either in the city or in the suburbs. Since that period, at different times, some scientists (J. Pasternak, S. Terskyi, O. Mazur, T. Podolyaka, Yu. Dyba) returned to this problem from time to time, considering it from different sides, thereby offering conflicting theories and concepts of their origin. Disagreements not only in terms of their interpretation but also chronology and absence of detailed anthropological and other investigations of skulls which were mentioned arouse interest and prove the relevance of the research topic today. Therefore, the urgent question arose of application of a multidisciplinary approach to its study.

Key words: skulls, pierced by nails, burial, Volodymyr-Volynskyi.

УДК 904:726.8(477.8-21)“11/13”

ХРИСТИЯНСЬКІ НЕКРОПОЛІ ДАВНЬОГО ГАЛИЧА (XII–XVIII СТ.) НА КРИЛОСЬКІЙ ГОРІ

Богдан ТОМЕНЧУК*, Олег МЕЛЬНИЧУК**

**Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника*

вул. Шевченка, 57, Івано-Франківськ, Україна, 76018,

e-mail: bohdan.tomenchuk@pu.if.ua

**Національний заповідник “Давній Галич”

вул. І. Франка, 3, Галич, Україна, 77101, e-mail: oleg.melnychuk@ukr.net

Висвітлено результати археологічних досліджень християнських некрополів Галича XII–XVIII ст. на території Крилоської гори. Детально охарактеризовано цвинтарі відповідно до розвитку історичної топографії Галича–Крилоса як церковно-релігійного та духовного центру Галичини.

Комплексний історико-археологічний аналіз дає можливість виразно побачити шляхи і перспективи подальшого вивчення прицерковних кладовищ давнього Галича.

Ключові слова: Давній Галич, Крилос, некрополі, археологічні дослідження, єпископсько-митрополичий осідок, Успенський собор, Крилоський Успенський монастир.

У 1141 р., після смерті князя Івана Васильковича, у Галичі став правити Володимирко Володаревич. А у 1143 р. під його владою вже були усі чотири князівства: Галицьке, Перемишльське, Теребовлянське та Звенигородське, які були об'єднані в одне Галицьке князівство. Найбільшого політичного, економічного й культурного розвитку Галицьке князівство досягло в часи правління його сина Ярослава Володимирковича (Осмомисла). Він закінчив будівництво у Галичі соборного храму Успіння Пресвятої Богородиці. На той час на території Галича й у Галицькій землі вже було споруджено десятки християнських церков і монастирських комплексів. Галицьке князівство, а згодом (XIII ст.) і Галицько-Волинська держава, стали значними центрами християнської культури, відомими в усьому християнському світі. Матеріали археологічних досліджень свідчать, що якраз за правління Володимирка Володаревича та Ярослава Осмомисла у Галицькому князівстві розпочалася широка християнізація населення Прикарпаття і Подністер'я. Саме у середині XII ст. тут з'явилися перші християнські церковні комплекси (церква й кладовище), як міські й сільські, так і монастирські.

Християнські кладовища, як “поселення мертвих”, утворювали із прив'язаними до них храмами, єдиний нероздільний комплекс у поселенській структурі міста. Причому, домінантою виступав саме храм. Дослідження давніх

могильників дає можливість визначення соціальної структури населення міста не тільки у загальних рисах, а й в окремо взятому історико-топографічному середовищі (районі, території). Комплексне вивчення кладовищ допомагає уточнити датування та функціональну приналежність самих храмів. Топографія некрополів Крилоського городища також ілюструє історичні періоди розвитку та функціонування церковно-релігійного осідку у давньому Галичі.

Важливим у цьому плані є дослідження некрополя, який функціонував при Успенському соборі. Так, найраніше християнське прицерковне кладовище на Крилоській горі пов'язане із спорудженням та посвятою у 1157 р. єпископського, а з 1303 р. і митрополичого храму – кафедрального собору Успіння Пресвятої Богородиці, як головного храму Галицької Русі та Галицько-Волинської держави. Воно займало територію на схід від апсид храму і функціонувало із середини XII до кінця XIV ст. (рис. 1).

Зауважимо, що крім прицерковного некрополя ззовні, у структуру могильника собору входять також поховання, виявлені у внутрішній частині храму (рис. 2, 8). Так, у 1937 р. Я. Пастернак, праворуч від входу, у західному притворі виявив кам'яний саркофаг (2,07×0,65–0,67×0,72–0,75 см) із похованням Ярослава Осмомисла (див. рис. 2, 2)¹ [8. С. 132–139]. На схід від нього, у дерев'яній труні, було поховання молодой дівчини, на чолі якої збереглися залишки чільця із “златоглавом”. Можливо, поховання належить невідомій нам дочці князя Ярослава Володимировича [8. С. 139–140; 10. С. 128–129].

Під час повторного дослідження фундаментів собору (Ю. Лукомський, 1998 р.) виявлено плиту (основу) саркофагу із слідами поховання перед дияконником [4. С. 585]. Основа вапнякового саркофагу (114×56 см) складена з двох частин, між якими є отвір діаметром 6 см. На поверхні плити виразно відчитується відбиток решток поховання у вигляді вохристой плями органічного походження, а також сліди від вертикальних бічних плит шириною 10–12 см. Висота саркофагу, яка фіксується за відбитками у мурі, становить 40 см. “Місце розташування решток поховання перед дияконником, – як зазначає дослідник, – а також малі розміри об'єкта викликають суперечливі припущення. Однак розв'язати цю проблему можна лише при поглибленому і всесторонньому вивченні як джерела так і відповідної літератури” [4. С. 586].

Також слід згадати і про маловідому знахідку XIX ст. у внутрішній частині каплиці. Невелика (7,75×8,00 м) каплиця Св. Василя (можливо, як означення Успенського монастиря чину Святого Василя Великого), збудована у південно-східному куті Успенського монастиря XVII ст., на фундаменті Успенського собору. Її споруджено у часи будівництва нової Успенської церкви, коли Собор було вже розібрано, а румовище почали засипати шаром (1,5–3 м) будівельного сміття і ґрунту для нівелювання території під новий монастирський комплекс. Рівень основи останнього співмірний з рівнем порогу західних дверей

---

¹ Зараз саркофаг експонується в Івано-Франківському краєзнавчому музеї, а рештки поховання зберігаються у Святоюрському монастирі у Львові.

каплички (вище 1,2 м від рівня фундаментів і підлоги Собору), що вказує на їх синхронність у часі побудови каплички і нової монастирської Успенської церкви. Саме ця капличка, на початку XVII ст., в часі побудови Успенської церкви, виконувала, очевидно, тимчасово роль храму, потім стала дзвіницею, а потім знову церковцею (чи її вівтарною частиною). Всередині її частково досліджував Я. Пастернак та автори (1997 р.). Я. Пастернак, зокрема, вказував на існування глибокої ями всередині каплиці [8. С. 116–117]. На початку XIX ст. розкопки проводили, як повідомляє А. Левицький (можливо Анатоль), за вказівкою першого галицького митрополита УГКЦ Антонія (1808–1814) й офіціала (капітульного вікарія) М. Гарасевича. Це був дуже складний період другого відродження Галицької греко-католицької митрополії, що спричинило знову внутрішньоцерковну боротьбу, та спомини про першу Галицьку митрополію у першій половині XIV ст. Тому для них, очевидно, були дуже важливі результати розкопок на території першого єпископсько-митрополичого осідку в Галичі та, зокрема, у каплиці, яка стояла на місці Успенського Собору, над князівськими захороненнями. Очевидно, каплицю було споруджено, поперше, як усипальницю, а вже по-друге, як тимчасову церкву в структурі Успенського монастиря. Їхні сподівання справдилися. Під підлогою каплички було знайдено “чотири домовини з гіпсового каменю, які при витяганні розсипалися. Більше не знайшли нічого” [3]. Можливо, вдалось підняти на поверхню лише один саркофаг. Ця подія не набула тоді великого розголосу. Адже початок XIX ст. був надзвичайно складним періодом “наполеонівських війн” (1809–1815), зокрема, польської, а потім і російської окупації Львова та українсько-польського протистояння, включаючи переслідування Галицького митрополита Антона Ангеловича польською владою. Безперечно, розкопок далі не проводили, а саме місце поховань законсервували. Можливо, до витягнутих із каплиці домовин належав кам’яний саркофаг, який виявив крилоський парох о. І. Гошовський та відкопав М. Каргер у 1955 р. на “старому цвинтарі” у Плебанському Саду [2. С. 61–71]. Саркофаг довго зберігався в експозиції Крилоського музею, а зараз він є у капличці Св. Василя, де і був, очевидно, знайдений (див. рис. 2, 3).

Більшість дослідників Галича, у тому числі і Я. Пастернак, на це коротке повідомлення у московфільській газеті “Слово” не звертали особливої уваги. А окремі, хоч і визнавали реальність розкопок, але відносили ці поховання до пізньосередньовічного часу [1. С. 9–11]. Все ж, очевидно, що така глибина захоронення – нижче рівня підлоги собору – може свідчити про їх відношення до ранньої історії храму. І хоча собор існував до XVI ст. включно, вірогідніше відношення поховань у кам’яних саркофагах до княжих часів, зокрема, до поховання саме в цій, окремо відділеній частині собору (княжій усипальниці) членів родини останніх Ростиславичів, для яких він був династичним храмом. Саме тут, крім Ярослава Осмомисла, могли бути поховані лише його два сини – Олег (1188 р., син Насті Чагрівни) і Володимир (1199 р., син Ольги Юрїївни Довгорукої) та два онуки (Святослав і Роман Ігоровичі). У 1210 р. Ігоровичі були страчені у Галичі і лише пізніше, можливо, перепоховані у соборі десь у 1236–

1238 рр. Ростиславом Михайловичем (Чернігівським), під час його короткого князювання у Галичі [12. С. 63].

Поява цієї газетної інформації про розкопки у Галичі–Крилосі ще на початку XIX ст., тепер, у 1881 р., була викликана, очевидно тим, що саме у цей час (80-х рр. XIX ст.) на території давнього Галича розпочались перші археологічні дослідження, зокрема, А. Петрушевича, Т. Земенського, Л. Лаврецького, І. Шараневича, які викликали величезний інтерес у суспільстві Галичини. У зв'язку з цим, А. Левицький і вирішив поділитись відомою йому інформацією про ще давніші, можливо перші, розкопки у Галичі.

У результаті охоронних археологічних робіт 2003 р. на схід від апсид Успенського собору простежено сліди двошарового кладовища [5] (рис. 3). Частину території цвинтаря, що безпосередньо примикала до апсид собору, досліджували Я. Пастернак та І. Старчук у 1941 р. Вони відкрили 99 поховань, 26 із яких віднесено до “цвинтаря з княжих часів” [8. С. 150–152].

Під час наших досліджень виявлено 19 поховань. Усі вони здійснені за єдиним християнським ритуальним обрядом: витягнуті тілопокладення на спині, головою на захід. Причому положення рук покійників різне: на животі, на грудях, одна на животі, друга на грудях, одна вздовж тіла – друга на грудях або на животі. Поховання чоловічі, жіночі, одне дитяче. Глибина могильних ям від рівня сучасної поверхні – 0,5–1,0 м.

За відхиленнями в орієнтації поховання поділяються на дві групи: 1) азимут 270° (8); 2) азимут 255° – 265° (11). Поховання першої групи залягають у нижньому ярусі могильника, найглибше. Вони характеризуються і відносно однаковою глибиною залягання – 0,9–1,0 м. Кілька поховань цієї групи перекриті похованнями другої групи. За характером матеріалу, глибиною залягання та стратиграфією усі тілопокладення цієї групи відносяться до XII–XIII ст.

Поховання другої групи залягали на глибині 0,50–0,75 м. Вони характеризуються різною орієнтацією. Це, очевидно, найпізніші поховання могильника XVIII–XIX ст. Два із них (№ 18 і № 19) виявлено під час зачистки ескарпу на південь від фундаментів собору. Їх частково дослідив Я. Пастернак у 1940 р. [8. С. 142, 144] (рис. 5).

Отже, за орієнтацією та глибиною залягання комплекс могильника біля фундаментів Успенського собору має дві фази функціонування.

Більшість поховань могильника безінвентарні. На увагу заслуговують два жіночі давньоруські (№ 16 і № 17). У першому з них, у місці шиї скелета, розчищено залишки тканини із золотими нитками. Найбільший фрагмент має розміри $1,5 \times 3,0$ см. Ймовірно, це залишки стоячого парчевого коміра (рис. 6). Друге поховання належить молодій дівчині віком 18–22 роки. Її чоло було прикрашене чільцем-златоглавом, від якого збереглися на надбрівних дугах, очних впадинах та переніссі золоті нитки із малохарактерними фрагментами тканини. Подібне поховання (№ 26) дослідив Я. Пастернак, який трактував його як боярське. Крім залишків златоглаву та коміра, тоді було знайдено “бронзові

золочені бляшки у вигляді мініатюрної трилистої лілійки” та “бронзові золочені гудзики” [8. С. 150–151].

Загалом, давньоруське кладовище характеризується чіткою рядною планувальною структурою із витриманою загальною орієнтацією та взаєморозташуванням могил. Відстань між похованнями сягає 0,5–0,8 м, інколи й більше; між рядами – 1,5–2 м. У рядах простежуються окремі групи могил (дві–три), які вказують, очевидно, на сімейно-родинні зв’язки: № 14 і № 17 та № 24 і № 25; № 33 і № 34; № 41 і № 42; № 52–54 за Я. Пастернаком. У групах вони мають також однакову глибину залягання. Усі пізні поховання могильника виходять за межі чіткої рядної системи ранньої фази цвинтаря, а також значно зміщені відносно орієнтації. В окремих випадках могили накладалися одна на одну (№ 1 і № 9). Переважно це стосується пізніх могил, які частково перекривають давньоруські (№ 2 і № 10, № 6 і № 16, № 7 і № 13, № 15 і № 17). У таких випадках кістки попереднього поховання пересували на край могильної ями.

Під час дослідження кладовища зроблено і певні стратиграфічні спостереження. Характерною особливістю території є значний спад материка та усіх вище сформованих нашарувань у північному напрямку. Материк зафіксовано на глибині 1,4–1,6 м від рівня сучасної поверхні у вигляді жовтої щільної глини. Над ним залягав шар сірого суглинку товщиною 0,4 м, який відповідає передматериковому. Подекуди у ньому виокремлювалися локальні лінзи темно-коричневого суглинку із вмістом супровідних компонентів (кераміка, обмазка, вуглики), які відповідають добі раннього заліза. Такі ж прошарки, товщиною 0,1 м, фіксувалися й безпосередньо на поверхні передматерика. Знахідки із нього відносяться до періоду культури фракійського гальштату IX–VII ст. до н.е. Далі над ним залягав пласт чорного гумусу із вкрапленням печини і вугілля. Це горизонт X – початку XII ст., який сформувався до будівництва Успенського собору. У цьому археологічному горизонті вдалось виявити сліди трьох заглиблених об’єктів, що належать до періоду долітописного Галича. Верхня межа шару визначає також рівень денної поверхні часу будівництва Успенського собору. Над вказаним шаром залягав пласт перевідкладеної материкової глини. Його поява пов’язана із копанням фундаментних ровів для будівництва собору. Всі прошарки, що сформувалися вище, відповідають будівельній стратиграфії і відображають цілий ряд будівельних операцій при зведенні собору. Їх товщина загалом сягає 0,6 м. Цей горизонт щільно перерізаний могильними ямами, дно яких залягає майже на рівні перевідкладеної материкової глини. У цьому стратифікованому шарі знайдено фрагмент верхньої стулки бронзового хрестенкопціона (рис. 7). Вище залягали відносно однорідні нашарування – перемішаний з камінням, галькою, цеглою шар гумусу товщиною 0,4–0,5 м (рис. 4).

Майже повна відсутність у могилах поховального інвентарю та дотримання, у відповідності до церковних канонів, християнського обряду, а також неповне дослідження кладовища, не дають змоги однозначно встановити приналежність та соціальний статус покійників. Все ж таки, як показали дослідження, у XII–XIV ст. кладовище Успенського собору виконувало функцію

головного міського некрополя і обслуговувало різні соціальні верстви населення укріпленої частини міста. Окремі багаті поховання, на нашу думку, слід інтерпретувати, як міщанські, наближені до князівсько-боярського оточення. Могили із кам'яною "подушкою" вказують на чернечі поховання. Також слід зазначити, що незважаючи на велику кількість храмів у Галичі, прицерковних та монастирських цвинтарів, кладовище могло обслуговувати знатних (багатих) осіб, які дарували, або ж заповідали, собору свої маєтності. Тим більше, що це було дуже почесно і вважалося великою святістю бути похованим біля стін головного храму Галицько-Волинської держави.

У 1390 р. Галицьку метрополію було об'єднано з Київською. З цього часу в колишньому Галицькому єпископсько-митрополичому осідку перебували лише галицькі митрополичі намісники. У цей складний період в давньому Галичі, а тепер вже у Крилосі, з'явилося і перше велике парафіяльне кладовище, на захід від Собору (ур. Плебанський Сад), (див. рис. 8, 2). Старе невелике кладовище біля східних апсид Успенського собору (перший горизонт відноситься до XII–XIII ст., а другий до XIII–XIV ст.) вже не мало можливості забезпечити ще і місцеву парафію, та й не відповідало це його статусу. Очевидно, Собор у цей час, почали використовувати і як парафіяльний храм. За майже 200 років (XV–XVI ст.) нове кладовище зайняло досить значну територію. Археологічно його простежено (Я. Пастернак, В. Ауліх, Б. Томенчук) на площі близько 120×40 м, де у різний час було виявлено близько 40 поховань [10. С. 63].

У 1941 р. Я. Пастернак заклав тут дві довгі (45×1 і 42×1 м) траншеї-зонди [8. С. 152, мал. 56]. У них було виявлено сліди давньоруської забудови XII–XIII ст. (печі, житла) та пізньосередньовічні господарські ями, печі тощо. Крім того, тут тоді було знайдено вісім поховань "княжої доби" [8. С. 153]. На схемі, яку подав Я. Пастернак, можна відзначити рядну систему захоронення з доволі "рідкою" кількістю поховань у рядах. Сам цвинтар, за словами Я. Пастернака, призначався для "захоронень простолюття" (у княжі часи) на противагу "боярському кладовищу" біля Собору [8. С. 153–154]. Проте висновки Я. Пастернака не підтверджуються ні горизонтальною, ні вертикальною стратиграфією згідно з матеріалами його ж таки досліджень.

У 1969–1980 рр. в Плебанському Саду провів широкомасштабні розвідкові дослідження В. Ауліх. На жаль, його методика розкопок траншеями з невеликими прирізками також не додала нової інформації про це кладовище. Проте ці роботи дозволили досліднику дійти до загалом вірних висновків щодо пізньосередньовічної (XIV–XV ст.) приналежності цвинтаря. В. Ауліх виявив його південні, західні і північні межі. У кількох випадках під головами покійників виявлено "кам'яні подушки" [10. С. 62–63].

У 1995–1996 рр. біля валу між давньоруськими і пізньосередньовічними будівельними горизонтами ми також виявили декілька зруйнованих поховань із "кам'яними подушками". Це були окремі периферійні поховання у південній частині кладовища [10. С. 63].

Очевидно, це “старе кладовище в парохіяльному саду”, яке згадується ще на початку XVIII ст. у Крилоських метрикальних книгах як “старий цвинтар” [13. С. 23; 14. С. 113], обслуговувало різні соціальні групи, як світські, так і церковні, чернечі. А також, очевидно, і мешканців заснованих, тоді невеликих, митрополичих сіл Крилоса, Підгороддя і Благовіщення.

Періодом XIV–XVI ст., напевно, варто датувати й аналогічний за поховальним обрядом могильник на території Золотого Току [10. С. 64–65]. Тут продовжував існувати Крилоський катедральний (єпископський) монастир. Окремі поховання на Золотому Тоці виявили Я. Пастернак (1939–1940 рр.), Й. Пеленський (1949 р.), М. Каргер (1956 р.), В. Ауліх (1973 р.), Б. Томенчук (1992 р.). Могильник займав, в основному, центральну і західну (біля в'їзду) частини цього укріпленого монастиря, заснованого ще у другій половині XII ст. (рис. 10). У 1939 р. Я. Пастернак виявив тут п'ять поховань, які визначили південно-східну межу кладовища. Вони були неглибокими (0,4–0,6 м) з “руками зложеними на грудях”. За визначенням Я. Пастернака, яке ґрунтувалося на стратиграфічних спостереженнях, поховання належали “цвинтарю з пізніших часів” [8. С. 171]. У 1940 р. він виявив ще п'ять, уже дитячих захоронень, біля східного валу [8. С. 173–175]. У 1949 р. на Золотому Тоці провів невеликі дослідження Й. Пеленський. З його слів, на глибині 1,0–1,9 м у материку він виявив вісім захоронень. Як зазначив дослідник, “вони можуть бути навіть княжі” [9. С. 39–40]. Але надто поверхова інформація про ці розкопки не дозволяє підтримати останні висновки Й. Пеленського. У 1973 р. В. Ауліх також виявив окремі крайні захоронення в південній частині кладовища за 30 м від південного валу [10. С. 64]. У кількох випадках йому вдалося зафіксувати сліди могильних ям розмірами 2,14×1,00 м й 1,18×0,76 м та глибиною 0,6–0,8 м. Поховання інколи були перерізані пізньосередньовічними (XVII–XVIII ст.) господарськими ямами. У 1992 р. Б. Томенчук під час невеликих охоронних робіт на центральній частині городища виявив ще три неглибокі захоронення, сильно порушені оранкою. Таким чином, виявлені сліди кладовища окреслюють його площу близько 0,3 га. Воно існувало до XVI ст., що підтверджується і відповідною археологічною стратиграфією, лише під час існування тут катедрального монастиря [10. С. 64–65].

У 1539 р. відновлено Галицько-Львівську єпархію. Складною була церковно-політична ситуація у єпархії і після укладення Берестейської унії 1596 р. Це призвело до перенесення зі Львова до Крилоса головного єпископського осідку Гедео́на Балабана. У Крилосі він розпочав великі будівельні роботи з відновлення колись першого єпископсько-митрополичого осідку Галичини [6. С. 69–73], який мав об'єднати в одному комплексі Успенський храм, катедральний монастир і єпископську резиденцію. Найперше було розпочато побудову нового, але також кам'яного, Успенського кафедрального храму, так як Успенський Собор за своє довге 450-літнє життя зазнав катастрофічних руйнувань. Тому на захід від нього було збудовану нову (26,5×12,5 м) чотиристовпну, триапсидну церкву. Її будували з кам'яних блоків розібраного Успенського собору. У цент-

ральній частині цього великого релігійного комплексу, навколо нової Успенської церкви, згодом збудовано і новий катедральний монастир із каплицею Св. Василя (кінець XVI ст.), (рис. 9). Крилоський монастир був невеликим (60×45 м), прямокутним у плані замком, який мав чотири кутові п'ятикутні бастіони, одну в'їзну браму та дві вежі-фірти [7].

На території нового Крилоського Успенського монастиря знаходилось і монастирське кладовище. Воно займає південну та північно-західну укріплену частину монастиря та виходить за його межі (див. рис. 1, 3). Археологічно кладовище досліджували А. Лаврецький, І. Шараневич, О. Чоловський, Й. Пеленський, Я. Пастернак, Ю. Лукомський, В. Петрик та ми. Кладовище мало декілька (2–3) ярусів поховань і навіть вийшло назовні за межі південної оборонної стіни.

Уперше сліди поховань біля Успенської церкви виявили Л. Лаврецький та І. Шараневич у 1884 р. під час досліджень фундаменту церкви. Біля південної стіни вони знайшли “мурований гробівець з великою кількістю людських костей” [8. С. 32]. Тоді ж біля північної стіни церкви ззовні виявлено надгробну плиту могили Марка Шумлянського із написом. Мешканці Крилоса перенесли її з якогось іншого місця і вона лежала оберненою написом до землі, слугуючи порогом до північних дверей храму. Зусиллями Л. Чачковського її було вмуровано у портал південних дверей [13. С. 33]. На плиті зберігся напис: “Тутки лежить Марко Шумлянський на Великих і Малих Шумлянах дьдичних пан церкви сїи кафедральной галицкой Успенїя Пресвятої Богородиці крилоской фундатор жил лѣт ПЕ [85] преставився за короля полского Зигмунта Августа року Божїи АФЛЕ [1535]”. Проте через ряд помилок у написі є сумніви щодо автентичності плити. Зокрема, неправильно вказано ім'я тодішнього польського короля і невірна дата смерті Марка Шумлянського [8. С. 21; 14. С. 114–115]. Очевидно, всю цю історію з “фундатором” Крилоської церкви придумав для підтвердження своїх “дідичних” прав на церкву Йосип Шумлянський. Він був останнім православним і першим греко-католицьким єпископом Галицько-Львівським, який у 1702 р. “грунтовно зреставрував” Успенську церкву [8. С. 21].

У 1890 р. на сліди кладовища тут натрапили О. Чоловський та І. Шараневич. В 1911 р. Й. Пеленський заклав навколо церкви п'ять шурфів і знову виявив сліди кладовища. У 1936–1941 рр. на території біля Успенської церкви проводив широкі дослідження Я. Пастернак. У зонді № 1 на глибині 0,5 м в румовищі XVII ст. було знайдено “багато перемішаних людських кісток, а між ними 3 цілі черепи” [8. С. 61]. Біля одного з них знайдено і фрагмент посудини XVI ст. Захоронення були на рівні культурного шару XI–XIII ст. або у ньому. Я. Пастернак вірно відніс ці поховання до кладовища, закладеного тут разом із побудовою Успенської церкви, проте датував цю подію початком XVI ст. (за Марка Шумлянського). Ще декілька поховань він виявив у південно-західному куті монастирського подвір'я (зонд № 5). Тут також були два шари поховань. Перші – на глибині 0,3 м, другі – на 1,0–1,3 м. У засипці могил знайдено фрагменти цегли та каміння. У зонді № 4 біля південно-західного кута церкви Я. Пастер-

нак виявив уже три шари поховань. Два верхні пізньосередньовічні горизонти і нижній – з “княжої доби” на рівні материка (2 м), як пише автор розкопок [8. С. 63]. На думку, Б. Томенчука, всі три шари поховань пізньосередньовічні. Про це свідчать стратиграфічні дані з культурного шару. Зокрема, “нижній” горизонт Х–ХІІІ ст. і “верхній” – пізньосередньовічне румовище ХVІІІ ст. [10. С. 68].

У 1996 р. під час вивчення укріплень південно-західного бастиону, під південною стіною (всередині подвір'я), ми виявили п'ять поховань, розташованих трьома ярусами. У 1997 р. дослідили ще 12 поховань, вже ззовні оборонної стіни [10. С. 95–108]. В одному випадку знайдено порівняно добре збережену домовину із захороненням. Багат шаровість внутрішнього кладовища (верхні на глибині 0,35 м, а нижні – на 1,3 м) пояснюється невеликою (200 м²) площею кладовища, обмеженого оборонною стіною і церквою та досить тривалим періодом (близько 150 років) функціонування самого монастиря. Зовнішні поховання (одношарові) відрізняються тим, що вони переважно належали людям із фізичними вадами (кульгавим, горбатим тощо). У 2007 р. ми виявили ще три поховання біля південної фірти монастиря.

Кладовище цього нового Крилоського Успенського монастиря крім невеликої кількості монахів, очевидно, було місцем захоронення мешканців єпископського осідку і його округи та окремих паломників у цей складний період “унійних змагань” та польсько-турецьких воєн (див. рис. 8, 3). Крилоська Успенська церква, яка перебрала на себе духовну спадщину Галицького Успенського Собору, безперечно сприймалась усіма як велика церковна святиня всієї Галичини, бути похованим біля якої вважалось за велику честь.

На цій території археологічно ми простежили і більш ранню, можливо кінця ХVІ ст., житлово-господарську забудову. Зокрема, під час досліджень південної оборонної стіни Крилоського Успенського монастиря, нижче рівня фундаментів, виявлено залишки трьох будівель: одна мала невисокі фундаменти з блоків алебастру; друга – стіни стовпкової конструкції і значні розміри. Поряд, на рівні кам'яної вимостки ХІІ–ХІІІ ст., виявлено ще декілька подібних споруд. Біля останніх розчищено залишки великого (шириною 3,5 м) підвалу, який, як і будівлі, мав наземні зрубні стіни. На усіх простежено сліди пожежі.

Невелика територія Крилоського монастиря не забезпечувала населення у поховальному обряді. Тому на початку ХVІІІ ст. з'явилося нове парафіяльне кладовище “за капличкою”, під східною оборонною стіною Крилоського Успенського монастиря, зайнявши румовище Успенського собору (див. рис. 8, 4). Воно існувало тут понад 100 років, до початку ХІХ ст. Останні хрести на цвинтарі стояли ще на початку ХХ ст. Під час розкопок І. Шараневича (кінець ХІХ ст.) їх було близько 30. Декілька христів зафіксував також Й. Пеленський [14. С. 113]. За межами східної частини собору поховання розташовувались над давньоруським кладовищем. Це і стало причиною того, що Л. Лаврецький, О. Чоловський і Й. Пеленський були змушені відмовитися від дослідження цього перспективного терену. У часи Я. Пастернака старе кладовище вже втратило свої зовнішні ознаки. Тому, завдяки дозволу і відповідному фінансу-

ванню митрополита Андрея Шептицького, Я. Пастернак у 1936–1941 рр. провів тут свої широкомасштабні розкопки та виявив залишки Успенського собору княжого Галича, який простояв тут до кінця XVI ст. Досліджуючи фундамент Собору, він не ставив собі за мету проведення детального вивчення цього пізньосередньовічного парафіяльного кладовища. Як пише сам дослідник: “Копаючи на цьому місці при відслоненні мурів Собору ми виявили понад сотню небіжчиків, що творили дві, а то й три верстви одна над одною на глибині 100–185 см. Глибші могили часто були вкопані в колишню підлогу собору ... а не раз були просто висічені в поверхні мурів собору...” [8. С. 67]. Поховання були чоловічі, жіночі і дитячі. Часто біля окремих захоронень ще зберігались сліди дерев’яних домовин. Невелика, обмежена територія цього другого парафіяльного кладовища і була причиною його багаточисельності [10. С. 67–68].

У 1817 р. в ур. Качків було освячено нове сільське кладовище, яке існує досі. А рівно через 200 років, неподалік, освячено і сучасний, новий цвинтар біля Галичиної могили.

Таким чином, дослідження некрополів Галича–Крилоса ілюструють історичні періоди формування, розвитку та функціонування Галича, як церковно-релігійного центру та його історико-топографічної структури. У комплексному підході до аналізу, як археологічних, письмових та іншого роду джерел можливо сформулювати шляхи та перспективи подальшого вивчення некрополів Галича у структурі його церковного-релігійного розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бандрівський М., Лукомський Ю., Сулик Р. Катедральні храми Галичини. – Львів, 1992. – С. 9–11.
2. Каргер М. К. Основные итоги раскопок древнего Галича в 1955 г. // КСИА. – 1960. – Вып. 81. – С. 61–71.
3. Левицкий Е. Еще о Галичъ и его окрестности // Слово. – Львів, 1881. – Ч. 9.
4. Лукомський Ю. В. Успенський собор давнього Галича. (За результатами нових досліджень 1992–2000 років) // ЗНТШ. – 2002. – Т. ССXLIV. Праці археологічної комісії – С. 585.
5. Мельничук О., Томенчук Б., Лукомський Ю. Некрополь Успенського кафедрального собору // Успенський собор Галича. Минуле, сучасне, майбутнє: Матер/ наук.-практ. конф. – Галич, 2006. – С. 45–50.
6. Мельничук О. До питання про історичну топографію Галича–Крилоса в XVI–XVII ст. // Галич в доісторії і середньовіччі: Матер. міжнар. наук. археол. конф. – Галич, 2003. – С. 69–73.
7. Мельничук О. Результати досліджень Крилоського монастиря XVI–XVII ст. у 2011 р. // ВІА. – 2012. – Вип. 7. – С. 173–184.
8. Пастернак Я. Старий Галич. – Краків; Львів, 1944.
9. Пеленський Й. Тасмниці стольного града // Літопис Червоної калини. – 1991. – № 6. – С. 36–41.

10. Томенчук Б. Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення, християнізація. – Івано-Франківськ, 2006.
11. Томенчук Б., Мельничук О. Пізньосередньовічна археологія давнього Галича (підсумки досліджень Галицької археологічної експедиції у 1994–2003 рр.) // Збереження та використання культурної спадщини України: проблеми та перспективи: Матер. міжнар. ювілейної наук. конф. – Галич, 2004. – С. 95–108.
12. Томенчук Б., Мельничук О. Археологія пізньосередньовічного Галича як “церковного міста” і релігійного центру Галичини (середина XIII – 1785 р.) // Галич: Зб. наук. праць. – Вип. 2. За ред. М. Волощука. – Івано-Франківськ, 2017. – С. 51–78.
13. Чачковський Л., Хмільовський Я. Княжий Галич. – Станіславів, 1938.
14. Pelenski J. Halicz w dziejach sztuki sredniowiecznej. – Kraków, 1914.

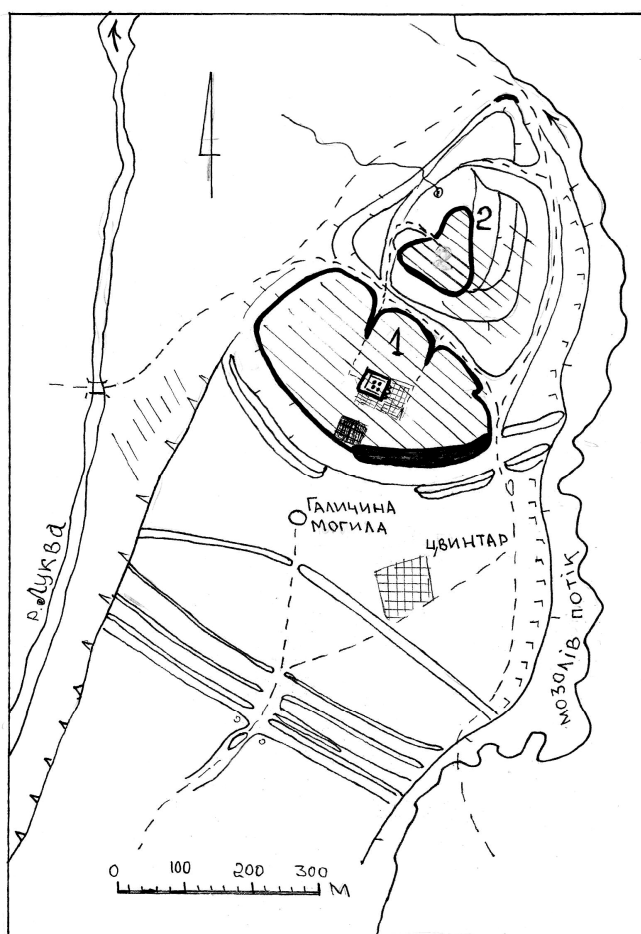

Рис. 1. Крилоське городище “Давній Галич” XII–XVI ст.: 1 – міський замок;
2 – катедральний монастир – єпископсько-митрополичий осідок.

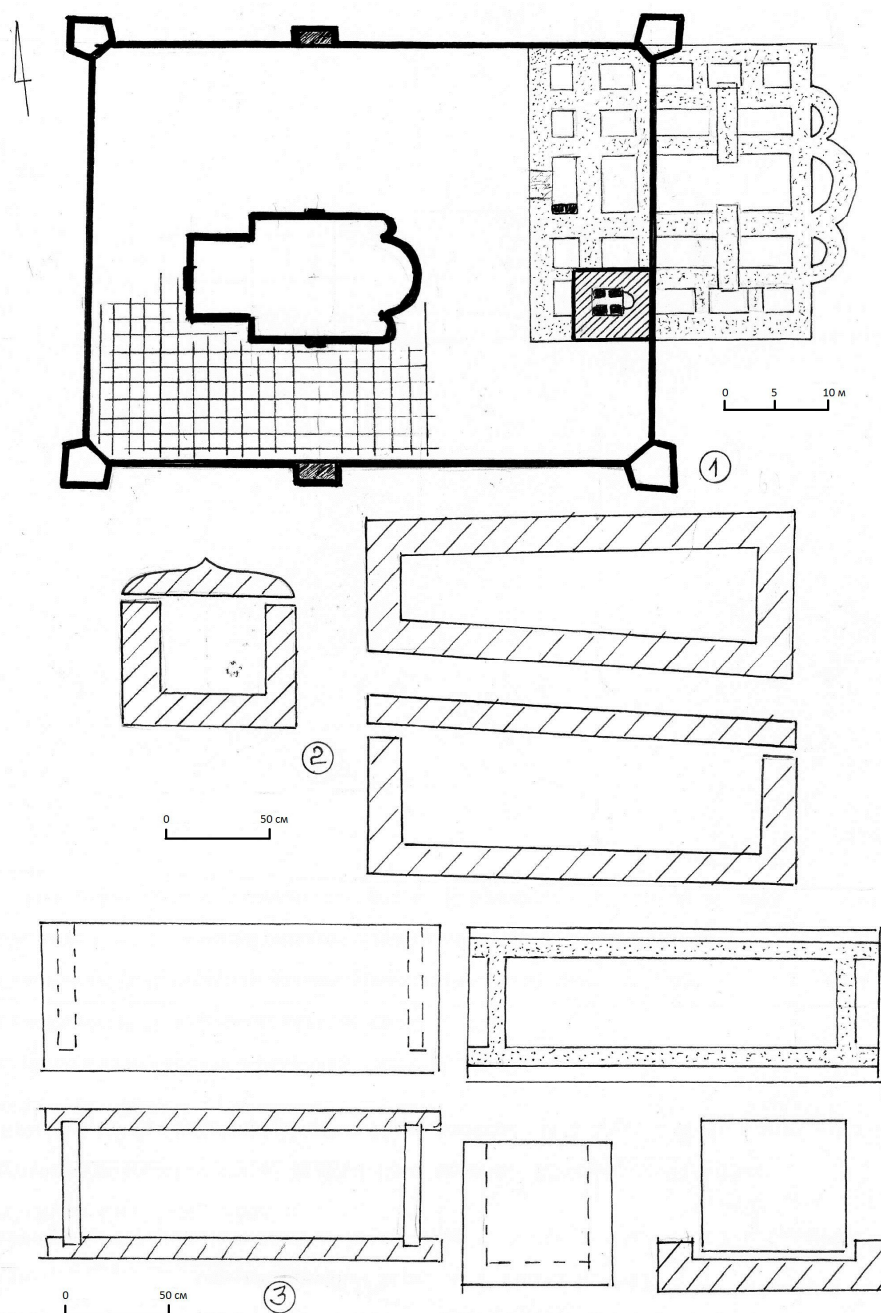

Рис. 2. Давній Галич-Крилос: 1 – Крилоський Успенський монастир з Успенською церквою, кладовищем і капличкою; 2 – саркофаг (поховання Ярослава Осмомисла); 3 – саркофаг (можливо, з поховання у капличці).

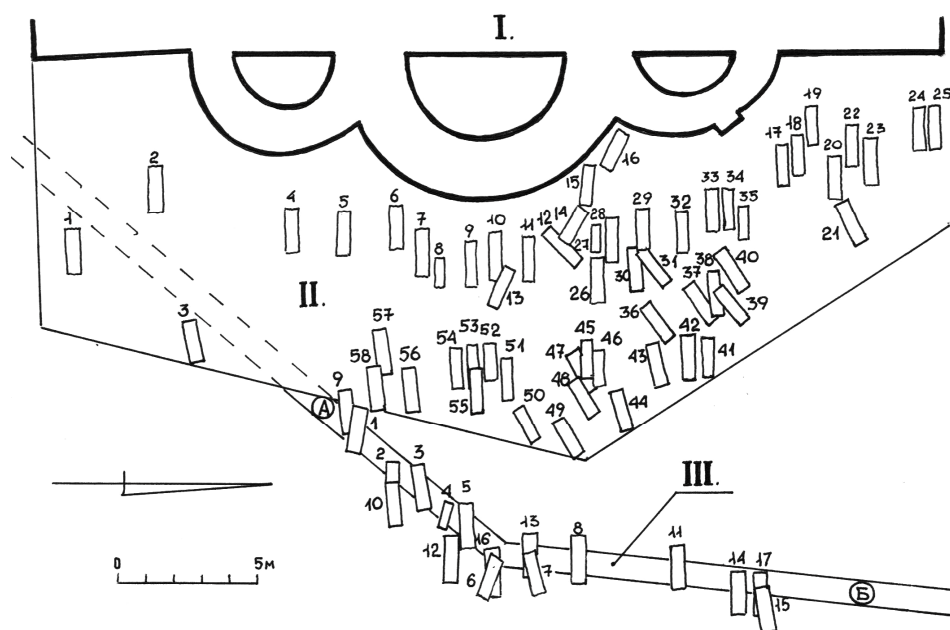

Рис 3. План кладовища біля фундаменту Успенського собору.
I – фундамент Успенського собору; II – територія, яку дослідив Я. Пастернак;
III – територія, досліджена у 2003 р.

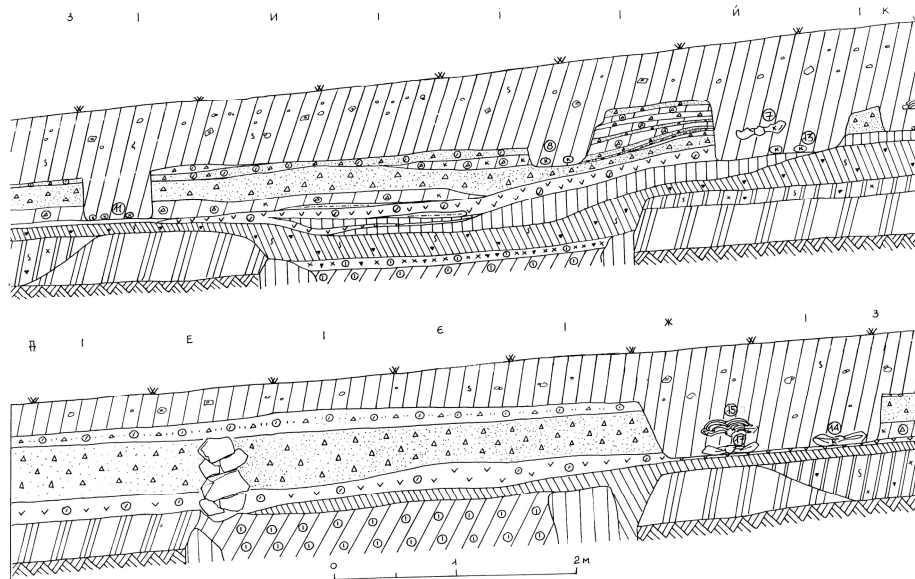

Рис. 4. Стратиграфічний перетин східної стінки траншеї III-Б із похованнями (2003 р.).

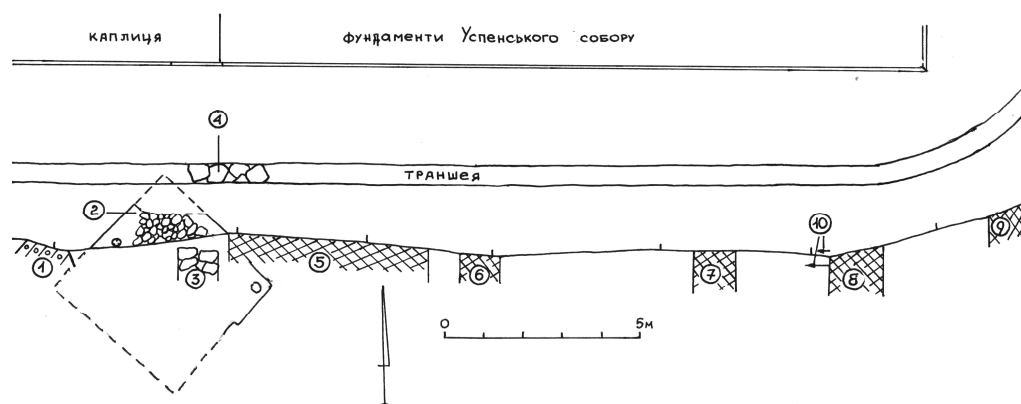

Рис. 5. План зачистки південної ділянки (2003 р.):
1 – вапняна яма; 2 – житло X–XI ст.; 3 – фундаментний мур XVII ст.; 4 – камяна кладка;
5 – розкоп В. Ауліха; 6–9 – траншеї Я. Пастернака; 10 – поховання № 18 і № 19.

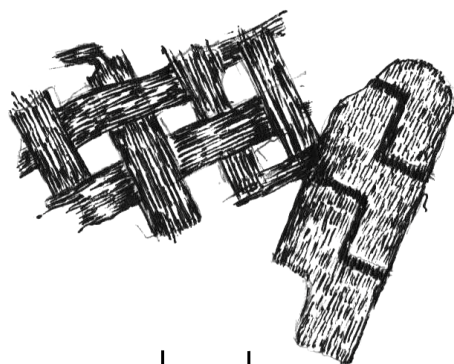

Рис. 6. Фрагменти тканини із золотими нитками із поховання № 16 (2003 р.).

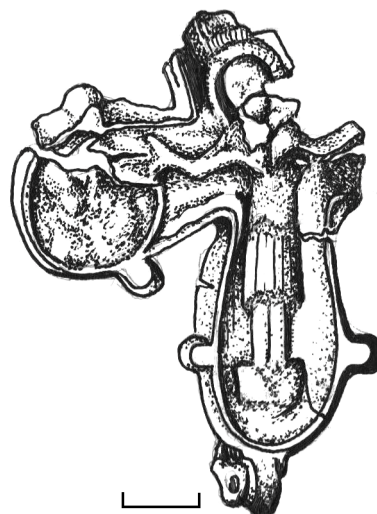

Рис. 7. Фрагмент бронзового хреста-енколпіона.

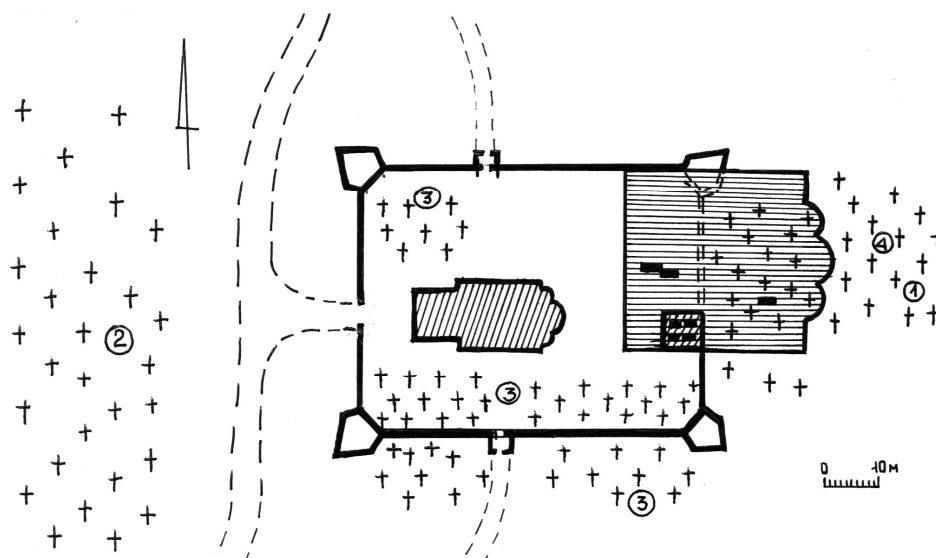

Рис. 8. Ситуаційний план розміщення некрополів у XII–XIX ст.:
1 – цвинтар княжої доби; 2 – “старий цвинтар у парохіяльному саду” XIV–XV ст.;
3 – кладовище XVII–XVIII ст.; 4 – “новий цвинтар за каплицею” XVIII–XIX ст.

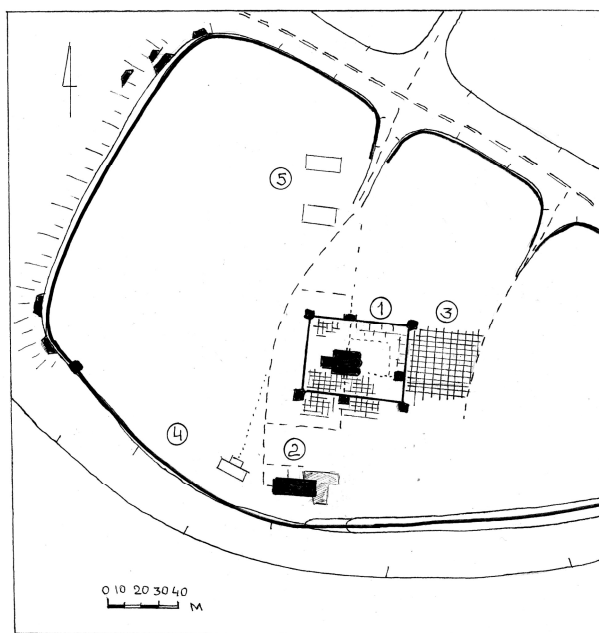

Рис. 9. Давній Галич-Крилос (XVII ст.): 1 – новий катедральний Крилоський Успенський монастир; 2 – палацовий комплекс, виявлений археологічно;
3 – новий, другий парафіяльний цвинтар; 4 – мандаторія; 5 – плебаня.

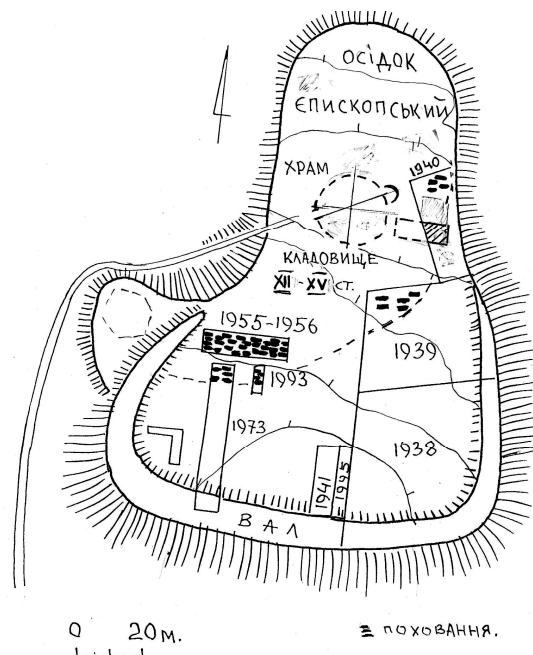

Рис. 10. Місця археологічних досліджень на Золотому Тоці:
1938–1941 рр. – Я. Пастернака; 1955–1956 рр. – М. Каргера;
1972–1973 рр. – В. Ауліха; 1993, 1995 рр. – Б. Томенчука.

Стаття надійшла до редколегії 02. 10. 2017
Прийнята до друку 20. 10. 2017

THE CHRISTIAN NECROPOLISES OF GALYCH IN THE XII–XVIII CENT. ON THE KRYLOS MOUNTAIN

Bogdan TOMENCHUK*, Oleg MELNYCHUK**

*The Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
57, Shevchenko Str., Ivano-Frankivsk, Ukraine, 76018, e-mail: bohdan.tomenchuk@pu.if.ua*

***National Reserve "Davnij Galych"
3, Franko Str., Galych, Ukraine, 77101, e-mail: oleg_melnychuk@ukr.net*

The article highlights the results of archeological research of the Christian necropolises of Galych in the XII–XVIII cent. on the Krylos mountain. In particular, had been described detail description of the cemeteries according to the development of the historical topography Halych–Krylos as religion and spiritual center of the Galicia.

This historical and archeological analyses gives possibility to see the ways and perspectives for futures research of cemeteries near churches.

Key words: Ancient Halych, Krylos, necropolis, archaeological research, bishops and mytopolyts place, Cathedral of Assumption in Krylos, Krylos monastery.

З ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

УДК 902/904:001-057.4(=161.2:4) В.ЩЕРБАКІВСЬКИЙ

АРХЕОЛОГ, ІСТОРИК, МИСТЕЦТВОЗНАВЕЦЬ, ЕТНОЛОГ, МУЗЕЄЗНАВЕЦЬ, ПЕДАГОГ ВАДИМ ЩЕРБАКІВСЬКИЙ: ЕМІГРАНТСЬКА ВІХА ТВОРЧОГО ЖИТТЄПISУ УКРАЇНСЬКОГО АКАДЕМІЧНОГО ВЧЕНОГО, ПРОФЕСОРА (1922–1957)

Андрій ФРАНКО*, Оксана ФРАНКО**

**Інститут Івана Франка Національної академії наук України
вул. Драгоманова, 18, Львів, Україна, 79005, e-mail: andrij.fran@gmail.com*

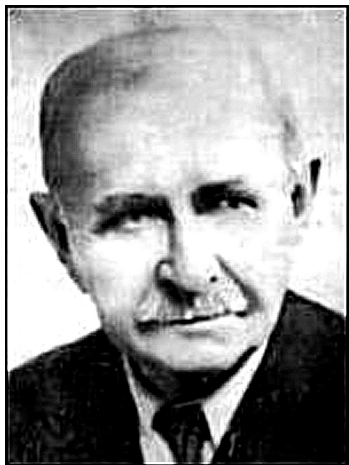
***Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, Львів, Україна, 79000*

Розглянуто наукову, організаційну та педагогічну діяльність видатного українського ученого, археолога, історика, етнолог, мистецтвознавця, музейного фахівця та колекціонера, культуролога, суспільно-громадського діяча Вадима Щербаківського (1876–1957) під час еміграційного періоду його життя (1922–1957) у Празі (1922–1945), Мюнхені (1945–1951) та Лондоні (1951–1957). Акцентовано читачку увагу на безпрецедентній у міжвоєнній історії участі визнаного в академічному світі професора у проведенні численних міжнародних наукових конгресів, конференцій, з'їздів та симпозіумів (1922–1950), що відбувались у Франції, Італії, Бельгії, Чехословаччині, Німеччині, Австрії, Болгарії, Швейцарії, Польщі, Великобританії, Швеції та інших європейських країнах, де В. Щербаківський успішно репрезентував українську діаспорну науку на міжнародній арені. На основі переважно архівних, епістолярних джерел, діаспорної і довідкової спеціалізованої літератури цілісно досліджено творчий життєпис та організаційні досягнення В. Щербаківського як функціонера (декана, проректора, ректора), викладача, професора Українського Вільного університету (УВУ) у Празі та Мюнхені. Стисло, а подекуди більш розлого, концептуально проаналізовано проблемно-тематичний зміст основних наукових праць, мемуарних публікацій (надрукованих упродовж емігрантського періоду життя) та неоприлюднених і маловідомих археографічних документів і матеріалів, рукописів, ремінісценцій, листування ученого, що переважно зберігаються в особистих архівних збірках братів Щербаківських: у Києві (фонд Данила Щербаківського (№ 9) у Науковому архіві Інституту археології НАН України), у фонді Вадима Щербаківського (№ 3864) у Центральному державному архіві вищих органів державної влади України (ЦДАВО)); у Празі (фонд “Українського Музею” (№ 1659) у Центральному державному архіві – «*Statni ústředny archiv v Praze*», де у 1996 р. співавтори представленої праці уперше виявили, описали і дослідили фонд Вадима Щербаківського); у Мюнхені (Науковий архів УВУ, де у березні–квітні 2017 р., уперше в українській археографії, ми виявили, описали і дослідили фонд Вадима Щербаківського (№ 12, одиниці зберігання (справи, папки) 1–29)); у Лондоні (особистий фонд Вадима Щербаківського в Бібліотеці й Архіві ім. Т. Шевченка Союзу Українців у Великобританії). Уведено до наукового, інтертекстуального обігу чимало унікальних, раритетних матеріалів, а також багато досі ніде не опублікованих фрагментів ретельно вивченого авторами представленої праці листування між братами Вадимом і Данилом Щербаківським (150 епістол), зокрема, подано уривки

вибраних поштових послань Вадима до брата упродовж празького періоду життя емігранта у 1922–1927 рр.

Ключові слова: брати Вадим та Данило Щербаківські, учений, професор Українського вільного університету в Празі та Мюнхені, еміграція, лондонський період життя, с. Шпиченці, українська діаспора, архів, епістолярна спадщина, археологія, історія України, етнологія, історія мистецтва, музеєзнавець, листування, концептуальний, орнаментация, архітектурний стиль, дискурс, публікація, рукописи, архетип, контекст.

Видатний український учений широкого профілю академічної науки європейського рівня: археолог, історик, етнолог, мистецтвознавець, музейний діяч та колекціонер, педагог вищої школи, суспільно-громадський діяч Вадим Михайлович Щербаківський (17.03.1876, с. Шпиченці (Шпичинці) Сквирського повіту Київської губернії, нині Ружинського р-ну Житомирської обл., Україна – 18.01.1957, місто Брайтон, Англія [з 1927 р. у складі Об'єднаного Королівства Великобританії та Північної Ірландії], похований у Лондоні) був завідувачем археологічного відділу Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства (1912–1922) (реорганізованого в 1917 р. у Народний музей Полтавщини, а в 1920 р. – у Центральний пролетарський музей Полтавщини), професором археології Українського університету в Полтаві (1918–1921), Українського Вільного Університету (УВУ) в Празі (деканом, проректором) (1922–1945) та першим ректором УВУ в Мюнхені (1945–1947; тричі обирався на посаду професора, викладав до 1951 р.). Авторитетного вітчизняного ученого зі світовим іменем заслужено обрали дійсним членом Чеської Академії наук, Словацького наукового товариства та Міжнародного антропологічного інституту в Парижі. У 1930 р. сербський король власноруч удостоїв видатного науковця великої честі урочисто прийняти орден Святого Сави під час проведення III Конгресу слов'янських географів та етнографів у Белграді. З часу створення Української Вільної Академії наук (1947) її дійсний член Вадим Щербаківський очолив археологічний відділ установи. З 1930 р. учений став дійсним членом НТШ (з 1947 р. був керівником археологічної комісії відновленого в діаспорі Товариства), а з 1939 р. – академіком-керівником кафедри передісторії Української Могилянсько-Мазепинської Академії у Львові [154. С. 45–55]. Однією із найголовніших заслуг В. Щербаківського [242. С. 366–367], великим, непроминальним досягненням, на наш аргументований погляд, була ініційована вченим безпрецедентна, потужна репрезентація української академічної науки в Європі і світі (20-ті рр. – початок 50-х років XX ст.), за скоригованими, ретельними підрахунками, на 29 міжнародних наукових конгре-

сах, конференціях, з'їздах та симпозиумах у часи так званої “залізної завіси”.

На початку 1922 р. (а точніше, вочевидь, у березні) науковець зумів-таки виїхати з Полтави, тотально окупованої нецивілізованою, бандитською за сутністю, владною зграєю більшовиків, на постійне мешкання до Праги, отримавши, ймовірно, офіційний дозвіл у Харкові на тимчасове наукове відрядження. Комплексно опрацювавши у березні–квітні 2017 р., уперше в українській археографії, фонд № 12 (особистий фонд Вадима Щербаківського) [67. Ф. 12. Оп. 1, Спр. 1–29] [див. упорядкований нами “Науковий опис” фонду в “Додатках” до нашої монографії про братів Щербаківських, нині вже підготовано верстку книжки. – А. Ф., О. Ф.] у Науковому архіві УВУ в Мюнхені [9; 32; 33] (де, до речі, містяться фонди П. П. Курінного (1894–1972), Н. Д. Полонської-Василенко (Моргун) (1884–1973) та інші рукописні унікальні джерельні збірки), ми виявили документи з докладним описом цієї контрверсійної в українській історіографії події. Серед особистих матеріалів, документів та інших “паперів”, зокрема, знаходиться справа № 1 під назвою “Біографічні відомості та життєпис В. Щербаківського з нагоди його 70-річчя та 80-річчя: 1946–1956 рр. [Лондон]”, у якій в підрозділі (тобто документі № 2) “Ініціативний гурток для відзначення 80-ліття з дня народження проф., д-ра В. Щербаківського [Лондон]. 1956” конкретно, чітко мовиться про місяць березень 1922 р., за перевіреними документальними відомостями самого митця, як уточнений час прибуття вченого до Праги [67. Ф. 12. Оп. 1. Спр. 1. Док. № 2. Арк. 2]. Зазначимо, що спершу Вадим Михайлович ніде не обмовлявся про подробиці переїзду, мабуть, через міркування конфіденційності та дотримання негласних норм інформаційної безпеки в умовах міжнародного радянського шпіонажу та тероризму, але згодом, зокрема, в автобіографічних, ностальгійних спогадах “на схилі віку” про Василя Кричевського (Лондон, 1954) науковець ретроспективно пригадував: “На самім початку 1922 року я виїхав до Праги” [207. С. 46]. До того ж, відомо достеменно (фігурують документальні підтвердження), що у квітні–травні (офіційно на початку травня) 1922 р. він уже почав співпрацювати з УВУ в Празі, про що детальніше у джерелознавчо-археографічному форматі дослідження йтиметься нижче.

Відомий історик, дослідник і публікатор збірки творів митця Василь Ульяновський [112] у передмові до оприлюдненої у 1995 р. книжки “Щербаківський Вадим. Українське мистецтво. Вибрані неопубліковані праці” з приводу з’ясування дати виїзду науковця за кордон висловив такі міркування: “Лише в березні 1922 року, як повідомляє перший публікатор листів Вадима Щербаківського до брата Оксана Франко [149. С. 57], вчений виїхав до Праги. За відомостями Олександра Супруненка, це сталося наприкінці 1922 р. [95. С. 17; 96] [виокремлення курсивом і підкреслення наші. – А. Ф., О. Ф.]” [111. С. 6]. Зауважимо, що у статті О. О. Франко “В. М. Щербаківський – дослідник Полтавщини (за архівними матеріалами)”, що була уміщена (а підготована до друку ще у 1989 р.) у збірнику наукових статей під титульним заголовком “Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею” (Полтава, 1992, вип. 2) уперше в українській

археографії опубліковано (переважно фрагментарно, уривками) листи Вадима Щербаківського до брата Данила, а саме: епістолярні послання упродовж полтавського періоду життя Вадима (1912–1922) [149].

Отож, у тривалій заочній, інтертекстуальній, позачасовій, конструктивній, джерелознавчій полеміці (не заглиблюючись у її деталі у звужених рамцях обмеженого обсягу представленої статті) між згаданими та іншими ретельними дослідниками життєпису, творчої спадщини Ученого з великої літери можна поставити всі крапки над “і” щодо остаточного з’ясування важливого хронологічного питання проблематики вирішення біографічної колізії датування початку емігрантської долі В. Щербаківського.

4 травня 1922 р. ученого обрали на посаду професора університету на кафедрі праісторії та археології на філософічному факультеті УВУ [167. Ф. 3859, Оп. 1. Спр. 146. Арк. 451], а в 1926 р. науковець став продеканом. Таким чином, саме на початку травня 1922 р., а не у березні того ж таки року, як хибно стверджують дослідники Л. Пекарська та Л. Федорова [78. С. 224], почав працювати Вадим Михайлович Щербаківський офіційно, на “постійній основі” як професор УВУ у Празі. Ректором установи був Олександр Колесса, а функції декана філософічного факультету виконував Дмитро Антонович. Зауважимо, що В. Щербаківський раніше (ще до співпраці з УВУ) започаткував знайомство з цими авторитетними, впливовими вченими, підтримуючи з ними доброзичливі ділові та наукові взаємостосунки. У 1929–1930 рр. та у 1938–1943 рр. В. Щербаківський виконував функціональні повноваження декана філософічного факультету УВУ (у 1930–1931 рр. та у 1936–1938 рр. був продеканом університету), а в 1945 р. він вже обіймав посаду проректора УВУ в Празі. Водночас викладав учений археологію та етнографію в Українському Високому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова. “Амбасадор” української науки в Європі періодично виголошував лекції в Карловому університеті та інших вищих навчальних закладах Праги і Берліна. В. Щербаківського сміливо можна уважати одним із співзасновників-реформаторів та творчих фундаторів відновленого 23 жовтня 1921 р. у Празі Українського Вільного Університету (за зразком Карлового університету, за сприянням президента Чехословаччини Томаша-Гарріка Масарика [25]), офіційне створення якого урочисто відбулось у Відні в січні 1921 р. з ініціативи місцевого Союзу українських журналістів і письменників, керівниками якого були В. Кушнір та Олександр Олесь. До речі, Товариство прихильників освіти, яке очолював С. Дністрянський, та Український соціологічний інститут, яким керував М. Грушевський, були співзасновниками УВУ у Відні.

Після приходу радянських військ у 1945 р. на терени Чехословаччини частина бібліотеки УВУ в Празі потрапила до Центрального державного історичного архіву (ЦДІА) України в Києві, збагативши його “українікою” [тут йдеться переважно про основну частину бібліотечного книжкового зібрання УВУ, а також про менші обсяги матеріалів його архіву. – А. Ф., О. Ф.]; значний сегмент архіву УВУ залишився-таки у Празі [50; 74; 240] і зберігається в

Чеському Центральному державному архіві (*Statní ústředny archiv v Praze*) (фонд 1659: “Український музей”) [252]. Тут у листопаді 1996 р. ми виявили архів Вадима Щербаківського (Ф. 1250) [151; 154; 252], матеріали якого у низці праць (бібліографічні назви яких занотовано наприкінці статті у списку джерел та літератури, подекуди у супроводі принагідних приміток і коментарів) ґрунтовно, комплексно, наскрізно описали й проаналізували [129; 130; 147; 148; 151].

Видається доцільним у цьому скомплікованому, археографічному контексті статті акцентувати увагу допитливого, інтелектуального реципієнта на тому, що частина архіву УВУ в Празі [10] опинилась у Москві [17; 246], Мукачевому (невеличка кількість джерельних “паперів”) і, насамперед, значний сегмент рукописів та інших архівних матеріалів – у Центральному державному архіві вищих органів влади і державного управління (ЦДАВО) України (Київ) [167]. Тут (у ЦДАВО України в Києві) містяться матеріали, документи з фонду Українського Вільного Університету в Празі (ф. 3859) та з особового фонду В. М. Щербаківського (ф. 3864), що подають достовірні відомості про багатогранну академічну діяльність науковця в УВУ у Празі [130], фактологічну інформацію про участь ученого в проведенні міжнародних наукових форумів, конгресів, симпозіумів і з’їздів, співпрацю митця з окремими видавцями та редакціями, зокрема, з І. Огієнком, Б. Гобзином та ін., щодо спільного упорядкування наукових видань з історії України, вітчизняної культурології та українського мистецтвознавства [163; 97], а також про активну участь В. М. Щербаківського в наукових товариствах, зокрема, в НТШ. Слід неодмінно згадати про важливий, справді, доленосний в емігрантській педагогічно-викладацькій біографії науковця лист від ректорату УВУ до В. М. Щербаківського від 5 травня 1922 р. про те, що “Сенат Українського Вільного Університету ухвалив на своєму засіданні з дня 4 мая 1922 р. іменувати Вас [йдеться про В. М. Щербаківського. – А. Ф., О. Ф.] надзвичайним професором археології та етнографії” [167. Ф. 3859. Оп. 1. Спр. 146. Арк. 451].

Листи Вадима Щербаківського до його брата Данила, які ми виявили ще в середині 80-х рр. XX ст. у Науковому архіві Інституту археології НАН України [94] у фонді № 9 (дослідженому нами наскрізно особовому фонді Данила Михайловича Щербаківського) [66. Ф. 9. Оп. 1. Од. зб. 162; 145; 219] і текстологічно опрацювали (загалом “розшифрували” усі, за нашими ретельними підрахунками, 150 листів за період 1896–1927 рр.), вносять чимало важливих археографічних корективів та необхідних уточнень для з’ясування хронологічних та фактографічних деталей життєпису старшого брата (як, власне, і молодшого), зокрема, щодо узгодження питань адекватної фіксації визначальних моментів та віх емігрантського літопису життя і творчості ученого. Ми намагались, сумлінно готуючи до публікації пропонувану статтю, максимально повно послуговуватись листуванням між братами Щербаківськими як новим і важливим джерельним матеріалом для якомога автентичнішого, яскравішого, сказати б, стереоскопічного, висвітлення маловідомих особливостей біографічної та науково-креативної канви діяльності В. Щерба-

ківського упродовж розгляду емігрантського періоду життєпису митця у проміжку 1922–1927 рр.

У 1926 р. Вадим Михайлович уже був продеканом [106], про що двічі зазначав у листі до брата від 18 червня 1926 р. Науковець наголошував на тому, що був “також я продеканом, багато всяких хлопот і в сенаті, і по інших справах” [66. Ф. 9. Оп. 1. Од. зб. 162. Арк. 4]. Його колега І. Мірчук згодом ретроспективно пригадував: “Приїхавши до столиці Чехо-Словацької держави, перебрав він [Вадим Щербаківський. – *А. Ф., О. Ф.*] катедру праісторії та археології на філософічному факультеті Українського Вільного Університету. В зимовому семестрі 1922/[19]23 р. розпочав він свою педагогічну діяльність викладами передісторичної археології. В дальших семестрах продовжує лекції на цю саму тему, узагальнюючи пізніше такі питання, як: “Залізна доба на Україні”, “Скитське панування на Україні”, “Сарматське панування і заміна його іншими кочовиками”, “Культура мальованої кераміки”, “Бронзова доба на Україні” і т.д. <...> він старався у своїх лекціях дати повну систему репрезентованої ним дисципліни, яка дотепер в українській науковій літературі знаходила тільки фрагментарне опрацювання” [58. С. 10]. В. Щербаківський співпрацював в УВУ в Празі з такими видатними вченими як І. Горбачевський, С. Смаль-Стоцький, О. Колесса, Д. Антонович, Д. Чижевський, Б. Лепкий, І. Крип’якевич та з іншими визнаними діячами [155].

Учений прочитав такі семестрові курси: “Неоліт на Україні”, “Сарматська і готська доба”, “Доба від Різдва Христового до князівського періоду на Україні”, “Культура неолітичної мальованої кераміки на Україні”, “Українське весілля в світлі етнології”, “Етнографія України” та ін. Одночасно науковець встигав викладати, як вже зазначено, археологію та етнографію в Українському Високому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова, творчо, концептуально інтерпретуючи навчальний фактологічний матеріал [108. С. 15], публікуючи на сторінках його видань ґрунтовні науково-джерельні праці, зокрема, дослідження “Бронзові списи з вирізками на листі на території України й на Приураллі” (Прага, 1929) [180]. Бібліофіл і книгознавець В. Щербаківський брав активну участь в Українському товаристві прихильників книги в Празі [58, С. 10] та інших культурологічних організаціях.

Найосвіченіші українські емігранти компактно сконцентрували націєтворчу співпрацю у Празі, де були достойні умови для створення наукових, освітньо-культурних та громадських організацій переважно гуманітарного спрямування. У Празі один за одним відкривалися українські вищі навчальні заклади. До слова, станом на 1 вересня 1923 р. у вищих інститутах Чехословаччини налічувалося близько 1360 українських студентів. У 1922 р. у курортному містечку Подебради (за 50 км від Праги) відкрили Українську господарську академію (УГА), в липні 1923 р., з ініціативи Українського громадського комітету, у Празі заснували Український Високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова (1923–1933). Наприкінці 1923 р. гурток пластичного мистецтва, заснований у Празі в 1922 р., трансформувався в Українське товариство

пластичного мистецтва на чолі з сином харизматичного українського історика-класика Володимира Боніфатійовича Антоновича Дмитром Антоновичем, яке організувало навчальну інституцію – Українську студію пластичного мистецтва (УСПМ). Основні заняття Студії проводились на вул. П'ясенецького, 27. Заснована за зразком академій мистецтв УСПМ, яка офіційно відкрилася 24 грудня 1923 р., стала одним із провідних центрів мистецької діяльності українців “на чужині”, за кордоном. Зазначимо, що В. Щербаківський активно співпрацював з цією освітньо-навчальною установою.

Український вільний університет у Празі [106–108], Український Високий педагогічний університет ім. М. Драгоманова, Українська студія пластичних мистецтв та інші навчальні заклади стали справжніми храмами української академічної науки і мистецтва. Тут навчалися не тільки українці, але й чехи, словаки, румуни та представники інших національностей. УВУ в Празі надавав притулок українцям, існувала так звана “Руска Тріда” (від однойменної адміністративно-картографічної назви адреси помешкання – Československo, Praha, Vršovice “Ruska Trida”, 30/18), де проживали студенти та викладачі; серед них і В. Щербаківський (на чеський манер його прізвище транслітерується чи транскрибується як V. Ščerbakivs-kij). Слід зазначити, що Академія (УГА) в Подєбрадах мала своє дослідне господарство (городини, сади).

У Празі в 1925 р. на основі віденського Українського соціологічного інституту запроваджено Український інститут громадознавства (УІГ) (1925–1932). У 1932 р. було засновано при Українській господарській академії (УГА) в Подєбрадах ще одну вищу навчальну установу – Український технічно-господарський інститут позаочного навчання (УТГІ). Продуктивно діяли Український громадський видавничий фонд у Празі (1923–1932), а також установа, що була створена у 1923 р. під назвою “Український архів” – для збирання, нагромадження і зберігання документів та матеріалів національно-визвольних змагань українців. У 1932 р. фонди архіву передано до створеного у 1930 р. Українського історичного кабінету (УІК) у Празі [28], до структури якого було переміщено книгозбірню Українського соціологічного інституту (Українського інституту громадознавства). У 1924 р. в Празі було засновано Слов’янську бібліотеку (в якій полюбляв часто працювати В. Щербаківський) з книжковим фондом у 200 000 томів, в науково-організаційній структурі якої відразу ж було запроваджено український відділ (14 000 томів) [29].

У 1925 р. УВУ заснував у Празі *Музей визвольної боротьби України (МВБУ)* (1925–1948) [31] з метою збирання і збереження документів української еміграції [63; 249] та політичних рухів ХХ ст. (директор-фундатор установи Д. В. Антонович). В. Щербаківський, що був одним із співзасновників інституції, тісно співпрацював з цією археографічно-культурологічною установою. Згодом Музей відділився від університету і створив самодостатнє “Товариство МВБУ” із власним управлінням та фінансами [61]. Установа запровадила відділ архіву, в якому ретельно зберігалась архівна документація Української Народної республіки, листування. До структурних підрозділів

Музею входила велика бібліотека, в якій, зокрема, було зібрано періодику революцій. Тут зберігались пам'ятки мистецтва, етнографії, меморіальні речі. Це була єдина власність українців у Празі. Всі інші приміщення брали в приватну оренду або вони надавались чехословацьким урядом у тимчасове користування. Забігаючи наперед зазначимо, що саме в цей будинок влучила американська бомба в останні дні Другої світової війни. На щастя, більшість документів та матеріалів музею були заховані в підвальних приміщеннях. Згодом вони потрапили до Державного міського архіву Праги, де й зберігаються у фонді під назвою "Український музей". Тут, ще раз нагадаємо, ми в листопаді 1996 р. виявили і науково описали великий архів Вадима Щербаківського як частину цього фонду [129]. Безпосередньо сам вчений неодноразово хибно стверджував аж до кінця життя, що після війни його матеріали і рукописи у Празі [63] безслідно зникли. Але завдяки Божому Провидінню, щасливому збігу історичних обставин та проведенням певним превентивним заходам згадані архівні, документальні "папери", як і надзвичайно цінні матеріали УНР, таборів, полонених, СБУ та інші археографічні "артефакти" збереглися і знаходяться в Празі та Києві (тут архівний сегмент опинився у спецховищі ЦДАВО України, а експонати потрапили у тодішній Державний історичний музей України [13]), очікуючи на їхнє ґрунтовне опрацювання і публікації. Цими унікальними архівними матеріалами, до слова, серйозно зацікавився професор Микола Мушинка [61; 62] та інші небайдужі, фахові, академічні вчені.

Було також організовано Українське правниче товариство в Чехії (УПТ), статут якого офіційно затверджено 17 березня 1923 р. Активно функціонували вже згадане Українське товариство прихильників книги у Празі (УТПК) (1926–1942), Українське педагогічне товариство у Празі (УПдТ) (1930–1939). Наприкінці 1932 р. українські вчені заснували Українську наукову асоціацію в Празі (УНА) (1932–1939). Не можна оминати увагою жіночі українські організації в Чехії. У 1924 р. у Празі виникла філія Національної ради українських жінок (рада створена 1919 р. у Кам'янці-Подільському), на чолі якої стояла Софія Русова. У червні 1923 р. розпочав свою діяльність Український жіночий союз у Чехії (УЖС). Наприкінці 1924 р. у містечку Подебради, що стало ще одним осередком активізації українського жіночого руху в Чехословаччині, почав діяти Союз українок-християнок (СУХ). СУХ заснував видавництво "Київ", яке опублікувало збірку "Стилет і стилос" Євгена Маланюка (1925), організовував чимало пізнавальних, мистецтвознавчих та культурно-освітніх екскурсій, сприяючи інтелектуальному розвитку українського жіноцтва в умовах еміграції.

У Празі, що стала, без гіпертрофованого перебільшення, справжньою "меккою" освітньо-культурологічного скупчення українських громад, функціонувало чотири університети – чеський, український, російський та німецький. В. Щербаківський підтримував зв'язки з науковцями всіх університетів. Періодично вчений викладав у Карловому університеті, в якому, до слова, відповідальні, надзвичайно почесні повноваження ректора виконував український вчений-хімік, природознавець європейського масштабу Іван Горбачевський,

що не тільки натхненно займався, сказати б, прикладними науками, а й був одним з перекладачів “Євангелія” українською мовою, достойно виявивши себе як організатор і творчий амбасадор, репрезентатор української академічної наукової думки на міжнародній авансцені. Декілька разів обирали науковця на високу посаду ректора Карлового і Українського вільного університетів (в УВУ: у 1923–1924 рр. та у 1931–1935 рр.), що надавало престижного значення УВУ в Празі. До речі, викладачі цих вищих навчальних закладів поступово прирівнювалися у соціально-економічних правах і заробітній платні.

30 травня 1923 р. В. Щербаківський разом з професорами філософічного факультету УВУ Д. Антоновичем, В. Бідновим, Д. Дорошенком, П. Андрієвським та О. Колессою взяв участь у заснуванні *Українського історично-філологічного товариства (УІФТ) у Празі* [65], на засіданнях якого він виголошував реферати з історії, археології, мистецтвознавства [163] та етнографії під тематичними назвами “До питання про походження деяких орнаментів українського іконостаса (виноградна лоза)”, “Передісторія України”, “З понтійських проблем” [64. С. 196] та доповіді з іншої проблематики. Наприкінці 1924 р. з ініціативи О. Шульгіна було створено Український академічний комітет (УАК) як орган Українського історично-філологічного товариства у Празі. В. Щербаківський, один з провідних діячів цієї інституції (УІФТ у Празі), яку впродовж тривалого часу очолював Д. Антонович, брав активну, креативну участь (виступав з цікавими, глибоко аналітичними доповідями) на двох організованих Товариством українських наукових з’їздах у Празі (у 1926 р.: голова оргкомітету академік І. Горбачевський; та в 1932 р.: керівник оргкомісії С. Смаль-Стоцький), що відбулися під егідою Українського академічного комітету (УАК). Слід зауважити, що після приїзду до Праги В. Щербаківський цілеспрямовано, наполегливо і послідовно здійснював спроби налагодження міжнародних наукових контактів, шукаючи, за висловлюванням І. Мірчука, “зв’язків зі своїми колегами по фаху чеської національності, а саме, з археологом європейської слави, проф[есором] Любором Нідерле та другим чеським ученим – Стоцьким. Засяг його знайомств з чужоземними вченими був дуже великий і ріс з кожним роком, коли Щербаківський почав брати активну участь в різних слов’янських та міжнародних конгресах. Можна сміливо сказати, що з-поміж усіх українських науковців він під цим оглядом займає перше місце. <...> у всіх цих та інших чисельних з’їздах Щербаківський виступав з власними рефератами, які друкувалися пізніше у французькій, німецькій, чеській, українській мовах у фахових журналах” [58. С. 11].

В. Щербаківський брав діяльну творчу, а також і науково-організаційну участь як керівник секцій (та підсекцій) з археології та інколи як очільник групи українських запрошених гостей у проведенні численних міжнародних конгресів, конференцій, з’їздів і симпозіумів (як доповідач, за уточненими підрахунками, на 29 форумах). Йдеться, зокрема, про такі академічні з’їзди: чотири конгреси слов’янських географів та етнографів у Празі (1924), Варшаві (1927), Белграді (1930) та у Софії (1936; тут, до речі, науковець, котрий був керівником

української делегації від УВУ, виголосив цікаву, контроверсійну доповідь “До питання про праслов’ян” [186]), II Міжнародний соціологічний конгрес у Відні (1922), XIII Міжнародний конгрес антропології та археології в Празі (1924), Міжнародний археологічний з’їзд у Берліні, I Міжнародний конгрес слов’янських філологів у Празі (1929), V Конгрес з історії та філософії релігії у місті Лунді, що на півдні Швеції (1929), VII Міжнародний з’їзд філософів в Оксфорді (1930), XI та XII Міжнародні конгреси народного мистецтва, відповідно, у Римі (1929) та у бельгійських містах Антверпені, Леодімі та Брюсселі (1930), II З’їзд класичних слов’янських філологів у Празі, II Міжнародний лінгвістичний конгрес у Женеві, XV Міжнародний конгрес антропології та передісторичної археології у Парижі (1931), I Конгрес передісторичних і протоісторичних наук у Лондоні (1932), VII Міжнародний конгрес істориків у Варшаві (1933), II Славістичний з’їзд у Варшаві (1934), VI Конгрес історії релігій у Брюсселі (1935), наукове зібрання чеських археологів у чеському місті Брно (1936), світовий конгрес із естетики та студіювання мистецтва в Парижі (1937) та ін. Слід акцентувати увагу на тому, що активний, ініціативний вчений світового рівня академічної науки, авторитетний, почесний український “запрошений гість” В. Щербаківський, якому належить неофіційна пальма першості у репрезентації діаспорної української наукової думки у світі упродовж міжвоєнного періоду, виголошував ґрунтовні, концептуальні, різноаспектні, багатовимірні, глибоко аналітичні доповіді на головних європейських академічних велелюдних форумах, передових аналітично-евристичних майданчиках взаємообміну інституційним і особистим досвідом учених та інтеграції міжнародних наукових досягнень до скарбниці світового універсуму знань [26]. Про деякі із згаданих конгресів більш предметно йтиметься нижче.

Згадана діаспорна інституційна установа (УІФТ у Празі) [65. С. 7], що стала провідним осередком гуманітарних і суспільних наук в україністиці, випускала друком видання “Праці Українського історично-філологічного товариства [УІФТ] у Празі”, на шпальтах якого вчений публікував статті та повідомлення. В. Щербаківський поряд з іншими ініціативними науковцями сприяв виходу в світ упродовж 1926–1944 рр. п’яти томів праць (наукових збірників) значного обсягу, що їх підготувало до друку згадане товариство. У третьому томі цього видання побачило світ науково-критичне, порівняльно-аналітичне, резонансне дослідження ученого (оприлюднене також і в окремому виданні) під назвою “Концепція Грушевського про походження українського народу у світлі палеоетнології” [191]. Про окремі важливі у творчому житті вченого доповіді та публікації, уміщені на сторінках згаданого видання, а також про дискурс з проблематики етногенезу України, що його ініціювали провідні члени цієї інституції, мовитиметься нижче у різних проблемно-тематичних контекстах пропонованої статті. Науково-організаційна діяльність В. Щербаківського в Історично-філологічному товаристві у Празі була дуже плідною, багатовекторною, різноплановою. З 1923 р. відбулось декілька сотень засідань, на яких було прочитано понад 500 доповідей. Товариство мало велику популярність. Вчений

був справжньою “душею” цього академічного українознавчого осередку. УІФТ, співзасновником і одним із очільників якого був Вадим Щербаківський, відіграло роль неофіційної Української Академії наук з гуманітарного напрямку пошукувань.

У поштовій листівці від 3 липня 1924 р. Вадим повідомляв брата Данила про I Всеслов'янський з'їзд географів та етнографів у Празі, на якому вчений виступив з доповіддю про українські писанки [226]. Доопрацювавши концептуальні та текстологічні аспекти обраної тематики, В. Щербаківський опублікував також цілісне, грунтовне дослідження під промовистою етнологічно-мистецтвознавчою назвою “Основні елементи орнаментациї українських писанок та їхнє походження” окремим виданням та на сторінках першого тому “Праць УІФТ у Празі” [205]. Автор подав в аналітично-джерелознавчому ключі дослідження не тільки структурно-типологічні особливості форм і родів орнаментациї писанок, але й висвітлив їхню генезу, майстерно, фахово оперуючи глибоко обґрунтованими доказами, основна сутність яких зводилась до констатації того незаперечного історико-етнологічного факту, що *українські писанки*, які хоч, за походженням, еволюційно, і мали ознаки потужного східного та середземноморського впливу, були особливим, сказати б, іманентно-імпліцитним мистецьким, культурологічним витвором українського народу. Цю тезу засвідчує надзвичайно багата виразною символікою, оригінальна, неповторна, до певної міри навіть ексклюзивна, яскрава, різноманітна, національно самобутня художня орнаментация українських писанок. Водночас В. Щербаківський уважав, що писанки є одним з атрибутів дохристиянських обрядів, що стосуються сонячного культу, і стверджував, що розглядати писанкові оздобы без зв'язку з їх внутрішнім символічним змістом було б беззмістовним заняттям. На думку досвідченого етнологіста і мистецтвознавця, символіка орнаментів писанок дає можливість зрозуміти внутрішній зміст інших символів з періоду зимових свят на Україні, зокрема, таких як Калита на свято Андрія та крижані хрести на Водохреща. Вадим Щербаківський висловлював припущення, що культ сонця поширився в Україні (разом з “сонячним птахом-куркою”) наприкінці доби бронзи з Малої та Передньої Азії. Майстерно довершено, високу культуру символічної орнаментациї писанок, на думку вченого, виробила могутня цивілізація Криту, Мікен і Малої Азії. Пізніше народознавець неодноразово порушував основні аспекти цієї тематики у багатьох історико-етнологічних та мистецтвознавчих працях і на міжнародних науково-дискусивних форумах, зокрема, на II Конгресі народного мистецтва, що відбувся 28 серпня – 7 вересня 1930 р. у Бельгії в містах Антверпені, Леодімі та Брюсселі. У науковому архіві В. Щербаківського в Празі збереглося багато матеріалів, які стосуються дослідження писанок [252. Ф. 1659. Пф. 1250. Карт. 82], чимало з них очікують на свого вдячного, серйозного публікатора.

В. Щербаківський удосконалював свої знання, наполегливо, послідовно студіюючи європейську наукову літературу. В листі до Д. Щербаківського з Праги від 16 грудня 1924 р. учений зазначав: “Коли мені прийдеться попрацюва-

ти так же 2½ роки, то я цілком і сумлінно зможу вважати себе за археолога у смислі середньому європейському, т.є. за професора університету, бо, справді, силу матеріалу перегорнув і прочитав, і все по першим джерелам, хотілося поділитися тепер і знаннями, і матеріалом, але вже через 2½ роки” [66. Ф. 9. Оп. 1. Од. зб. 162. Арк. 1]. 1924-й рік у науково-теоретичному значенні виявився дуже продуктивним у творчому життєписі науковця. “У мене одна за одною наклеюється декілька чисто теоретичних праць, правда, так само маленьких, як і та, що Ти знаєш про неоліт”, – конфіденційно повідомляв братові Вадим про свої дослідницькі проекти і науково-теоретичні розробки наприкінці року [66. Ф. 9. Оп. 1. Од. зб. 162. Арк. 2]. В. Щербаківський поступово налагодив міцні особистісні зв’язки з європейськими вченими. Цю тезу засвідчують характерні листовні висловлювання митця, котрий, зокрема, зазначав: “Я отсе найшов для Миколи Емільян[овича] Макаренка видрукувати по-німецьки його розкопку скитську. Сам завів переписку з Мітсом – сей англік дуже милий чоловік” [66. Ф. 9. Оп. 1. Од. зб. 162. Арк. 2].

У той час в Києві упорядники готували до друку збірник, присвячений десятиліттю смерті Вікентія Хвойки. Вадим Михайлович давно виношував задум написати фахову статтю про Білгородський вал (під Києвом), який колись він наполегливо, різновекторно, креативно досліджував у польових умовах археологічних розкопок. В. Щербаківський неодноразово звертався з проханням до брата надіслати розміри “цегли-сирівця” Білгородського валу і “дерев’яних кліток”.

“Твоя стаття, – писав учений в іншому листі до брата від 16 грудня 1924 р., – що у друкарськiм збірнику, дуже подобається і мені, і усім іншим. Вітають Тебе Дмитро Володимирович [Антонович. – А. Ф. і О. Ф.] з сім’єю” [66. Ф. 9. Оп. 1. Од. зб. 162. Арк. 1]. Мовилось, вочевидь, про статтю Данила Михайловича “Золотарська оправа книжок в XVI–XIX ст. на Україні”, що була опублікована у радянському журналі “Бібліологічні вісті” за 1924 р. (кн. 1–3) [236], а також окремим виданням. У цьому ж листі Вадим повідомляв брата: “Завтра ми справляємо 25-ліття ювілей літер[атурної] діяльності Дмитра Іван[овича] Дорошенка (дуже скромно)” [66. Ф. 9. Оп. 1. Од. зб. 162. Арк. 1].

Чехія, без перебільшення, пишалася досягненнями відомого вченого-класика Любора Нідерле [69]. У згаданому листі Вадим Михайлович подавав такі відомості: “Чехи десь в кінці феvрeля будуть справляти 60-і роковини життя Нідерле. Можете передати мені доручення привітати його від нашої Академії або інших інституцій. Добре би було, якби Біляшівський прислав особистий “поздрав”, а Нідерле завжди про него згадує. До нас же, українців, всі ставляться об’єктивно” [66. Ф. 9. Оп. 1. Од. зб. 162. Арк. 1].

Однак найголовнішою справою, “глобальним” книговидавничим завданням дружнього, зоряного братерського тандему на той час (на 1925 р.) було видання II-го тому альбому “Українське мистецтво”. Перший том цієї серії, що його упорядкував до публікації авторитетний дослідник історії архітектури В. Щербаківський [15] (до слова, автор резонансної монографії “Архітектура у

різних народів і на Україні” (Львів; Київ, 1910) [179], неординарної, модерної статті з проблематики архітектоніки вітчизняних дерев’яних храмових споруд “Ілюзійне підвищення внутрішньої високости українських церков” (Київ, 1914) [179] та інших оригінальних праць), вийшов друком у 1913 р. [221] У листовному зверненні наприкінці 1924 р. до неодноразово згаданого близького родича Вадим писав: “Дорогий Даню. Я получил Твою открытку від 17.XII. Але з неї видно, що, очевидно, Ти моїх не одержав” [66. Ф. 9. Оп. 1. Од. зб. 162. Арк. 2]. Відтак В. Щербаківський у зазначеному епістолярному посланні повідомляв про серйозні наміри видання у 1925 р. другого тому альбому “Українське мистецтво”. Ще у 1918 р. за організаційним сприянням митця виготовили типографічне кліше альбому у Відні, але фінансові умови видання докорінно змінилися через розпад Австро-Угорської імперії і створення декількох незалежних держав, у тому числі Чехословаччини. Видавничі послуги в грошовому еквіваленті збільшилися у багато разів і стали майже недоступними. Однак Вадим Михайлович наполегливо шукав можливості видання цього тому, який вже давно був підготований до друку. Ще до початку Першої світової війни брати колегіально, стратегічно запланували видання 15 (принаймні, не менше десяти) томів альбомів з тематичного циклу українського народного мистецтва.

В одній із численних епістол Вадим знову звернувся до брата з настійливим, “невідкладним” проханням з’ясувати деякі важливі деталі щодо підготовки згаданого ювілейного збірника. “Я просив Тебе одповісти, коли буде виходити збірник Хвойка, щоб я міг до него здати статтю, і які теми уже зайняті, і просив, щоб Ти мені дав розміри цегли-сирівця, що з них побудований Білгородський вал дерев’яно-цегляний” [66. Ф. 9. Оп. 1. Од. зб. 162. Арк. 1]. В. Щербаківський планував написати концептуальну, предметну, неординарну, фахову статтю до згаданого збірника на пошану українського археолога-класика В. Хвойки [55].

Вадим Михайлович, загaduючи про власні публікації, не цурався щиро відзначати успіхи своїх колег: “У збірнику на честь Нідерле вийшла моя стаття і Мик[оли] Омелян[овича] Макаренка [139] по-українськи і об[кладин]ка тільки російською мовою. Але я ще не бачив її. Праці Левка Чикаленка по археології цитуються німцями” [66. Ф. 9. Оп. 1. Од. зб. 162. Арк. 2“а”]. Слава про дослідження Л. Чикаленка сягнула не тільки Німеччини, а й Франції, на благодатні наукові терени якої невдовзі закинула вченого непередбачувана, примхлива доля. У зазначеному висловлюванні митця мовилось про статтю В. Щербаківського під назвою “Ліпльавський могильник: (попереднє звітommлення)”, що була опублікована у Празі у 1925 р. [193]. До речі, згадана у назві дослідження пам’ятка розташована у с. Ліпльаве сучасного Канівського р-ну Черкаської обл., де ретельний археолог-практик В. Щербаківський розкопував кургани у 1913–1914 рр. [60]. Тут було виявлено залізні ножі, бронзові і залізні пряжки, бронзові і срібні прикраси, срібну монету Володимира Святославовича початку XI ст. та інші артефакти. У цьому контексті, одному із суто археологічних “уступів” статті видається доцільним зазначити, що Вадим Щербаківський, відомий

дослідник некрополів Лівобережжя Дніпра епохи Київської Русі [60] (йдеться насамперед, про могильники у Городищі (нині на теренах Чорнухинського р-ну Полтавської обл.), Липовому (тепер в адміністративному складі Талалаївського р-ну Чернігівської обл., до слова, в цьому селищі раніше доволі успішно працював згаданий авторитетний вчений М. О. Макаренко) [52], Переяславі на Київщині (тут проведено розкопки 108 курганів!) [45] та ін.), *прославився у світовому академічному середовищі, насамперед, результативним польовим дослідженням у 1914–1915 рр. Гінцівської пізньопалеолітичної стоянки на Полтавщині* [14; 215] та інших археологічних пам'яток. Тут В. Щербаківський знайшов, зокрема, 28 голів мамонта в “одній купі”, серед його наукових “трофеїв” були (у значній кількості зразків) ікла, кості мамонта, зуби оленя, ведмедя, черепашки, чимало зразків кременевого начиння, шил тощо. Цікавою знахідкою, справжнім відкриттям В. Щербаківського у Гінцях, була кістяна голка довжиною 5 см і товщиною 1,25 мм, що засвідчувала передові досягнення технології пошиття одягу і різних побутових речей. У скупченні кісток мамонта він вбачав архітектурну доцільність та висловив достовірні здогади про ритуальні споруди того часу, деякі з них згодом науково підтвердились. Неодмінно слід згадати про дуже гучну статтю, присвячену світлій пам'яті Федора Вовка, “Розкопки палеолітичного селища в с. Гінцях, Лубенського повіту в 1914 і 1915 р.”, оприлюднену у Полтаві ще у 1919 р., у революційний час українських національно-визвольних змагань, в академічному виданні “Записки Українського наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині” [97. С. 11–12; 215]. В. Щербаківський проводив археологічні розкопки та розвідки щорічно аж до кінця 1921 р., коли вчений виявив ще одну стоянку мадленської епохи у с. Сергіївка на Полтавщині. Зауважимо, що загалом упродовж понад десяти років здійснених польових експедицій успішний археолог ретельно дослідив (упродовж переважно полтавського періоду життя) близько 50 курганів доби бронзи та скіфського часу і близько 250 курганів епохи Київської Русі!

У другій половині “біжучого” 1925 р. Вадим Щербаківський твердо вирішив видати-таки альбом “Українське мистецтво”, як то образно мовиться, “будь-якою ціною”. “Щодо умовин видання книжки, – писав до брата Вадим Михайлович у поштовому посланні від 10 листопада 1925 р., – то дуже невиконані, бо маю одержати 400 примірників без права продажу раніше трьох літ. Тут книжок нема кому купувати, ніхто не має грошей, але я рішив, щоб лише аби вона вийшла тепер” [66. Ф. 9. Оп. 1. Од. зб. 162. Арк. 2“а”].

У квітні 1926 р. (поліграфічна робота розпочалась на декілька місяців раніше, а перші примірники з'явилися друком ще наприкінці 1925 р.) за фінансовим сприянням Українського громадського видавничого фонду книга “Українське мистецтво. II. Буковинські і галицькі дерев'яні церкви, надгробні і придорожні хрести, фігури і каплиці” нарешті побачила світ у Празі [237]. Її друкарський тираж становив дві тисячі екземплярів. Один із щирих натхненників, активних організаторів-промоторів публікації довгоочікуваної книги емігрант Вадим

Щербаківський зробив коректуру видання, доповнивши *авторську, творчу роботу Данила Щербаківського* редакційною приміткою наприкінці вступної преамбули, ґрунтовну передмову котрого [Данила. – А. Ф., О. Ф.] було вміщено на с. III–IV другого випуску “Українського мистецтва”. Празьке видання було оприлюднено українською і французькою мовами як, до речі, і перший випуск “Українського мистецтва” у 1913 р., автором якого є Вадим Михайлович Щербаківський [222]. Основу другого видання 1926 р., як і згаданого щойно першого випуску публікації запланованого братами багатотомового циклу вітчизняного мистецтва, сформували *світлини пам’яток дерев’яної сакральної архітектури* (див. у цьому контексті фундаментальні дослідження, з уміщеним ілюстративним матеріалом, типологічних особливостей української дерев’яної сакральної (храмової) архітектури видатного вченого Я. М. Тараса [98–101]) – професійно зроблені фотографії 44 церков та 30 дзвіниць або ж їхніх культових “аксесуарів”, тобто структуротвірних фрагментів чи деталей. Практично усі тексти, підготування ілюстративного матеріалу, виготовлення 121 світлини зі 128 фотографій належать Данилу Михайловичу. Зауважимо, що частина підготованих до друку матеріалів Данила, що конфіденційно переховувалась у В. Кричевського, загинула (вочевидь, згоріла) разом з власною колекцією пам’яток українського мистецтва відомого “малюра” у буремні революційні роки національно-визвольних змагань. До слова, брутальний акт вандалізму відбувся, як зазначав В. Щербаківський, внаслідок “приснопам’ятного” гарматного розстрілу більшовиками (зусиллями “бравого” латвійця Каска) “з панцирного поїзда” [204. С. 11] у січні 1918 р. багатопверхового будинку М. Грушевського, на останньому поверсі якого знаходилась згадана збірка митця. Відтак виникла інша істотна проблема розподілу частини накладу книжок, з якою з честю впорався Вадим Щербаківський. Митець надіслав частину тиражу до багатьох країн Європи і в Україну (йдеться про частину трьохсот примірників, які безкоштовно отримали автори від видавців як винагороду за виготовлене у Відні ще у 1918 р. кліше ілюстрацій та як матеріальну і моральну сатисфакцію за передоплачений братами друк праці, що в умовах поствоєнної фінансової скрути опинився під санкційним мораторієм на борги австрійських підприємств). Частину фоліантів подарував В. Щербаківський фаховим критикам у Празі для написання рецензій [164. С. 32–33].

Учений (як раніше Федір Вовк [94. С. 283–284; 146; 153; 160] успішно пропагував національну академічну справу у світовому інтелектуальному середовищі [156. С. 10–237; 157]) *намагався масштабно, фахово підняти на міжнародній науковій арені питання української археології* [55] та вписати імена її видатних носіїв на скрижалях європейської науки [155. С. 97]. Широке визнання отримували й українські мистецтвознавці [5; 13; 23; 37]. “Січинський оце буде складати у нас докторат по мистецтву, десь у понеділок, – повідомляв Вадим Данила. – <...> Кланяюся і цілуй Женю і Василя, здорови Рильських” [66. Ф. 9. Оп. 1. Од. зб. 162. Арк. 1“б”]. Як бачимо, Вадим Михайлович не забував про свою родину, сімейства Кричевських та Рильських.

Багато зусиль присвятив Вадим Михайлович фаховому мовотворчотекстографічному, фактологічному та евристично-концептуальному опануванню літератури з проблематики адекватної рецепції різнопланових наукових, зокрема, археологічних досліджень Сходу. “Часом мене захоплювала месопотамська археологія, єгипетська, – зазначав учений в листі до брата від 18 червня 1926 р., – і я тратив багато часу на них, але се мене привчало до дуже важких і великих висновків загального характеру, і я робив у нашім товаристві реферати, усього, здається, біля 14 за цілий час” [66. Ф. 9. Оп. 1. Од. зб. 162. Арк. 1“а”]. Йдеться, вочевидь, про доповіді науковця в Історично-філологічному товаристві у Празі, в якому вчений, як вже зазначалось, надзвичайно плідно працював (в науково-творчому сенсі цього словосполучення). Досліджуючи археологію України, В. Щербаківський часто вдавався до типологічних порівнянь наукових досягнень в інших країнах Європи і світу. Особливо багато уваги учений приділяв стародавній Месопотамії, Вавилону, Близькому Сходу, Італії і взагалі Середземномор’ю, вбачаючи істотні цивілізаційні впливи цих культур на Україну.

Незважаючи на тілесну недугу в цей період (хронічний біль “в області серця” та ревматизм), Вадим Щербаківський провадив дуже активний спосіб чи, сказати б, академічний стиль насиченого, комплексного, повноцінного, різновекторного, багатовимірного наукового життя: викладав, керував факультетом, написав чимало ґрунтовних наукових студій, цікавився світовими науковими відкриттями, відвідував майже всі європейські конгреси і з’їзди, систематично підтримував інституціональні та особисті взаємини з відомими вченими на Заході та в Україні і, особливо, нашими емігрантами у Польщі, Німеччині, Франції та інших країнах “вільного” світу.

У 1926–1928 рр. В. Щербаківський опублікував низку статей з археологічної проблематики у Парижі, Відні, Берліні, Познані, Празі [40; 96]. У цей період, та й, зрештою, і раніше, Вадим Михайлович встановив тісні наукові зв’язки з німецькими, польськими, французькими та англійськими фахівцями. До речі, поважні міжнародні наукові, переважно археологічні, та мистецтвознавчі видання публікували огляди і розвідки про творчий доробок і практичні (польові) дослідження українського вченого, зокрема, англійський часопис “The Antiquaries journal” у 1925 р. присвятив висвітленню археологічної роботи в Україні професора В. Щербаківського статтю під англійською назвою “Archaeological Work in Ukraine by Professor Ščerbakivskyi” (автор М. Беркитт (M. C. Burkitt)) [245]. “З другого боку, – писав Вадим Щербаківський у згаданій листівці до брата від 18 червня 1926 р., – мене запрошено співробітником до німецького журналу “Die Eiszeit”, присвяченого виключно палеоліту, і я, окрім своїх статей, мушу давати теж огляди нових знахідок по палеоліту України і просив би, аби мені прислали і друковані речі, і листи з короткими звідомленнями та іменами авторів, відкриті і знахідки, аби я міг містити про них звідомлення, – се дуже важно для самих авторів, бо їхні імені я поміщу, а добитися, щоб хтось прийняв у Європі чийось статтю, – се надзвичайно трудно, я тільки добився аж на 4-й рік свого існування [виокремлення курсивом застосували

співавтори представленої праці. – А. Ф., О. Ф.]” [66. Ф. 9. Оп. 1. Од. зб. 162. Арк. 1“а”]. Мовилось про німецькомовний віденський фаховий, археологічний журнал “Die Eiszeit”, на сторінках якого опублікував учений, зокрема, дві свої ґрунтовні, гучні статті під промовистими назвами “Eine paläolithische Station in Honci” (“Палеолітична стоянка в Гінцях”) [256] та “Bemerkungen über neue und wenig bekannte paläolithische Stationen in der Ukraine” (“Зауваження щодо нових та маловідомих стоянок палеоліту в Україні”) [254]. Авторитетні дослідники світового масштабу посутньо послуговувались згаданими сенсаційними гінцівськими матеріалами, що їх фундаментально дослідив В. Щербаківський [14; 245], при написанні узагальнюючих праць про кам’яну добу Східної Європи. На слушну думку полтавського вченого І. Гавриленка, в межах материкової частини України відоме на увесь науковий світ завдяки, насамперед, археологічним розкопкам та студіям В. Щербаківського селище Гінці упродовж тривалого часу залишалось однією з шести достовірних палеолітичних стоянок, поряд “з Кирилівкою і Мізином (досить повно в дореволюційний період досліджених), а також менш знаними – Врублівцями, Студеницею та Бакотою. Саме таким колом пам’яток оперували іноземні автори у своїх розмірковуваннях про спосіб життя і природне оточення палеолітичної людини цієї частини Європи” [14. С. 82]. Пізніше В. Щербаківський оприлюднив ще декілька своїх досліджень з ділянки археології, зокрема “Матеріали з археологічних розкопів на Переяславщині” у другому томі видання “Праці Українського історично-філологічного товариства у Празі” (Прага, 1937) [167. Ф. 4465. Оп. 1. Спр. 890. Арк. 4–8]. Принагідно нагадаємо, що упродовж полтавського періоду свого життя (1912–1922) учений яскраво виявив себе і як археолог-практик (про успішно проведені дослідником археологічні розкопки, здійснені сенсаційні відкриття і тісно пов’язані з ними наукові студії детальніше зазначено вище), і як археолог-функціонер, і водночас (з 1917 р.) як *сумлінний пам’яткоохоронець*, працюючи відповідно на посадах завідувача археологічного відділу Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства (з 1912 р. до 1922 р.), (реорганізованого в 1917 р. у Народний музей Полтавщини, а в 1920 р. – у Центральний пролетарський музей Полтавщини) та *комісара з охорони пам’яток старовини і мистецтва на Полтавщині*. *Митець також був членом Центрального комітету охорони пам’яток у Києві, що був утворений у травні 1917 р.* [30. С. 93; 46; 53; 68. С. 69]. Отож, слід зробити *проміжний висновок*, що деякі матеріали, які В. Щербаківський опрацьовував і студіював під час археологічних розкопок у доеміграційний період його біографії, вченому вдалося-таки опублікувати, окрім оприлюднених раніше декількох статей у “Записках Українського наукового товариства дослідження й охорони пам’яток старовини та мистецтва на Полтавщині” та інших виданнях (переважно у 1919 – 1920 рр.), *також і пізніше* в низці фахових розвідок (вибірково згаданих вище) *за кордоном* в еміграційний проміжок життя після 1922-го року. Однак частина зазначених дослідницьких матеріалів загинула, зникла під час воєнного лихоліття. В. Щербаківський висловлював небезпідставні припущення, що

пізніше майже всі його археологічні науково-джерельні “папери” щезли безслідно, а його колега, сподвижник Михайло Рудинський буцімто загинув у в’язниці. Однак він, на щастя, помилявся. Більшість матеріалів дивним чином уціліла, а М. Рудинський повернувся із заслання та ще упродовж тривалого часу працював в Інституті археології АН УРСР в Києві. До слова, він став одним із перших дослідників Кам’яної Могили під Мелітополем, відкривши там своєрідні *петрогліфи* (корпус наскельних малюнків), в яких деякі сучасні науковці, зокрема, сходознавець А. Г. Кифишин, небезпідставно вбачають сліди протошумерської писемності, а *львівський археолог Л. Г. Мацкевий, що вважає це святилище мезолітичним*, висловив аргументовану гіпотезу “про доместикацію бика наприкінці мезоліту”; за результатами усебічного студіювання Кам’яної Могили було видано у 1961 р. посмертну (однойменну з назвою згаданої пам’ятки) резонансну монографічну працю вченого [90].

На Другому Українському науковому з’їзді у Празі В. Щербаківський, котрий головував підсекцією археології та історії мистецтв, виступив 20 березня 1932 р. з підсумковою доповіддю “Наукова праця української еміграції в археології”, де звітував про *досягнення празької археологічної школи та її вчених Л. Чикаленка, Я. Пастернака, І. Борковського, О. Кандиби (Олега Ольжича)* та про свій значний індивідуальний науково-практичний доробок [167. Ф. 3864. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 54–57].

З приводу з’ясування термінів публікації своїх досліджень учений періодично звертався до брата із запитаннями-нагадуваннями риторичного характеру, зокрема, таким: “Коли приблизно можна сподіватися на вихід збірника на пам’ять Хвойка?” В. Щербаківський згодом подав-таки до друку пропам’ятну статтю до цього ювілейного наукового збірника. В іншому відписі на черговий лист Данила вчений зауважував, що тільки-но “отримав запрошення” з Києва “на виставку Нарбута в музею” [66. Ф. 9. Оп. 1. Од. зб. 162. Арк. 2]. Як бачимо, науковець підтримував міцні контактні зв’язки з вітчизняними музеями, українською Академією наук, європейськими вченими. Брати Щербаківські близько заприятелювали з харизматичним, непересічним вітчизняним художником Г. Нарбутом. В архіві Данила Михайловича в Києві зберігаються рукописи різних авторів, призначені для цього, так тоді і нереалізованого, збірника [6; 8], текстологічний проект якого був присвячений вшануванню світлої пам’яті Г. Нарбута [66. Ф. 9. Оп. 1. Од. зб. 219], та автографічний текст некролога на смерть художника (рукопис) [66. Ф. 9. Оп. 1. Од. зб. 218].

Системно, сказати б, крок за кроком, послідовно студіюючи насичений багатьма подіями літопис багатовимірної діяльності вченого за хронологічним алгоритмом датування рукописних матеріалів його листування, ретельно вивчаючи їх герменевтичний зміст, можна простежити автентичний, напружений, живий пульс різнобічного еміграційного життя науковця у вільному, демократичному середовищі. Учений гармонійно поєднував відпочинок, рекреативно-лікувальні процедури з європейськими мандрівками у світ унікальних архітектурно-скульптурних шедеврів цивілізації, що захоплював його естетичну,

наукову та мистецтвознавчу уяву. Вадим Щербаківський вибрався-таки з дощової Праги і в серпні–вересні 1926 р. відпочивав у Венеції, Флоренції та інших містах Італії, де неодноразово бував. “Дорогий Даню! – зазначав учений у поштовій листівці до брата від 19 вересня 1926 р. – Завтра вдосвіта уже виїзду до Венеції. Се вид на міст біля станції залізнодорожної, якої тут не видно, окрім малої частини вліво від церкви, відрізаний будинок. Я послав Тобі перед цим вчора іншу картку з статуєю Давида Мікельанжело, чи Ти її одержав? [Вітай] усіх наших. Пиши на старий адрес” [66. Ф. 9. Оп. 1. Од. зб. 162. Арк. 3]. Невдовзі Вадим Щербаківський, вочевидь, повернувся до Праги. Перебуваючи в Італії, вчений зазвичай не тільки відпочивав та лікувався, а й натхненно студіював різнобічні нюанси мистецтва, зокрема, наполегливо вивчав особливості багатогранного мистецтва Відродження. У листах до брата він часто висловлював свої думки щодо мистецьких течій класицизму, модернізму, футуризму та інших стильових напрямків мистецтва. В. Щербаківський проникливо, з глибинним знанням художньо-стильових особливостей європейської “штуки”, писав: “Щодо мистецтва, то мушу сказати що знову почався нахил до класицизму, і особливо се помітно у французькій школі. Футуризм став минулим, хоч по осталих закутках, ба навіть по великим центрам ще держаться впертіші футуристи” [66. Ф. 9. Оп. 1. Од. зб. 162. Арк. 3].

Данило Михайлович надіслав братові декілька своїх мистецтвознавчих праць, на проблемно-тематичний та ідейно-художній зміст яких оперативно відреагував Вадим, котрий, зокрема, зазначав: “Я моментально прочитав книжку, вона мені дуже вподобалася. Се та цегла, з якої можна буде будувати історію українського мистецтва взагалі і широко, але й ті підсумки, які зробив ти, уже багато розширюють кругозор читача. Книжкою також дуже задоволений і Антонович, і Січинський. Антонович також радий з твоїх попередніх статей, де ти визнаєш існування “готіка” на Україні, із чим ще нік[то] не згоджується” [66. Ф. 9. Оп. 1. Од. зб. 162. Арк. 3]. Згадка про “готіка” пов’язана з дослідженням “Готичні мотиви в українському золотарстві” (“Україна”, 1924, кн. 4) [235] Данила Щербаківського, у співавторстві з яким Федір Ернст (котрий, до слова, у той час також самостійно оприлюднив свою статтю “Виставка українського портрета XVII–XX ст.” [24]) написав працю під схожою назвою “Український портрет: виставка українського портрета XVII–XX ст.”, що вийшла у світ окремим виданням у 1925 р. у Києві [238] [на початку представленої цитати з листа Вадима мовилось, вочевидь, саме про цю книжку, що отримала гучний, широкий мистецтвознавчий розголос. – А. Ф., О. Ф.].

“Я би тільки нагадав, – підкреслював Вадим Михайлович у листі до Данила з Праги від 10 листопада 1926 р. – що Ніконовський образ Покрови мною перевезено 1905 р. з Січи Покровської в Музей Полта[ви]. В Сорочинській церкві, окрім портрета Апостола, ще є і [портрет] його жінки, і взагалі більшість образів портретових [197]. Так само, як і в церкві над Лаврською брамою, яку я фотографував для Дідушицького. Багато портретів у полтавському музею. У Рильських була ціла портретна галерея, мабуть, XVII і XVIII вв.” [66. Ф. 9. Оп. 1.

Од. зб. 162. Арк. 3]. Доволі прикметно, що у 1911–1912 рр. Вадим Щербаківський майстерно, фахово фотографував для музею Дідушицьких у Львові надзвичайно цінні образи в церкві над брамою при вході до Печерської лаври у Києві. Не менш істотними є відомості, що родина Рильських мала “у посіданні” унікальну портретну галерею XVII–XVIII ст., про яку, ймовірно, не знав Данило Михайлович, інакше, гадаємо, неодмінно використав би ці матеріали у своєму ґрунтовному дослідженні.

Чітко і недвозначно зауважимо, що *останній лист Вадима від 13 травня 1927 р., який зберігся у вивченому нами фонді Д. Щербаківського* [66. Ф. 9. Оп. 1. Од. зб. 162. Арк. 4], як і сумлінно, ретельно текстологічно опрацьовані нами інші його поштові послання до брата (нагадаємо, за нашими підрахунками, *збережено 150 листів від Вадима до Данила* [129. С. 63; 145. С. 78]), зокрема, листи упродовж останнього трагічного року життя Данила, засвідчують неспростовний факт, що жодних драматичних, проречистих, прозорих натяків на якісь фатальні неприємності ніде виразно *не простежується*. Як загалом наочно підтверджують матеріали листування, Вадим Михайлович, перебуваючи у Празі, дбайливо, по-родинному піклувався про брата, відправляючи йому поштові посилки з продуктами та канцелярськими приладдями, підтримував його морально, розповідав Данилу про наукові здобутки і плани, посвячуючи його у конфіденційний світ своїх сокровених думок. Висловимо аргументоване припущення-здогад з приводу численних спроб більш адекватного, комплексного пояснення багатьма дослідниками визрівання глибинних причин самогубства Данила, зокрема, шукаючи об’єктивне тлумачення і в ментально-фізіологічних нюансах особливого, надчутливого психотипу його непересічної, шляхетно-альтруїстичної, високодостоїнної, духовно возвишеної, нематеріальної індивідуальності (для підтвердження цього судження див., зокрема, текст його заповіту 1918 р. та “нові матеріали” до біографії мистецтвознавця (зокрема, див. *“Додаток до заповіту [Д. Щербаківського], 1 січня 1927 р.”* [7. С. 111]), що їх сумлінно упорядкував до друку Сергій Білокінь [7]. Мабуть, передчуваючи усіма фібрами неприкаяної благородної душі близьку, прискорену кончину, Данило заповідав 1 січня 1927 р. “в рівній частині” своє скромне майно (меблі, одержу, господарські речі) переважно двом своїм сестрам Євгенії (Івгені) Кричевській і Зінаїді Калашниковій та їх дітям (“решту книжок, а також відбитки” його власних праць) “в рівній частині”, один з рідкісних килимів – “сестрі двоюрідній Ніні Микитовній Іванченко”, “картину – натюрморт – голяндської роботи XVII ст. (птахи)” – рідному братові, “речі, що мають музейне значіння”, – “Всеукраїнському Історичному музею імені Т. Шевченка”, спеціалізовану наукову (бібліотечну) спадщину, “а також фотографії й негативи” – “Всеукраїнському Археологічному комітету при Українській Академії наук” (ВУАН), а “українські видання – раритети – Всенародній бібліотеці України” або “Інститутів книгознавства” [7. С. 111]). Доволі ймовірно, що чимало листів загубилося чи було перехоплено (відсіяно) недремним оком радянської цензури, в тексті яких, чи між рядками (або ж т.зв. “Езоповою мовою”) епістолярних послань

можна було б відчитати чи відчуті швидке наближення трагічної події, а може, між братами промайнуло якесь охолодження або виникла певна байдужість чи непорозуміння, але, вочевидь, незалежний, справедливий, добродішесний, самодостатній, *аскетичний*, до певної міри педантичний, дещо “закритий», але водночас доволі ранимий, емоційно чуттєвий, інколи темпераментно вибуховий, відчайдушний під час переживання екзистенційних моментів життя, ментально вразливий, але здатний на особистісний, сміливий протест і жертвні вчинки, Данило не відчув тоді (на грані “порогу існування”, “на лезі буття”, коли настав отой фатальний “час X”) моральної опори, виразної, емоційно насаженої підтримки брата (та інших близьких людей, друзів і товаришів), який перебував у далекому від близького родича *часопросторі* в географічному і екзистенційно-психологічному контекстах контроверсійного розгляду дражливого проблеми. Не передчуваючи драматичної розв’язки подій, Вадим збирався приїхати майже на два тижні (орієнтовно з 2 по 12 червня 1927 р.) на міжнародну конференцію до Варшави (другий конгрес слов’янських географів та етнографів), де мав виступити з двома доповідями: “Калита” і “Звичай звертати праворуч або ліворуч і його значіння”. До слова, машинопис останньої праці зберігається в праському архіві В. Щербаківського [252. Ф. 1659. Пф. 1250. Карт. 16. № 903/18; 110]. У 1926–1927 рр. професор В. Щербаківський, виконуючи відповідальні повноваження продекана УВУ в Празі [159], був, справді, дуже зайнятим, завантаженим всілякими робочими і науковими проблемами, мабуть, не помітив меланхолійного, сумного, песимістичного настрою брата, що призвів незабаром до непоправної, незагненної трагедії.

6 червня 1927 р. Данило Михайлович Щербаківський, вочевидь, цілковито усвідомивши недоцільність подальшої боротьби з радянським гуманітарно-освітнім “монстром”, не витримавши цькування, терору періодичних і спорадичних, безпідставних перевірок-“наїздів” і моральних принижень з боку бездушних, цинічних, запопадливих кар’єристів А. Винницького, А. Онищука (до слова, відомого галицького етнологіста) та інших уповноважених совєтською владою діячів на “державно-політичному фронті” *системної* боротьби з українською культурологією, на знак особистісного, відкритого протесту-виклику на хвилі відчаю “знайшов свою смерть” у Дніпровських водах... Написавши передсмертну записку на ім’я Петра Курінного та попросившись (як потім виявилось – назавжди) з друзями (в той фатальний день якраз відбулись поминки у зв’язку з річницею смерті Миколи Біляшівського), Данило Щербаківський, за офіційною версією, покінчив з власним життям. Потім “нічого сумняшеся” писатимуть, висловлюючи різні, об’єктивні та суб’єктивні, причини трагічної події, буцімто він *самотужки* кинувся з мосту в Дніпро (sic! чи, може, кинули?!). Не слід виключати ще й інших правдоподібних версій загадкової смерті національного світоча, розкішного чоловіка-красеня у розквіті життєвих сил за умов людиноненависницького радянського тоталітарного режиму. Наступного дня академік Сергій Єфремов зауважив у щоденнику: “Утопився Данило Щербаківський. <...> Утопивсь уночі, близько мосту. Рибалки бачили,

як він зайшов у воду, щось несучи перед себе (мабуть, прив'язав собі камінь, щоб не виплисти), потім дав нирка, ще раз вплив – і більш не показався” [27. С. 749–761; 166].

Сучасники поцінювали Данила Щербаківського як шляхетну, безкорисливу, благородну Людину, повністю віддану українській науковій справі [16]. Ось чому його трагічна смерть, що викликала справжній шок у наукових та культурологічно-мистецьких колах, сильно розбурхала, емоційно пробудила дещо “приспану і притлумлену” тимчасовим процесом підступної політики сталінської “українізації” вітчизняну громадськість на Батьківщині, а також представників етнічного інтелектуального середовища в діаспорі. Історичній постаті Данила було присвячено чимало уваги в наукових установах, виданнях і пресі. Українське історично-філологічне Товариство у Празі вшанувало його пам'ять надзвичайним засіданням 21 червня 1927 р., на якому було прочитано доповідь В. Біднова “Життя і наукова діяльність Д. М. Щербаківського” та реферат Д. Антоновича “Праця Д. М. Щербаківського для історії українського мистецтва”. Товариство прихильників української книги в Празі присвятило незабутній пам'яті вченого спеціальне засідання 7 липня 1927 р., на якому В. Січинський виступив з доповіддю “Д. Щербаківський як бібліотекар і дослідник української книги”.

Вадим Щербаківський важко переніс непоправну втрату рідного брата, але знайшов в собі сили працювати далі і продовжувати спільну справу, адже проблемно-тематично споріднені наукові зацікавлення братів гармонійно, органічно доповнювали творчу сутність один одного. Вадим Михайлович продовжував жити і творити з подвійною енергією і натхненням “за свого брата” ще упродовж майже тридцяти років. Він налагодив наукові зв'язки з усіма європейськими центрами, сприяючи піднесенню рівня української академічної науки на високий міжнародний щабель.

У міжвоєнний період В. Щербаківський підтримував міцні наукові контакти та особистісні взаємини з ініціативними діячами НТШ у Львові, про що свідчить листування (та інші достовірні, автентичні, архівні матеріали) із К. Студинським, А. Андрусом, А. Крушельницьким та іншими авторитетними членами Товариства [169. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 919, 947, 1008, 1198; Ф. 388. Оп. 1; Ф. 401. Оп. 1. Спр. 118], участь у написанні статей до Української Загальної енциклопедії (УЗЕ) та обрання ученого на посаду керівника кафедри передісторії Української Могилансько-Мазепинської академії у Львові.

Незважаючи на не дуже сприятливі для української науки умови, продовжувало свою систематичну академічну діяльність Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, “золотий вік” функціонування якого припав на час співпраці Михайла Грушевського [168] та Івана Франка у 1895–1913 рр. (див. *наші статті* [125; 134], а також суголосні, взаємопов'язані контексти *інших наших праць*, де фігурують дослідницькі матеріали та згадки про життєпис братів Щербаківських і поклики на їхні праці, а також комплексно, всеохоплююче висвітлено крізь призму франкознавчої рецепції огляд багатогранної

діяльності НТШ [114–117; 119–124; 126; 127; 132; 133; 142]). До речі, так званий львівський період діяльності Вадима Щербаківського (1907 (наприкінці року) – 1910 рр.), а також науковий доробок його “дотичної” співпраці з НТШ упродовж згаданого проміжку часу (зокрема, слід згадати про його ґрунтовні публікації з царини сакральної дерев’яної архітектури у виданні “Записки НТШ” [185; 231]) висвітлено співавторами пропонованої розвідки у статті “Етнографічні дослідження Вадима Щербаківського в Галичині в 1907–1910 роках” [132]. У контексті автентичної характеристики наукової та експедиційної роботи митця протягом галицького періоду слід згадати про яскраві, джерельні, фактографічні, оповиті душевним теплом, спогади вченого під назвою “Моє перебування та праця в Музею о. митрополита А. Шептицького у Львові” [70; 200].

Через воєнне лихоліття і подальше поглиблення асиміляційного процесу польського панування на галицько-українських теренах затримувалося довгоочікуване створення на основі НТШ Української Академії наук. У складний міжвоєнний час це Товариство було провідником наукового-культурологічного життя західноукраїнських земель. За період з 1914 до 1939 рр. вийшло друком лише 39 томів “Записок НТШ” (для порівняння: з 1892 р. до 1914 р. оприлюднено 116 томів журналу), 15 випусків “Хроніки НТШ”. З’явилися нові *комісії* (за статутом інституції науково-допоміжні органи при секціях): української мови, літературознавства, слов’янознавства, класичної філології та комісія шевченкознавства, що утворилися при філологічній секції інституції, а також бібліологічна комісія, реорганізована у 1934 р. з утвореної у 1909 р. бібліографічної комісії. При історично-філософській секції виникли нові комісії – старі і нової історії України, археології, соціології й статистики, історично-джерелознавча та інші комісії. 8 травня 1936 р. правнича комісія (утворена ще у 1909 р.) зазнала реорганізації, трансформувавшись у правничо-термінологічну комісію. Товариство запровадило також комісію національної економіки та комісію сходознавства; географічну, музикознавчу комісії та ін. У 1935 р. у складі математично-природописно-лікарської секції (МПЛС) було створено комісію охорони природи [91. С. 52]. Члени термінологічної комісії при МПЛС сприяли стрімкому і якісному виробленню адекватної української термінології математичних, природничих наук, а також опрацюванню української термінології до польського законодавства [42. С. 40]. До творчого надбання і публікаторського доробку НТШ упродовж згаданого проміжку часу доцільно віднести оприлюднені нові томи таких видань як: “Етнографічний збірник”, “Студії з поля суспільних наук і статистики”, “Матеріали до українсько-руської етнології”, “Українсько-руський архів”, “Збірник математично-природописно-лікарської секції НТШ” (у міжвоєнний час вийшло друком 16 томів, а загалом 32 випуски за увесь час публікації видання з 1897 р.), “Жерела до історії України-Руси” (слід особливо відзначити фундаментальний характер археографічного тексту XVI тому “Жерел...” під назвою “Ватиканські матеріали до історії України. – Т. 1: Донесення римських нунцій про Україну: 1648–1657. – Вип. 1: Тексти”; упоряд.: С. Томашівський; Львів, 1924), “Збірник філологічної секції

НТШ” та ін. НТШ оприлюднило “Праці комісії шевченкознавства” (Т. 1–2; 1931–1933), “Праці комісії класичної філології” (Т. 1, 1919), заснувало “Збірник правничої комісії” (Вип. 1–3; 1925, 1927, 1929) та інші наукові збірники. Здійснено успішні спроби налагодження публікації видання, щоправда, короткотривалого, наукового українознавчого журналу “Стара Україна” (1923–1924), перед початком Другої світової війни почав виходити у світ часопис “Сьогочасне й минуле” (1939; № 1–4). У 1918 р. накладом НТШ з’явилася опублікована у Відні перша “Стінна фізична карта України” С. Рудницького. Перший атлас світу з картою України є творчою заслугою М. Кордуби. Під егідою Товариства було опубліковано перший науковий “Атлас України і сумежних країв” В. Кубійовича (1937), що отримав схвальну рецензію критиків, зокрема М. Андрусяка [1]. Активно співпрацювали з НТШ М. Возняк, І. Зілінський, Я. Пастернак, І. Витанович, Ф. Колесса, В. Левицький, В. Кубійович, Ю. Полянський, В. Старосольський та інші відомі, ініціативні діячі. На початку 20-х років НТШ заснувало у Львові таємні українські університет і політехнічну школу. З 1921 р. при Товаристві організовуються нові науково-дослідні установи і музеї. НТШ доволі тісно співпрацювало із Всеукраїнською Академією наук у Києві (зокрема, у справах колегіальної розробки та оперативного прийняття нового українського правопису, формування спільних видань, вироблення наукової термінології та ін.).

На початку 1930 р. Історично-філософічна секція Наукового товариства ім. Шевченка обрала В. Щербаківського дійсним членом. В археографічно-джерелознавчому контексті пропонованої на розгляд розвідки видається доцільним згадати (*послугуючись архівними матеріалами особового фонду Вадима Щербаківського у ЦДАВО України у Києві*) про схвальні привітання, висловлені у листі “від імени НТШ” до академічного ученого від 6 березня 1930 р., в якому урочисто повідомлялось про обрання митця Історично-філософічною секцією Товариства на засіданні 11 січня 1930 р. “своїм дійсним членом в признанні Ваших [себто В. М. Щербаківського. – А. Ф., О. Ф.] наукових заслуг. Ухвалу Секції потвердив Виділ [Президія НТШ. – А. Ф., О. Ф.] на своєму засіданні з дня 17 лютого 1930 року” [167. Ф. 3864. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 5]. У червні того ж таки року львів’яни вирішили видати “спомини й матеріали” з життя видатного співака Олександра Мишуги. Станіслав Людкевич звертався з листовним проханням до В. Щербаківського написати спогади про співака, “з котрим Ви приятелювали” [111. С. 70]. Учений пізніше оприлюднив у Львові мемуарні ремінісценції під назвою “Мої спогади про Мишугу” [201], овіяні дружнім і шанобливим пієтетом та глибокою вдячністю за фінансове сприяння визнаного мецената у виданні першого тому серії “Українське мистецтво” (Львів–Київ, 1913). У жовтні 1934 р. на засіданні етнографічної комісії НТШ її члени обговорили тематичний зміст та концептуальні особливості рефератодоповіді “До питання про українське весілля”, що його в дискурсивно-інтерпретаційному стилі виголосив сумлінний український вчений-емігрант [111. С. 70]. В. Щербаківський пов’язував весільну обрядовість українців з

“передньоазійськими” впливами, а з появою головної дійової особи весільної драми – “князя” науковець намагався компаративістично, фольклорно-етнологічно, наскрізно провести історичні паралелі переходу від матріархату до патріархату. Як уважав дослідник, це запозичення відбулось під могутнім впливом історичного “зіштовхнення” з готами та “бастардами” у перші століття нової ери [167. Ф. 3864. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 110–111].

У Центральному державному історичному архіві України у Львові зберігається фонд (Ф. 328) “Редакції Української Загальної енциклопедії” (УЗЕ). Вадим Щербаківський був одним із авторів редакційного колективу цього “словника”, що виходив у світ за редакцією І. Раковського під титульним найменуванням “Книга знання” [105]. Тут (у ЦДІА України у Львові) також міститься список статей до енциклопедичного розділу “Україна”, де також фігурує прізвище ученого [169. Ф. 328. Спр. 111]. Творчій співпраці Вадима Щербаківського в УЗЕ у 1930–1934 рр. [249] присвятив дослідницьку увагу Симон Наріжний у своїй хрестоматійній книзі “Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами” (Прага, 1942), що вийшла у світ у видавничій серії “Студії Музею визвольної боротьби України [МВБУ]. Том I” [64. С. 317].

Ідея створення першої української енциклопедії належала першорядному академічному ученому світового виміру Федору Вовку (1847–1918) [138] ще в період його перебування на еміграції у Франції (80–90-ті рр. XIX ст.) [135]. Цей україноцентричний проект підтримав Іван Франко, який ще раніше залучив Ф. Вовка до колективу авторів “Словника Otto” в Чехії, де останній умістив значну кількість матеріалів про Україну [150; 152]. Ф. Вовк опублікував близько 50 статей з української тематики в історичній та географічній енциклопедії Боуле та чотири “словникові” дослідження у Великій французькій енциклопедії (“Київ”, “Харків”, “Костомаров”, “Куліш”) [136; 143]. Ідею створення першої Української енциклопедії (щоправда, “несловникового”, тематичного формату) частково вдалось здійснити Ф. Вовку у Петербурзі, де було видано двотомовий збірник “Украинский народ в его прошлом и настоящем” (1914–1916) [104; 131]. Учень Ф. Вовка І. Раковський за підтримкою багатьох учених продовжив реалізовувати ці задуми і у середині 30-х рр. XX ст. було видано згадану Українську Загальну енциклопедію (УЗЕ). До речі, інший учень Ф. Вовка Зенон Кузеля у 1947 р. очолив Інститут енциклопедій та видав “Енциклопедію українознавства” (у 3-х томах). Продовжувався вихід у світ означеного видання вже за часів керівництва НТШ, що його здійснював В. Кубійович (вже у традиційному “словниковому” форматі) [141]. Вадим Щербаківський брав безпосередню творчу участь у згаданих енциклопедичних україноцентричних виданнях.

У березні 1939 р. ученого обрали на посаду академіка-керівника кафедри передісторії Української Могілянсько-Мазепинської Академії у Львові, наукової установи (її першим президентом був Степан Смаль-Стоцький), що була заснована у травні 1938 р. постановою уряду УНР в екзилі з метою продовжувати розпочату науково-видавничу працю Всеукраїнської Академії наук (ВУАН) у

Києві. Наголосимо на тому, що, на противагу неправомірно втіленому радянською владою у трагічну реальність плану ліквідації на Україні у 30-х рр. XX ст. Інститутів ВУАН у Києві, було створено Українську Могилянсько-Мазепинську Академію не тільки у Львові, а й у Варшаві у 1938 р. (її першим генеральним секретарем було обрано професора УВУ в Празі Андрія Яковліва). Відомо, що більшість безневинних (і навіть аполітичних) учених було несправедливо репресовано, а ВУАН зазнала таких “реорганізацій”, які можна ототожнити з процесом її цілеспрямованого, планомірного інтелектуального та фізичного знищення. Запланувавши видання довідників про своїх членів, Академія того ж таки року і Наукове товариство ім. Шевченка у 1941 р. “витребували” від ученого його “життєпис” та список праць, що так і не були тоді опубліковані через воєнне лихоліття.

Вадим Щербаківський послідовно, системно підтримував міцні зв'язки з українськими вченими у *Польщі*. Майже 40 тисяч українських вояків та біженців вимушено опинилися у Польщі за умовами договору С. Петлюри з польською владою та через сумні історичні наслідки поразки Української держави у національно-визвольних змаганнях. Центрами еміграції були велелюдні табори “переміщених осіб” у Каліші та Ланцуті. Чимало українських студентів навчалось у Кракові та Варшаві.

Ініціативні представники інтелектуальної еліти української еміграції розпочали науково-освітню діяльність у таборах інтернування, що були створені у 1921 р., продовжуючи традиції освітньо-культурологічної праці в українському війську часів визвольних змагань. Опіку над цими україноцентричними осередками взяли на себе Культурно-освітня управа Генштабу армії УНР та Український Центральний Комітет, який було засновано у серпні 1921 р. Вершиною цієї діяльності видається доцільним вважати створення таборового Українського Народного Університету в Ланцуті, яке стало можливим завдяки високому інтелектуальному потенціалу та патріотичному ентузіазму еміграції, наявності в надрах її творчого середовища майже всього викладацького складу Кам'янець-Подільського університету, а також завдяки успішному функціонуванню Українського воєнно-історичного товариства.

Студіум православного богослов'я Варшавського університету, утворений за ініціативою Православної церкви Польщі, частково відіграв роль українського університету, забезпечивши українській молоді реальні шанси здобути вищу богословську освіту.

7 лютого 1930 р. організаційно-інтелектуальними зусиллями української еміграції у Варшаві було створено академічний вітчизняний “анклав” на польських теренах – Український науковий інститут (УНІ(В)) на чолі з О. Лотоцьким. У 1934 р. Інститут замовив В. Щербаківському написання великої монографії обсягом близько 10 друкованих аркушів під назвою “Українська етнографія (Етнографічний тип українця)”. Учений напружено працював упродовж цілого року і в травні 1935 р. дослідження було завершено, але на той час усі кошти вже були спрямовані на “найповніше” видання творів Т. Шевченка у 16-ти

томах. Згодом В. Щербаківському запропонували написати статтю “Етнографія у творах Т. Шевченка”, але їй цій праці не судилося вийти друком [142. С. 39]. Вона так і залишилась неопублікованою, її рукопис зберігається у прязькому архіві В. Щербаківського [252. Ф. 1659. Пф. 1250. Карт. 16. № 903/20]. Учений доволі фахово піддав критичному, науково-джерельному, компаративістичному аналізу твори Т. Шевченка “Причинна”, “Вітре буйний”, “Катерина”, “Чигирине...”, “Наймичка”, “Чернець” та ін. поезії.

Науковець мав серйозний, далекосяжний намір написати цикл теоретичних праць із п'яти книг під такими проблемно-тематичними назвами: “Формація українського народу”, “Передісторія та протоісторія”, “Етнографія”, “Соціологія”, “Психологія”. Перша книга В. Щербаківського під назвою “Формація українського **народу**: нарис праісторії України”, яка побачила світ у Подєбрадах у 1937 р. [227], стала основою трьох її подальших перевидань. Учений зробив доволі успішну спробу дослідити стародавні витоки українського народу, його етнічні особливості. Ця, декілька разів глибоко аналітично, історико-компаративістично доопрацьована та істотно доповнена, розширена фундаментальна академічна робота вийшла друком спершу в 1941 р. у Празі під дещо видозміненою назвою “Формація української **нації**: нарис праісторії України” [229], а пізніше, вже по смерті вченого, була републікована в окремому виданні (Нью-Йорк–Прага, 1958) [230] та на шпальтах 33-х випусків журналу “Визвольний шлях” (Лондон, 1965–1970) [228], у якому було також оприлюднено ґрунтовну працю науковця “Український етнічний тип” (продовження) (1961, 1962; у дев'яти номерах часопису) [223]. Доволі тісно співпрацював В. Щербаківський з редакційною колегією українського журналу “Наша культура”, що виходив у Варшаві, на сторінках якого у 1935, 1936 та 1937 рр. надрукував одну із своїх найкращих, основоположних праць “Протоісторія України” [213; 19. С. 197–198]. Учений також дописував до журналів “Сьогочасне й минуле”, “Життя і знання”, в яких оприлюднив статті відповідно під назвою “Звіриний орнамент і скити” (1939; № 4; на шпальтах першого часопису) і “Поросся” (1937; № 4; на сторінках другого журналу).

У той час у Кракові готували до друку “Енциклопедію українознавства”, перший том якої встигли видати перед Другою світовою війною. На початку 1941 р. В. Щербаківський написав до цієї енциклопедії статтю про етнографічний характер українців. Однак вона так і не була опублікована [147. С. 48–49]. Наукова рада Українського центрального комітету та Українське видавництво у Кракові запропонували вченому підготувати текст книги про матеріальну і духовну культуру лемків, надсянців, холмщан і підляшан, а також видати “Археологію України”. Зауважимо, що частину тексту цієї праці (про неоліт в Україні), незважаючи на суцільні проблеми різного характеру, вчений написав-таки) [111. С. 72], але війна перекреслила райдужні, креативні плани.

В. Щербаківський зумів встановити близькі творчі і особистісні контакти з багатьма українськими вченими *Німеччини* в міжвоєнний період. До слова, загальна кількість українців у Німеччині становила, за різними відомостями, від

15 до 50 тисяч осіб, серед них було багато студентів, які у Берліні створили Спільку студентів-українців. У 1921–1927 рр. Спілька організувала курси українознавства. Зенон Кузеля викладав навчальний предмет “етнологію та антропологію”, Богдан Лепкий – “українську літературу”, Василь Сімович – “українську мову”, Степан Томашівський – “історію України” [162].

У 1926 р. у Берліні було засновано *Український науковий інститут (УНІ(Б))* [48], як філію університету Фрідріха Вільгельма у німецькій столиці, з ініціативи знакової історичної персони – гетьмана Павла Скоропадського [92]. Ця установа увесь час свого існування балансувала, за слушною дефініцією відомого німецького дослідника *Карстена Кумке (Carsten Kumke)*, “між наукою та політикою” [247. S. 220; 92]. Інституція репрезентувала один з організаційних центрів українського гетьманського руху в еміграції [79. С. 98]. В той час у цьому великому політико-адміністративному центрі Німеччини мешкало чимало представників інтелектуальної української громади, колишніх державно-політичних, суспільно-громадських діячів, багато студентів, які тоді вступили до Інституту. Колишній міністр закордонних справ Української Держави (у травні–листопаді 1918 р.), відомий учений Дмитро Дорошенко [23] працював на посаді директора цієї академічної установи до 1931 р. (упродовж першого періоду діяльності Інституту). Чотири кафедри функціонували у цьому закладі: кафедра української історії, яку очолював Д. Дорошенко, кафедра історії української державності, якою керував В. Липинський [79], кафедра духовної культури, завідувачем якої був І. Мірчук, і кафедра історії матеріальної культури, очільниками якої були З. Кузеля та В. Залозецький [59]. Під час другого періоду (1931–1945) функціонування Інститут перейшов на бюджет міністерства освіти і став німецькою державною установою, проте це не змінило його українського характеру [48]. Директором інституту став Іван Мірчук [59]. “Надзвичайний член” *Українського наукового інституту (УНІ) в Берліні В. Щербаківський* виступав у ньому з повідомленнями і доповідями, зокрема, з рефератом “Україна за часів перед Різдом Христовим і після нього”, який він виголосив 2 жовтня 1935 р. [167. Ф. 3864. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 143] На замовлення УНІ у 1937 р. В. Щербаківський підготував до публікації статтю про писанки для німецького часопису, що його видавав професор Георг Шрайбер, а також розвідку про релігійні вірування у стародавній Україні для видання у кенігсберзькому часописі “Киріос”, яке випускав друком професор Г. Кох [111. С. 72]. До 1931 р. інституція оприлюднила три томи наукових праць під назвою “Abhandlungen” і два томи джерелознавчо-інформативних матеріалів “Mitteilungen”. З 1938 по 1946 рр. виходило у світ українське видання “Вісті Українського наукового інституту в Берліні” за редакцією З. Кузеля [44], діяла єдина в Європі кафедра української етнографії. В. Щербаківський тісно співпрацював з творчим колективом і структурними підрозділами Інституту, а також підтримував безпосередні креативні, наукові зв’язки із З. Кузелею. У 1925 та 1928 рр. у двох журнальних випусках “*Mitteilungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin*” видав науковець у Берліні свою

німецькомовну працю *“Die vorgeschichtliche archeologische Forschungen in der Ukraine nach dem Weltkriege”* (*“Доісторичні археологічні дослідження в Україні після світової війни”*), що має концептуальний характер [255].

Вадим Михайлович підтримував наукові і суспільно-громадські зв'язки з українською діаспорою Франції, контактуючи з її представниками особисто, а також через посередництво Левка Чикаленка, який мешкав і працював у Парижі у 1928–1930 рр. В. Щербаківський опублікував у 1931 р. в Парижі дві статті з тематики студіювання особливостей мальованої кераміки та українських народних килимів [257; 259]. До слова, публікуючи низку розвідок із спеціалізованої проблематики пошукувань у ділянці мальованої кераміки (у творчому арсеналі митця фігурують, зокрема, оприлюднена ще у 1923 р. у Празі стаття *“Мальована неолітична кераміка на Полтавщині: з додатком щоденника розкопок”* [195] та надрукована у радянському Києві у 1926 р. праця *“Тілопальні точки і мальована кераміка”* [217]), науковець *взорувався* на передові дослідження із царини української неолітичної мальованої кераміки, зокрема, і на ґрунтовні праці Л. Чикаленка [170]. До речі, емігрант В. М. Щербаківський, підтримуючи ділові наукові контакти з науковцями у советському Києві, де його ім'я негласно замовчували, зумів-таки оприлюднити в 1930 р. у спеціалізованому археологічному виданні *“Записки ВУАК”* цікаву розвідку *“Магнітна інклінація й датування кераміки”* [194]. Мистецтвознавець натхненно досліджував старовинні китайські і перські колекції Лувру в Парижі.

У 1931 р. В. Щербаківський брав участь у XV Міжнародному конгресі з антропології та передісторичної археології в Парижі, де виступив з цікавою доповіддю, текст якої було опубліковано під франкомовною назвою *“Les rites funéraires dans la culture de la céramique peinte de l'époque néolithique en Ukraine”* (*“Похоронні обряди в культурі мальованої кераміки неолітичного періоду в Україні”*) у збірнику праць наукового форуму [258]. У 1937 р. учений взяв участь у роботі Міжнародного конгресу з естетики й студіювання мистецтва, що відбувся в Парижі, виступивши з ґрунтовною доповіддю про античне *“понтійське”* мистецтво [253].

Досвідчений, доброзичливий, тактовний педагог і водночас вимогливий наставник, справжній *Вчитель*, перфекціоніст В. Щербаківський виховав плеяду молодих талановитих учених, своїх щирих соратників, послідовників і сподвижників. Він був максималістом у теоретико-методологічних і фактографічних підходах до фундаментального, академічного осягнення наукової проблематики та у науково нещадному, прискіпливому (у позитивному сенсі цих слів), ретельному, серйозному ставленні до себе та своїх учнів в осягненні *“високої планки”* самореалізації і самовдосконалення через здобуття універсальних, енциклопедичних, фахових знань. Яскравим прикладом педагогічного успіху митця, академічних досягнень В. Щербаківського як професора, наукового керівника може слугувати історична, неординарна *постать* Олега Кандиби (*Ольжича*) (1907–1944), який закінчив Український Високий Педагогічний Інститут ім. М. Драгоманова у Празі, Карловий та

Український вільний університети, де навчався одночасно. Він був послідовником історичної школи Любора Нідерле та учнем Вадима Щербаківського, відвідуючи його лекції з археології в УВУ в Празі. Молодий вчений, не без впливу вчителя і наставника В. Щербаківського, обрав маловивчену тему досліджень – археологія доби енеоліту Центральної та Південно-Східної Європи, зокрема, його особливо зацікавила проблема виникнення та розвитку трипільської культури. Він вбачав у вивченні і пропагуванні цієї культури виконання певного патріотичного обов'язку, наукової місії, оскільки небезпідставно вважав, що древня “матриця” зародження та цивілізаційних здобутків трипільців безпосередньо причетна до формування основ давньоукраїнської історії, обґрунтування її віковичної тяглості упродовж багатьох тисячоліть. Восени 1930 р. перспективний науковець Олег Кандиба (Ольжич), якому тоді виповнилося лише 23 роки, блискуче захистив дисертацію на ступінь доктора філософії на тему “Неолітична мальована кераміка Галичини” [71]. З жовтня 1930 р. до травня 1932 р. Ольжич працював на посаді асистента кафедри праісторії та археології УВУ в Празі, яку очолював професор В. Щербаківський. 20–24 березня 1932 р. у Празі відбувався II Український науковий з'їзд, на якому функціонувала підсекція археології та історії мистецтв, якою керував професор В. Щербаківський. Олег Кандиба взяв активну участь у форумі, виголосивши дві гучні доповіді, присвячені українській мальованій кераміці. Молодий учений-археолог представив на розгляд наукового консиліуму визнаних фахівців свою обґрунтовану класифікацію еволюції української мальованої кераміки та її типологію, чітко визначивши шість основних керамічних форм, зробивши висновок, що розвиток української мальованої кераміки є історично перманентним, тяглим, органічним і тривалим. За деякими достовірними науково-публіцистичними та архівними відомостями, після згаданого поважного академічного зібрання в Олега Ольжича виникли певні безкомпромісні теоретико-методологічні та парадигмальні суперечності і концептуальні розбіжності з В. Щербаківським та іншими послідовниками школи Любора Нідерле і він навіть був змушений звільнитися з роботи на кафедрі праісторії та археології. Слід зауважити, що молодий учений, як співробітник археологічного відділу Національного Музею Чехословаччини, здійснив наукові археологічні експедиції по західноукраїнських землях у Галичині, а також на теренах Німеччини, Чехословаччини, США і Балканських країн, брав креативну участь у міжнародних археологічних конференціях. Упродовж нетривалого проміжку часу він працював у музеях Відня і Берліна. Ольжич також був співробітником Державного археологічного інституту в Празі. У 1938 р. за завданням Проводу ОУН в складі делегації (Віктор Курманович, Ярослав Барановський, Роман Сушко) Олег Кандиба виїздив до США з метою організації Українського наукового інституту в Америці (УНІА) (більшість дослідників, зокрема Л. Винар, небезпідставно вважають, що УНІА так і не був *офіційно* створений, хоча це контроверсійне, суперечливе питання). У жовтні 1939 р. Ольжич видав перший збірник праць українських учених-

емігрантів під егідою документально неіснуючого інституту. Стаття Олега Кандиби з археології, уміщена до цього ґрунтового збірника, стала останньою опублікованою за життя науковою працею вченого.

Науковець, вочевидь, співпрацював з Гарвардським університетом, хоча читання лекцій у цьому престижному освітньо-науковому закладі є непідтвердженою гіпотезою. Талановитий, харизматичний поет Олег Ольжич був автором низки антропологічних та археологічних досліджень. У 1937 р. він, вочевидь, закінчив написання монографії про селище трипільської культури в с. Шипенці на Північній Буковині, а згодом опублікував її доопрацьований текст під німецькомовною назвою “Schipeniz-Kunst und Gerete eines neolithisches Dorfes” (1937). Досліджував Олег Кандиба також Поділля. В науковому архіві Інституту археології НАН України в Києві [94] зберігаються його польові матеріали (зокрема ілюстрації) у фонді ВУАКу (Всеукраїнського Археологічного комітету) [66. Ф. 16. Од. зб. 108, 112, 116], а також у фонді СІМКи (Спілки інститутів історії матеріальної культури) [66. Ф. СІМК. Од. зб. 461]. У празькому архіві Вадима Щербаківського зберігаються також рукописи двох статей Олега Кандиби (Ольжича), одна з них (з дарчим написом) своєму вчителю під автентичною (первісною) назвою “Die fort laufende Spirale in der bandkeramischen Ornamentik”, що була пізніше опублікована в журналі “Archiv für Anthropologie” (Т. XXIII. С. 297–309, як зазначено в архівних записах). До статті додаються прекрасні ілюстрації орнаментів [252. Ф. 1659. Пф. 1250. Карт. 16. № 905]. До слова, у 1941 р. учений видав під псевдонімом Д. Кардаш у Празі патріотично насажену працю “Євген Коновалець”. Вадим Щербаківський покладав на молодого, сказати б, доволі самодостатнього, самобутнього, принципового ученого (особливо на початку співпраці з перспективним студентом, а згодом і науковцем) великі надії, однак Ольжич як член з 1929 р. (а пізніше один із провідників) Організації українських націоналістів (ОУН) надав перевагу стоїчній національно-визвольній боротьбі, насамперед, проти фашизму. Він був схоплений у Львові гестапо та загинув у застінках в’язниці 10 червня 1944 р. Його батько – відомий поет і один із засновників УВУ Олександр Олесь (Кандиба) – не витримав такого горя і, дізнавшись про смерть єдиного сина, передчасно помер. Науковий сподвижник В. Щербаківського, *відомий діаспорний історик, професор УВУ у Празі та Мюнхені О. Оглоблин*, автор праці “Ukrainian historiography (1917–1956)” (“Українська історіографія (1917–1956)”) [249], у спогадах 1956 р. про Вадима Михайловича авторитетно стверджував, незважаючи на теоретичні, концептуальні розбіжності Ольжича зі своїм учителем, що В. Щербаківський “створив свою наукову школу, й серед учнів його були визначні археологи, як приміром д[окто]р Олег Кандиба [підкреслення наше. – А. Ф., О. Ф.]” [85. С. 253].

На кафедрі праісторії та археології на філософічному факультеті УВУ в Празі, якою керував у 1922–1945 рр. Вадим Щербаківський, доволі успішно працював *один із найталановитіших учнів його “школи” Іван Борковський* – фаховий, авторитетний дослідник Празького граду (королівського замку) [73; 81;

82; 49] та культури шнурової кераміки. Слід зауважити, що один з його біографів, відомий науковець Володимир Петегірич, вочевидь, помиляється, стверджуючи, що І. Борковський був ректором УВУ в Празі в 1938–1945 рр. [252. Ф. 1659. Пф. 1250. Карт. 16. № 377/1]. Насправді вчений виконував повноваження ректора лише в 1939–1940 та 1941–1943 рр. У 1940 р. кандидатуру І. Борковського висунули на престижну, відповідальну вакантну посаду ректора УВУ, але він не пройшов за конкурсом. На той час Вадим Михайлович був проректором (продеканом) університету. Через лихоліття війни, яка в Чехословаччині почалась уже в 1938 р. шляхом захоплення А. Гітлером Судетської частини країни, в УВУ у Празі залишилось тільки 14 професорів. Більшість з них не голосувала “за” І. Борковського [81. С. 87]. Вадим Щербаківський, до речі, також виступив під час голосування “проти” свого колишнього учня, з яким у нього, на превеликий жаль, не склалися дружні взаємостосунки через концептуально-парадигмальні та особистісні протиріччя, про що принагідно йтиметься нижче.

Педагогічна діяльність В. Щербаківського вимагає ретельного здійснення спеціальних досліджень, але ті згадки, свідчення, інтертекстуальні, фактологічні фіксації цікавих, маловідомих моментів викладацької царини його багатовимірного життя, що так чи інакше (нехай подекуди і опосередковано) пов’язані з навчально-виховним процесом його академічної школи, достовірно, правдиво, неупереджено промовляють про надзвичайно талановитого, здібного, авторитетного, фахового, альтруїстичного, чуйного педагога, який виховав покоління молодих вчених. Слід зауважити, що до нашого часу живуть, тягло, спадкоємно продовжуючи своєрідну естафету поколінь, декілька авторитетних “старійшин” академічного цеху, які навчались у Вадима Щербаківського. Серед них, що є доволі прикметно, символічно, *столітній* чеський, словацький і український літературознавець, критик, бібліограф, україніст, доктор славістики (з 1950 р.), іноземний член Національної академії наук України (з 2003 р.) і просто прекрасна, щиросердна Людина-Планета з енциклопедичними знаннями і дотепним, доброзичливим, розкішним гумором *Мікулаш Неврлий* (*Микола Неврлі*) (народ. 15 листопада 1916 р., ученому вже виповнилося 102 роки (!), нині він мешкає у Братіславі), (з яким, до слова, підтримують приятельські та тісні наукові взаємостосунки співавтори пропонованої розвідки, що під час закордонних наукових відряджень неодноразово відчували теплий гостинний притулок у його власному помешканні, розташованому майже на березі Дунаю), а також професор Українського Вільного Університету у Мюнхені, один з провідних діячів НТШ *Леонід Рудницький* та інші відомі вчені-українознавці.

У празький період (1922–1945) емігрантського життя В. Щербаківський опублікував навчально-викладацький, програмний текст *курсів лекцій* та фундаментальних теоретичних праць, творчо послугуючись досягненнями різних, взаємопов’язаних між собою, наук – археології, етнології, антропології, історії тощо. Слід виокремити ґрунтовний, системний *конспект лекцій* під

красномовною, лаконічною назвою “*Палеоліт*” [206], що його оприлюднив професор у 1938 р. у Празі.

18 квітня 1939 р. Августин Волошин, уже після жорстокого придушення незалежної Карпатської України (1938–1939), яку він очолював спершу як прем’єр-міністр, а пізніше як президент [4], був обраний на посаду “звичайного професора” педагогіки на філософському факультеті УВУ. У 1939/1940 навчальному році він уже став деканом цього факультету [167. Ф. 3859. Оп. 2. Спр. 35]. Вадим Щербаківський у цей час залишається продеканом (проректором). В період війни, незважаючи на важкі умови життя, УВУ функціонував та був підпорядкований ректору Карлового університету. В цей важкий період В. Щербаківському доводилось виявляти витончені дипломатичні здібності, аби зберегти існування українського університету. У зимовому семестрі 1940/1941 рр. професор В. Щербаківський викладав курс лекцій “Українське весілля в світлі етнології”, в літньому семестрі 1941/1942 рр. – курс “Культура неолітичної кераміки на Україні”, а в зимовому семестрі – курс “Українські річні свята в етнологічній перспективі” [167. Ф. 3859. Оп. 1. Спр. 415]. У той час в УВУ працювали викладачі А. Волошин, Д. Дорошенко, Д. Антонович, О. Колесса, І. Борковський [73] та інші відомі педагоги. Під час німецької окупації Чехії та Моравії (1939–1945 рр.) уціліли Український вільний університет у Празі (завдяки зусиллям, насамперед, керівного складу викладачів УВУ, в тому числі, безперечно, і одного із енергійних очільників установи В. Щербаківського), Український Технічно-господарський інститут (УТГІ), Музей визвольної боротьби України (МВБУ), Українське історично-філологічне товариство (УІФТ) у Празі, Українська Студія пластичного мистецтва (УСПМ), Інститут позаочного навчання в Подєбрадах та інші українські інституції і товариства, продовжуючи своє функціонування. З початком війни (1939) УНІ у Варшаві був закритий німцями, його бібліотеку і наукові матеріали вивезли невідомо куди [203]. Прага і Берлін залишались єдиними європейськими центрами української науки в діаспорі, незважаючи на жорсткі умови існування. В останні роки німецького протекторату Чехії та Моравії В. Щербаківський був “старшим деканом” філософського факультету та проректором УВУ. І навіть у поважному віці В. Щербаківський продовжував займатися організаційною та науковою роботою.

В. Щербаківський оприлюднив у Празі в 1942 р. свою статтю “Про питання про т[ак] зв[ані] точки трипільської культури” [211]. У той тривожний час, окрім цієї розвідки, у рамках взаємопов’язаного спільним колом проблемно-тематичних питань своєрідного циклу споріднених досліджень стародавньої вітчизняної історії (до якого безперечно входять і згадані вище: праця “Протоісторія України” та опубліковане вже по смерті вченого дослідження “Український етнічний тип” і зазначене нижче дослідження “Кам’яна доба в Україні”) вийшли друком наукова робота монографічного формату “Трипільська культура” [219], а також концептуальна, джерелознавчо-аналітична праця вченого “Формация української нації: нарис праісторії України” (1941).

Нагадаємо (див. бібліографічні відомості у розширеному списку літератури наприкінці нашої статті) про чотири видання цієї знакової праці, а саме: про перше видання у 1937 р. [227] (у цьому, первісному варіанті згаданого дослідження помічаємо схожу назву з остаточним найменуванням праці, в якому замість пізніше уведеного титульного слова “нації” спершу фігурувало слово “народу”) і про текстологічно та проблемно-тематично довершені її перевидання: у 1941 р. [229], у 1958 р. [230] та у 1965–1970 рр. [228].

В. Щербаківський був переконаним прихильником автохтонної теорії походження українців, хоча і визнавав перебування різних етносів на наших землях [93]. “Історія народу-нації, – зазначав автор “Формації української нації”, – це є історія тої території, яку цей нарід займає. Завданням науки і є вияснити, настільки кожен із цих народів, живших на нашій території, передав нам свою спадщину, свою кров, тобто фізичну й психічну структуру, настільки брав участь і в створенні тої чи іншої культури, яка задокументована археологічно на нашій території і яка, в свою чергу, мусила сприяти розвитку психіки та інтелігенції населення чи, навпаки, його задержувала. Нова нинішня наука “расопсихологія” ціла заснована на етнології, археології та антропології, і без них не може успішно розвиватися. Тому для розуміння расопсихології свого народу треба добре знати його археологію, тобто передісторію матеріальної культури, його антропологію сучасну й передісторичну та його етнологію» [228. 1965. Кн. 1. С. 28]. Отож, В. Щербаківський стверджував, що кожен народ, який жив на нашій території, залишив частку своєї культури, а “наша історія” [102; 103] – це послідовні, “тяглі” тисячоліття за тисячоліттями розвитку цієї “землі” (див. в цьому контексті, зокрема, і доволі альтернативні цікаві, історіографічно та історіософськи зухвалі, провокативні (в позитивному сенсі як своєрідний каталізатор витворення нестандартних, самодостатніх, концептуальних думок), сміливі, націєтворчі, етноцентричні, контрверсійні праці Ю. Шилова та інших нешаблонних, оригінальних дослідників [171; 172]). На розвиток культури українського етносу мали істотний вплив народи, які несли в собі ще глибинні елементи культури шумерів. Українці увібрали в себе культурну спадщину своїх попередників [171]. Історик В. Щербаківський називав елементи різних культур, зокрема і трипільської, на основі яких формувалася матриця українського народу, “*первнями*” (трипільськими, скіфо-сарматськими та ін.). Але з цього зовсім не випливає хибне, примітивне твердження, що, мовляв, В. Щербаківський нібито називав трипільців українцями. У радянський період патентовані тоталітарною системою критики-маніпулятори цілковито упереджено, в єзуїтському тоні дискурсу, безапеляційно, вульгарно перекручували з ніг на голову головні концептуальні тези вченого, упереджено вириваючи їх з історичного контексту наративу вченого, цинічно пересмикуючи фактологічні, обґрунтовані думки визнаного в українській діаспорі історика та етнолога. За теоретичними постулатами В. Щербаківського, вже до VI ст. н.е. східні слов’яни поділились на три групи, з яких згодом сформувалися українці, білоруси і росіяни. Учений акцентував увагу на характеристиці антропологічних рис

динарського типу великої європеїдної раси, до якого Ф. Вовк відносив українців. “З того виходить, – відтак продовжував В. Щербаківський зафіксовану вище сміливу думку про “расопсихологію”, – що для нас для розуміння нашого сьогоденного “я” важлива не тільки наша недавня козацька історія і не тільки князівський період, але також і всі попередні періоди. <...> антропологічна мапа Європи з часів неолітичної доби дуже мало змінилася. І ми вправі вважати і твердити, що ми є та були автохтонами на своїй землі не від 4 віку по Р[ождестві] Хр[истовім], тільки ж від неоліту, тобто не менше 5000 літ” [228. 1965. Кн. 1. С. 28]. В етногенетичних і етнокультурних процесах, що відбувалися в Україні, як зауважував учений, можна виокремити декілька етапів: 1) трипільська доба (V–III тисячоліття до н.е.); 2) післятрипільська епоха (II тисячоліття до н.е.); 3) скіфо-сарматська доба (VII ст. до н.е. – III ст. н.е.); 4) слов’янська епоха (I тисячоліття н.е.); 5) доба Русі-України (від VII ст. н.е.). Початок етногенезу праукраїнців (чи протоукраїнців) В. Щербаківський відносив до історичного часу не пізніше III тисячоліття до н.е., тобто епохи трипільської доби. Та це аж ніяк не означало, на погляд ученого, що генетично (і антропологічно) “українці” упродовж близько п’яти тисяч літ – це один і той самий народ, хоч глибинні коріння нашої культури, безумовно, лежать у сивій давнині тисячоліть. В. Щербаківський, як дещо пізніше і В. Петров у декількох своїх працях, зокрема, у вступі до курсу лекцій “Походження українського народу”, який той читав студентам у Регенсбурзі в 1947 р., відзначав такі типологічно, схематично схожі, скажімо так, опорно-сигнальні елементи (чи точки дотику) етнографічної приналежності українців до трипільців: ведення хліборобства, хати-мазанки, вічне дерево життя, вишиті рушники, виготовлення глиняного посуду. окремі сегменти міфології, ритуальний вепр (див. зокрема, текст його праці “Вепрь у Великоднім обряді на Україні”, Белград, 1933) та інші спільні ознаки.

Усю історію кам’яного віку В. Щербаківський поділяв за визнаною в науковому світі періодизацією французького вченого Г. Мортільє (якою послуговувався та яку широко популяризував в Росії Ф. Вовк) на шельську, ашельську, мустьєрську, оріньяцьку, солютрейську та мадленську епохи [228. 1965. Кн. 2. С. 139–151]. Видається доцільним у цьому широкому історико-етнологічному контексті зауважити, що В. Щербаківський аргументовано не погоджувався з деякими історичними постулатами, концептуальними положеннями незаперечного історика України № 1 М. Грушевського, зокрема, з його тезою про те, що праслов’яни жили у верхів’ях Дністра, Двіни та Волги, а на противагу його тезам, визначав місцезонашування праслов’ян на підень від Прип’яті до Чорного моря, на правому березі Дніпра до Дністра і Дунаю [228. 1970. Кн. 4. С. 447].

Українським весільним обрядам присвячує чимало уваги В. Щербаківський у праці *“Український етнічний тип”*, написання якої він розпочав ще в 1930-х рр. Етнолог ґрунтовно описав обряд сватання, заручин, охарактеризувавши також церемоніальне застосування весільних вінків, а також

такий невід’ємний атрибут весілля як вільце (вильце) або гільце (гильце), що, на його погляд, символізує “дерево життя”, яке можна побачити на різних малюнках стародавніх народів Месопотамії, Малої Азії та Сирії. В. Щербаківський доречно послуговується у своєму етнографічному дослідженні думкою Ф. Вовка, сутність якої зводиться до констатації тези про те, що “звичай вінків дуже давній і поширений серед усіх арійських народів, а також і серед народів семітської раси. В Україні він існував уже в передісторичні часи як атрибут сонячного культу весни, що можна бачити в купальських піснях, і особливо у шлюбних обрядах” [223. 1961. Кн. 12. С. 1272]. В. Щербаківський слушно уважав, що в античній Греції вінок мав типологічно подібне апотропеїчне (захисне, охоронне) значення, як і в Україні.

Слід зауважити, що в *Історично-філологічному товаристві у Празі* періодично проводилися дискусії з приводу обговорення проблем етногенезу українців, ініціатором яких часто виступав С. Смаль-Стоцький. У концептуальних диспутах брали жваву, посутню, живу участь В. Щербаківський, С. Наріжний, С. Шелухін, К. Чехович, П. Смирнов, В. Сімович, М. Славінський та інші діячі. М. Чубатий, М. Кордуба, С. Томашівський, І. Лисяк-Рудницький, Я. Пастернак висловлювали цікаві, нестандартні, інколи альтернативні і навіть подекуди діаметрально протилежні, оригінальні думки про ймовірні витoki та історичний час започаткування формування української нації (про закорінення українства та утвердження державницьких основ чи то у Київській Русі, чи то у Галицько-Волинському князівстві, чи то в складі Литовської держави, чи в інших державно-політичних утвореннях у різні історичні епохи). Розробка неоднозначних, суперечливих аспектів етногенезу вимагала комплексних знань з археології, антропології, мовознавства, етнології, фольклористики, а також топоніміки, гідроніміки та із царини теоретико-евристичних досягнень багатьох інших наук та субдисциплін, якими у великій мірі володів фундаментальний вчений широкого профілю академічної науки, енциклопедист В. Щербаківський. Основні надруковані і виголошені постулати вченого про загальноєвропейські закономірності етногенезу, тяглість етнокультурного розвитку, культурну спадкоємність, давні коріння українства, що їх фундаментально-базисно продукував В. Щербаківський у теоретико-методологічній площині етногенетичних здобутків його творчої лабораторії історичних концептів, були, поза сумнівом, вірними, адекватними, а деякі його думки навіть випередили час майже на ціле століття. Щоправда, об’єктивно кажучи, заради Її Величності Справедливості, не все в його дослідженнях етногенетичних проблем витримало випробування історичним часом, що є доволі закономірним явищем. З’явилося багато нових археологічних відкриттів, які не міг передбачити В. Щербаківський, версій, теорій, гіпотез, скристалізованих, модерних історичних концепцій, ретельний, науково прискіпливий, аналітичний розгляд яких вимагає окремого, розлогого історико-компаративістичного дослідження. Незважаючи на це, основні праці вченого “Формація української нації”, “Український етнічний тип”, “Протоісторія України”, “Кам’яна доба в Україні”, “Трипільська культура” та

інші його знакові дослідження, на наш погляд, важливо більш глибоко, порівняльно-аналітично студіювати та опублікувати з науково-джерельними коментарями із врахуванням нових досягнень у багатьох ділянках науки. Учений, справді, був одним із успішних піонерів та основоположників-науковців у царині комплексного, адекватного, багатовимірного, академічного дослідження проблем етногенезу України.

Ще до війни науковець написав одне із основоположних в його творчій біографії етнологічно-мистецтвознавчих досліджень *“Українська хата”* [163. С. 54–56] (праця була цілісно підготована до друку в 1941 р.), яке, однак, через ряд об’єктивних та суб’єктивних обставин побачило світ лише через 21 рік після смерті автора під титульним заголовком *“Орнаментация української хати”* спершу у 1978 р. [204], а потім і в окремому виданні у 1980 р. у Римі [204]. У цій багато ілюстрованій праці, що стала посмертною візитівкою ученого у світовому академічному середовищі, В. Щербаківський-етнолог висвітлює історичний, еволюційний розвиток української хати, її типові різновиди [18], дослідив особливості зовнішньої та внутрішньої орнаментации вітчизняного селянського житла, його прадавню символіку, а також подав огляд хатнього оздоблення, зокрема, таких його етнографічних елементів як обруси, ковдри, килими, вишивані рушники, кераміка та ін. Видається доцільним згадати про характерні назви глав та підрозділів дослідження: *“Вариста піч”*, *“Миті хати”*, *“Комора”*, *“Мищанська хата”*, *“Оздоба дверей і вікон”*, *“Керамічна оздоба хати”*, *“Гончарство”* [239], *“Писанки”*, *“Значення української хатньої орнаментации”* та ін. Автор зазначав, що зібраний непересічний матеріал “має велику етнографічну цінність і наświetлює деякі особливі сторінки української народної мистецької творчості, невідомі навіть багатьом спеціалістам» [204. С. 9]. Історію хатнього будівництва вчений починає з III тисячоліття до н.е., “коли на українських землях з’явився осілий хліборобський народ мальованої кераміки, або народ так званої трипільської культури” [177. С. 150]. За етнографічними спостереженнями В. Щербаківського, у становленні структурних сталих ознак української хати значну роль відігравали матеріальні, географічні та кліматичні умови. Науковець виділив два основні житлові типи: 1) тип землянки і 2) тип наземної хати, що етнологічно схожий з типом степової глиняної хати. Дослідник взурувався на концептуальні висліди праць першорядного вітчизняного вченого-емігранта зі світовим іменем, професора Ф. Вовка, який визначив “загальний тип української хати” як одну з найприкметніших етнографічних ознак українського народу. В. Щербаківський охарактеризував його (йдеться про типологічний образ українського селянського житла) як “привітливий чепурний будинок із біленькими стінами під пригладженою та підстриженою солом’яною стріхою (іл. 1), який творив гармонію з його садком овочевих дерев і кущами квіток перед вікнами [виокремлення “розрядкою” застосував В. Щербаківський. – А. Ф., О. Ф.]” [177. С. 152]. Автор праці уважав, що всюди на Україні “хата є справжнім твором мистецтва” [177. С. 158]. В. Щербаківський вбачав східні впливи та мотиви в

малюнках на стінах хати: у “дереві життя”, “вазі”, зображеннях птахів, а особливо – у символічних знаках (зокрема, слід згадати про “еліпси-очі”, “спіралі”, “зірки” різної конфігурації тощо). Учений порівнював “дерево життя” з весільним “гільцем” (“гильцем”). Етнолог зауважував, що важливу роль в житті українця завжди відігравали вишивані рушники, на яких зображали птахів, риб, дволезі сокири, дубове листя, ламані або гачкові хрести та ін.

В. Щербаківський зазначав, що “той самий і на півдні, і на півночі України <...> тип хати вироблявся у середній лісостеповій смузі, тобто на південній Волині, на Поділлі, в Київщині, де під руками були одночасно обидва матеріали – і глина, і дерево. Це також відповідає й археологічним знахідкам, які свідчать, що сам етнічний тип українця формувался якраз на цім просторі [виокремлення курсивом наше. – А. Ф., О. Ф.]” [204. С. 14].

Основний, типологічний образ українського хатнього житла, на думку митця, мав схожі класифікаційні ознаки з типом, що був поширений у Передній Азії та на Кавказі, для якого характерна трикамерна будова: середню частину якої утворювали сіни, а бічні частини – світлиця і комора. Світлиця, що мала три вікна і варисту (кухонну) піч, і комора, в якій були відсутні вікна, мали стелю. Вчений порівнював українські терени Правобережжя з Лівобережжям щодо конструкції даху і способів “оздоблення” його солом’яної покрівлі. Науковець також зазначив, що українській хаті притаманна чотирихвилина форма даху, на противагу двохвилинній формі, що була характерна для австрійських, фінських, норвезьких, шведських мешканців, а також московитів. В. Щербаківський звернув читачку увагу на хату з піддашком, оздобу дверей і вікон та окреслив основні риси внутрішньої орнаменталії вітчизняної хати, яка творилась протягом тисячоліть. Найголовнішою, сакралізованою частиною селянської хати-світлиці українського етносу, основною її орнаментальною частиною була покуть, яка вважалася священною. “Шестикутність хатньої форми, – писав етнолог, – викликала і шестикутність форми дверей <...>” [204. С. 18]. Така зовнішня, архітектурна конфігурація українського житла, за мотивами висловлювань В. Щербаківського (за більш стислою інтерпретацією його думок у викладі відомого мистецтвознавця Віталія Ханка), була характерна для церков, дзвіниць, комор, клунь і навіть мурованих кам’яниць козацького прошарку, зокрема на Лівобережній Україні. Малюванню підлягали призьба, віконниці або облямування вікон та одвірки, які майстерно, за солярними (сонячними) мотивами, різьбилися. Традиції внутрішнього оздоблення хати, що сягають древніх часів, органічно пов’язані з конструктивними особливостями житла, насамперед основної його архітектурної частини – сволока, що підтримував стелю. Окрім нього, структурними елементами світлиці були: піч, що займала четверту частину площі, лави або ослони, стіл, мисник поблизу дверей, полиці на стінах. Малюнками прикрашали стінні площини й піч, відповідно внутрішня орнаменталія утворювалась образами на покутті, мисками у миснику, горщиками на полицях, вишитими чи тканими речами на столі, вишитими рушниками на образах, килимами на столі, лаві, підлозі [163. С. 55–56]. Вчений

подав характеристики варистої (кухонної) печі, комори, горища та інших структурно-композиційних складових частин українського селянського житла. Особливу увагу він звернув на змалювання зовнішнього вигляду та, сказати б, фасадної орнаменталії хати.

Сумлінний народознавець прийшов до виваженого висновку, що *символи і релігійно-апотропеїчні знаки* (за висловом митця, магічні “охоронні засоби”, що мали “апотропеїчну силу, щоб виганяти з хати всяку зловорожу, нечисту темну силу, ту, що шкодила людям, що приносила хвороби і смерть <...> відвертати нечисту силу, вроки, погані очі” [204. С. 23]), *були закорінені в давніх релігіях*. Вони (щойно згадані символи і знаки) чітко і недвозначно вказують, на думку мистецтвознавця, на древні традиції хатньої орнаменталії та істотні стародавні, насамперед східні впливи на формування естетичних і художніх смаків українців. Але спершу в основі формування “нашої хатньої орнаменталії” міг бути провідним, визначальним, вочевидь, не естетичний принцип, а саме релігійно-апотропеїстичний [204. С. 39]. Етнолог, музеєзнавець, колекціонер і мистецтвознавець В. Щербаківський особливо наголошував на тому, що “люди помічали, яка орнаменталія притягає більше їхню увагу, і старалися наслідувати такі орнаменти і спосіб їхнього розкладу на стіні чи на мисці, чи на писанці. Таким чином ліпші орнаменти переходили в традицію і поліпшували смак покоління за поколінням. В цей спосіб українська хата, під впливом чисто релігійного повір’я, знаходилася в умовинах, які сприяли її чистоті, красі та привітності, і поступово набула той, так би сказати, канонічний вигляд, який був розповсюджений як типовий по цілій території України, принаймні до приходу радянської російської влади” [204. С. 40]. Автор творчо, посутньо послуговувався багатим народознавчим матеріалом, що його зібрав і опрацював ще до революційних подій в українських музеях і приватних колекціях. Неодмінно слід зазначити, що до цієї книжки її упорядник, окрім власних фотографій, що були “зроблені з натури ще між 1900 і 1911 роками на Київщині” [204. С. 9], умістив також “малюнки”, багатий ілюстративний матеріал з колекцій збірок Д. Щербаківського, К. Моценка, В. Кричевського, С. Таранушенка (відомого знавця української архітектури і музейника, до слова, перекладача з російської мови гучної праці авторитетного вченого Ф. І. Шміта “Мистецтво старої Руси-України” [175] (з С. Таранушенком ми мали честь познайомитись у Києві в середині 70-х рр. XX ст. незадовго до його смерті у 1976 р.) та архітектора у Празі А. Корнійчука. До речі, ілюстрації та видавничу текстографію технічно підготував до публікації мистецтвознавець Святослав Гординський; Василь Кричевський – автор оригінального “рисунка” на обкладинці. Планувалося видати дослідження вченого про сільське українське мистецтво, але невблаганні воєнні дії стали на заваді видавничим планам.

Застосовану В. Щербаківським методологію історико-народознавчих досліджень українського етносу фахівці нині класифікують у парадигмально-концептуальній площині розгляду як “генезисну” (від понятійно-категоріального терміну “генезис” або “генеза”), згадані фундаментальні дослідження вченого

органічно, взаємопов'язано торкалися також вивчення історично глибинних витоків, традиційного світогляду, психології та, сказати б, “архетипної пам'яті” українського народу.

Завдяки, насамперед, Вадиму Щербаківському та іншим ініціативним діячам Прага стала своєрідним епіцентром стрімкого розвитку діаспорної української етнографічної науки у 1930–1940 рр. (та й, зрештою, й *вітчизняної етнології*, у глобальному, суто академічному сенсі трактування цього, до певної міри, аполітичного, предметно-тематичного словосполучення [що виокремлено вище курсивом. – А. Ф., О. Ф.]), саме в той драматичний час, коли в Україні були ліквідовані майже всі народознавчі інституції і установи, а більшість етнографів зазнала жорстоких репресій [176. С. 10].

Наприкінці війни В. М. Щербаківський опублікував у п'ятому томі видання “Праці Українського історично-філологічного товариства у Празі” свою *модерну мистецтвознавчу працю “Матеріали до історії українського мистецтва: іконостас церкви гетьмана Данила Апостола в с. Сорочинцях”* [197].

В умовах німецького протекторату Чехії та Моравії у 1944/1945 навчальному році ректором УВУ в Празі було обрано А. Яковліва, професор В. Щербаківський продовжував працювати на посаді “старшого декана”, проректора. Окрім того, педагог був членом колегії професорів. Постановою Сенату УВУ від 16 квітня 1945 р. через загострення військових дій на фронтах було ухвалено таке навчально-хронологічне розпорядження: “Виклади в зимовому семестрі 1944/45 року закінчити до 21 квітня 1945 р. (субота). Між 21 та 30 квітня одбути, якщо потрібно й можливо буде, іспити й колоквіуми. Вписи на літній семестр 1945 р. не переводити. Пп. ректорові, проректорові, деканам і продеканам обох факультетів, як рівно ж пп. професорам, доцентам, лекторам та асистентам, уповноваженим до викладів, уділити безтермінову відпустку з виплатою їм належної платні за 3 місяця наперед. На час відпустки уповноважити виконувати обов'язки: ректора УВУ – професора, д[окто]ра Августина Волошина, проректора – звичайного професора, д[окто]ра Зилінського, декана філософічного факультету – звич[айного] професора Панкевича, декана ф[акульте]ту права і сусп[ільних] наук – звичайного професора, інж[енера] Чаплю. Просити пана куратора, інж[енера] А. Гальку видати згаданим особам належну їм платню за наперед” [167. Ф. 3859. Оп. 1. Спр. 415].

Учений був близьким (за спорідненим творчим духом, світовідчуттям та доброзичливою атмосферою, теплою аурую приятельського спілкування) до літераторів так званої “празької школи”: Євгена Маланюка, Олени Теліги, Олега Ольжича (Кандиби), Юрія Липи, а також малярів, співаків, піаністів, артистів. В особистому архіві В. Щербаківського зберігаються десятки світлин, де він фігурує серед “української богеми”, фото О. Кошиця, М. Глушенка, К. Кричевської та інших видатних особистостей. В листуванні до брата Данила він декілька разів згадував про талановиту гру піаністки-віртуоза Люби Колесси, театральну трупу корифея Миколи Садовського, хор Олександра Кошиця та ін.

Празький період життя і наукової діяльності Вадима Михайловича Щербаківського (1922–1945) був найдовшим і найпродуктивнішим у його біографії. У цей історичний проміжок часу він повноцінно виявив себе як педагог та організатор освітньо-наукового процесу (декан, проректор), як учений-дослідник, зокрема, складних теоретико-методологічних проблем етногенезу (“Формация української нації...” та ін.), як видавець та суспільно-політичний діяч, що формував і виховував національну еліту. Та найбільшим внеском вченого, на нашу думку, була ініційована і організована митцем безпрецедентна в діаспорних умовах репрезентація української академічної науки на міжнародному рівні, налагодження наукових зв’язків (участь у 29-ти наукових конференціях (до цього числа включено і академічний конгрес 1950 р. у Флоренції, Неаполі та Римі, про який йтиметься нижче), читання лекцій і співпраця з УНІ у Варшаві, УНІ в Берліні, НТШ у Львові та з іншими академічними установами) і публікація наукових досліджень про Україну в авторитетних європейських виданнях.

Шість років довелось прожити Вадиму Щербаківському у Мюнхені (1945–1951), що розташований у південній історичній області Німеччини – землі Баварії. Наприкінці війни місто зазнало страшних руйнувань, а в повоєнний період тимчасово відійшло до американської зони окупації. У значній мірі завдяки зусиллям Вадима Щербаківського, який на офіційній основі уповноваження-розпорядження останнього ректора УВУ Андрія Яковліва організував і очолив Український вільний університет у Німеччині, Мюнхен став і до цього часу залишається одним із центральних осередків української науки за кордоном [54].

У перші роки повоєнного часу в Німеччині перебувало понад 200 тисяч українців, переважну більшість з них становили ті, кого вивезли з України на роботи, так звані оstarбайтери, які не виявили бажання повертатися до Радянського Союзу. Значну частину складали емігранти, які виїхали з України перед поверненням радянської влади. У таборах, в яких жили емігранти, функціонували гімназії, після закінчення яких випускники виявляли серйозні наміри продовжувати своє навчання. Акцентуємо увагу на тому, що *головним ініціатором створення УВУ в Мюнхені був професор В. М. Щербаківський*, до нього приєдналися професор І. Мірчук та інші активні діячі. Перші збори організаційного характеру відбувалися у помешканні вдови професора Степана Томахівського – *Марії Томахівської* “на Макс-Веберпляц” [56. С. 11]. Нагадаємо, що у 1930 р. видатний вчений-історик, археограф, викладач Львівського і Краківського університетів, один із очільників і дійсний член Наукового товариства ім. Шевченка та один із головних (прихованих) ініціаторів гучного конфлікту НТШ 1913 р. (що призвело на початку 1914 р. до остаточної відмови М. Грушевського виконувати повноваження керівника Товариства “академічного типу” [114; 123]) *Степан Томахівський* помер у Кракові [162], а його дружина емігрувала до Мюнхена. У помешканні М. Томахівської були виголошені перші лекції. *Ректором УВУ в Мюнхені було обрано В. Щербаківсь-*

кого, деканом філософічного факультету – професора І. Мірчука, правничого факультету – Л. Окіншевича, секретарем – М. Томашівську. Отож, у грудні 1945 р. оформлення документації про заснування університету було закінчено. Цю дату доречно вважати початком юридичного, офіційного заснування УВУ в Мюнхені. Ініціативні діячі почали шукати організаційної підтримки з боку влади. Баварська влада і окупаційна американська адміністрація поставилися позитивно до ідеї відновлення УВУ, але суттєвої матеріальної допомоги не змогли надати. УВУ змушений був сподіватись тільки на власні ресурси. Проте важливе значення мала та сприятлива обставина, що Баварське міністерство освіти за сприянням насамперед начальника “високошкільного відділу”, таємного радника Демоля [173. С. 646] надало УВУ приміщення у будинку школи на Версайлерштрассе. Там було розміщено канцелярію, декілька аудиторій та бібліотеку. Вдень проходили шкільні заняття, і тільки увечері приміщення школи перебувало в розпорядженні УВУ. Згодом будівлю цього освітнього закладу викупили завдяки фінансовій підтримці кардинала Йосипа Сліпого.

У літньому віці 70-річному В. Щербаківському доводилось наполегливо шукати творчі, професійні кадри для нового університету. Згадаймо, як тоді, після приходу радянської армії на чехословацькі терени, в складних, трансформаційно-зламних, екзистенційних життєвих умовах на схилі віку “з власної ініціативи він розшукував професорів, які були розкидані по цілій Баварії та сусідніх країнах. Це було дуже складно у тих умовах, коли засобів комунікації майже не існувало. <...> він добирався з Мюнхена до Авсбурга чи Ульма на вантажних вагонах з вугіллям” [173. С. 646]. Пізнавши колись на власному гіркому досвіді увесь жах беззаконня і свавілля облудної, цинічної радянської влади, Вадим Щербаківський не став покірно очікувати приходу “визволителів” – радянських військ до Праги. Залишивши напризволяще майже все своє майно, левову частку матеріалів власних архіву і бібліотеки [151], відчайдушний, відважний вчений виїхав разом із колегами у вагоні товарного поїзда до Німеччини. Дев’ять діб добиралися втікачі до німецького кордону. Як згадувала Наталія Полонська-Василенко (Моргун), котра разом з Вадимом Щербаківським, сестрою Лесі Українки Ольгою Косач-Кривенюк, родинами Олександра Оглоблина, Петра Коваліва, Володимира Міяковського, Світозара Драгоманова покинула Прагу, “подорож була страшна <...>. Було багато нападів американських літаків; ми мусили ховатися в бомбосховищах та в ярах. Нарешті доїхали до Вінтербергу, до самого кордону Чехії. Приїхали і... стали. Наш вагон відчепили від потягу <...>. Довелося шукати помешкання в місті. Там пережили ми капітуляцію III Райху й прихід американського війська” [84. С. 45; 85]. Наприкінці травня 1945 р. втікачам вдалося найняти вантажний автомобіль і переїхати до баварського селища Трасфельден, де тридцять дві особи було розміщено в одній залі “гастгаузу”, в якій стояли лише два столи й ліжка, вкриті соломною [84. С. 45]. У червні група вчених потрапила-таки до Мюнхена, хоча спершу зустріч біженців була призначена у місті Авгзбургу. До цього

населеного пункту так і не судилося доїхати, отож, колегіально вирішили зупинитися у місті Мюнхені, що було тоді сильно зруйноване війною.

Завдяки великим зусиллям волі вдалося мужньому, стоїчному вченому поступово створити у Мюнхені за сприянням плеяди інших видатних учених потужний, висококваліфікований науково-освітній осередок українознавства, який налічував понад 80 викладачів та майже 500 студентів. *Серед професорів філософського факультету слід згадати яскравих представників справжнього сузір'я першорядних українських викладачів і науковців: М. Андрусяка, М. Бойка, М. Встухіва, Г. Ваценка, М. Глобенка, Ю. Бурггардт-Клена, П. Курінного, О. Кульчицького, М. Міллера, В. Міяковського, В. Стецюка, Ю. Шевельова-Шереха, В. Яніва, а правничого – М. Васильєва, В. Гришка, Є. Гловінського, Ю. Панейка, Ю. Студинського та ін.*

З приводу понівеченої повоєнної освітньої інфраструктури, в складних умовах якої доводилось функціонувати адміністративно-викладацькому складу нового університету, В. Щербаківський у маловідомому листі з Мюнхена до Косенка писав: “<...> а тут бібліотеки розбиті і згоріли, так що науково дуже тяжко працювати. Все ж таки наш університет працює, маючи два факультети: історично-філософський та правничий. Багато цінних речей загинуло по дорозі в Ляйпціг, аж сім моїх рукописів, приправлених до друку <...>” [173. С. 646]. Які саме рукописи ученого були втрачені – і досі невідомо, але достеменно можна стверджувати, що *в жахливі роки війни він напружено, послідовно, системно працював над проблемами етногенезу України.*

Жодний представник професури не був як слід матеріально захищеним. Часто представники цього елітарного прошарку суспільства перебували в напівголодному стані. Мінімальна допомога надходила з Канади. Митрополит Української Головної Православної Церкви у Канаді (Вінніпег) Іларіон (Іван Огієнко) у листовному посланні до В. Щербаківського від 17 лютого 1947 р. зазначав: “<...> вислав Вам і проф[есору] Л. Білецькому одягову і харчову пачки. Вашому університету – три пачки одягові і три пачки Sage <...>” [173. С. 646]. Згодом матеріальні справи УВУ поступово налагодилися. Американські організації виділяли одноразові субсидії, українська організація-кооператив “Єдність” щороку відраховувала відсотки від своїх прибутків. Уряд Конрада Аденауера за організаційно-фінансовим сприянням державного міністра економіки Баварії д-ра Лювіга Ергарда [до слова, пізніше начальника особливого відділу з питань грошей і кредиту при Економічній раді Бізонії (об'єднаної англо-американської окупаційної зони), а з березня 1948 р. директора Економічного управління Бізонії; федерального канцлера ФРН у 1963–1966 рр. – А. Ф., О. Ф.] також спорадично надавав УВУ невелику, але доволі суттєву в умовах еміграції допомогу-субвенцію.

Як же розгортався у загальних рисах хронологічно-фактологічний алгоритм подій в українському науковому середовищі у повоєнній демократичній Німеччині (насамперед, у Мюнхені) в контексті побіжного, фрагментарного розгляду перебігу організаційних трансформацій університетського навчально-

педагогічного процесу УВУ? Ще раз наголосимо на тому, що УВУ в Мюнхені було утворено у 1945 р. зусиллями насамперед його першого ректора В. Щербаківського та його колег-соратників. Викладання розпочалось тільки з початком 1946/1947 навчального року. Перша програма вийшла у світ у 1947 р. У листопаді 1945 р. після прийняття проекту “Тимчасового положення” було засновано *Українську Вільну Академію наук (УВАН)*, 25 квітня 1946 р. її президентом було обрано Дмитра Дорошенка, а керівником археологічного відділу – *Вадима Щербаківського*, який працював на цьому місці упродовж одного року. Після відновлення НТШ у 1947 р. вакантну посаду очільника археологічного відділу УВАН за рекомендацією Вадима Щербаківського зайняв Петро Курінний, який емігрував з України (див. серед інших досліджень про П. Курінного текст нашої праці [140]). У книзі спогадів “Мені 70” В. Кубійович згадував, що 30 березня 1947 р. В. Щербаківського було обрано до виділу (президії) НТШ [41. С. 79]. 25 квітня 1946 р. УВАН об’єднувала у своєму творчому середовищі 118 учених, з них 10 жінок, у поважному переліку яких яскраво фігурувала неординарна постать учениці В. Хвойки Валерії Козловської. Етнографічну групу УВАН очолив письменник, філософ, археолог, історик, культуролог, фольклорист і літературознавець Віктор Петров (підписувався також поряд зі словом “Віктор” псевдонімами Домонтович, Бер, Петренко та Борис Веріго), який створив 25 вересня 1945 р. у Нюрнбергу “Мистецький український рух” (“МУР”) та “Видавничу спілку” при ньому, що оприлюднила праці “Кам’яна доба в Україні” В. Щербаківського та “Нариси з історії української археології” П. Курінного. Отож, 30 березня 1947 р. у Мюнхені було відновлено діяльність НТШ на чолі з Іваном Раковським і Зеноном Кузелею “як заступником голови” [130. С. 96]. Співпрацівники цієї академічної інституції, як зазначалось, обрали Вадима Щербаківського членом президії (виділу) та головою археологічної комісії НТШ [203. С. 89] (до її складу входило 12 членів [43. С. 23]), а заступником у нього став Ярослав Пастернак (1892–1969), який приїхав до Мюнхена зі Львова і на той час був уже відомим археологом і етнологом [38], що прославився в конкурентному академічному середовищі сенсаційними дослідженнями стародавнього Галича [77; 3; 51].

Плідно працював Вадим Михайлович в Інституті енциклопедій, що його очолював З. Кузеля, читав лекції в українських таборах інтернованих, про які детальніше йтиметься нижче. 22 жовтня 1945 р. у Мюнхені на зразок НТШ було засновано Українське Наукове товариство (УНТ), на його засіданнях 25 червня та 30 липня 1946 р. В. Щербаківський виголосив доповіді з царини етнопсихології та археології: “Значення українського весільного обряду для розуміння психології українського народу” та “Психологія теперішніх європейських народів у світлі передісторичної археології”.

Багато часу і чимало зусиль займала організація наукових установ та їх підрозділів, а також педагогічно-освітня, навчально-виховна робота, але В. Щербаківський не забував і про наукові дослідження. Найважливішою опублікованою в той час працею ученого була книга «Кам’яна доба в Україні. [Лекції]

читані в УВУ в 1946 р.” [189], яка представляла собою в доопрацьованому вигляді текст згаданого курсу “викладів” науковця під назвою “Палеоліт”. “Видавнича спілка” видала дослідження вченого у Мюнхені в 1947 р. Майже одночасно (у 1946 р.) заходами УВУ побачила світ в Авгсбурзі типологічно і проблемно-тематично споріднена з дослідженням В. Щербаківського, побіжно згадана праця П. Курінного “Нариси з історії української археології” [47]. Книга В. Щербаківського викликала позитивні відгуки багатьох відомих вчених, серед яких виокремимо схвальну рецепцію від уважного, герменевтичного прочитання монографії, що її висловив його колега Михайло Міллер. У листі до В. Щербаківського від 10 вересня 1947 р. авторитетний фахівець, висловлюючи своє захоплення обізнаністю автора з новинками світової наукової літератури, відзначив концептуальність, теоретико-методологічну новизну і фундаментальність цього непересічного дослідження: “Тільки що одержав Вашу прекрасну працю “Кам’яна доба в Україні”. Дуже радий, що дожив до того часу, як у нас почали виходити *такі праці – усупільнюючі та з теоретичними висновками*. Бо в старі часи виходили майже виключно всякі “звіти за розкопи”, тобто сирий матеріал. *Поява таких праць, як Ваша “Кам’яна доба”, має епохальне значіння, бо займає собою перехід науки, тобто єї носіїв, на вищий ступень розвитку, той, що колись звали “європейським”*. Отже, тепер і ми доходимо того європейського рівня [виокремлення курсивом і підкреслення наші. – А. Ф., О. Ф.]” [57. С. 255]. До речі, особливо зацікавив М. Міллера один з ґрунтовно опрацьованих, науково модерних, істинно новаторських розділів книги “Похорони в кам’яних кругах”, в якому мовиться про так звані *кромлехи*, які часто зустрічаються в Надпоріжжі. До слова, кромлехи виявив у 1930 р. Дмитро Яворницький, який проводив археологічні дослідження у зоні затоплення під час будівництва Дніпрогесу. Наукову спадщину та сміливі *історичні концепції Вадима Щербаківського високо поцінювали відомі вчені-фахівці, зокрема, О. Домбровський (1914–2014)* та один із послідовників школи Л. Нідерле та прихильників наукових постулатів В. Щербаківського *Я. Пастернак*, котрий, наприклад, наголошував на тому, що “він [В. Щербаківський. – А. Ф., О. Ф.] був вповні вправі думати, що ми є автохтонами на своїй землі не тільки від 6 віку по Христі, але від неоліту, тобто не менше 5 тисяч літ” [75. С. 35]. О. Домбровський, який посутньо, загалом схвально охарактеризував у декількох працях історичний доробок ученого [20; 21], став на захист його концептуальних міркувань після образливої для репутації визнаного науковця резонансної рецензії *колишнього учня В. Щербаківського І. Борковського (1897–1976)* на публікацію тексту монографії “Формація української нації...” [22]. До слова, у період ректорства в УВУ І. Борковського у нього склалися, на жаль, складні взаємовідносини з його учителем) [82. С. 64].

У мюнхенський період В. Щербаківський наполегливо, натхненно, інтенсивно (в науково-креативному сенсі цього слова) *творив науково-публіцистичний цикл спогадів про полтавський період його життя і діяльності (1912–1922)* [144]. Учений оприлюднив, зокрема, дорогі його серцю ремінісценції під

назвою “Відкриття пам’ятника Котляревському: Спогади” та мемуарні рефлексії “З молодих літ” [182; 187]. У столиці Баварії продовжував митець писати серію споминів, яку він розпочав ще в Празі, про що свідчать матеріали опрацьованого нами згаданого вище особистого фонду Вадима Щербаківського (№ 12) у Науковому архіві Українського Вільного Університету (НА УВУ) в Німеччині (Мюнхен) [67. Ф. 12. Оп. 1. Спр. 1–29], зокрема, 32 документи (352 аркуші) справи № 2 під назвою “Мемуарна спадщина Вадима Щербаківського” [67. Ф. 12. Оп. 1. Спр. 2. Док. 1–32. Арк. 1–352]. Тут зберігаються спогади за різні роки, починаючи з 1892, зокрема, за 1896–1897 рр., коли молодий студент вчився у Москві, за 1898–1899 рр., коли він перебував під наглядом у рідному селі Шпиченцях та ін., а також аналітичні рефлексії вченого “про історію і театр”, мемуари про митрополита Андрея Шептицького, Юрія Русова (доцента УВУ), Василя Кричевського, Миколу Лисенка, славних представників сімейства меценатів Терещенків та ін. У своїх надзвичайно цікавих, оригінально написаних споминах “Мемуари з-перед мого народження” (машинопис; вочевидь, опубліковані не всі рукописні варіанти мемуарів ученого) митець висловлював доволі обґрунтований *здогад* (лише одну з правдоподібних версій) про те, що його дідусь по-батькові, *ймовірно*, змінив прізвище Щерба на Щербаківський – “на польсько-панський манер” [199. Арк. 1–3; Ф. 12. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1–3]. У 1948 р. науковець опублікував у відновленому “Літературно-науковому віснику”, що почав виходити спершу в Регенсбурзі, а з другого номера – у Мюнхені, ґрунтовну працю “Старовинний праукраїнський соціальний устрій на основі аналізу українського весілля” [216]. В. Щербаківський послідовно, в науково-джерелознавчому ключі розробляв окреслену народознавчу тематику, ще перебуваючи у Празі. У згаданому журналі у 1949 р. побачила світ яскрава, неординарна рецензія митця на видання “Повстенко Олекса. “Історія Українського Мистецтва”: Ч. I” [208].

13 червня 1947 р. відбулись присвячені вшануванню пам’яті І. Франка святочні “сходина”, на яких З. Кузеля виступив з науковим рефератом “Іван Франко як етнограф”.

Учені відвідували табори інтернованих, де ще деякий час перебували українські репатріанти, читаючи там лекції, зокрема з етнографії та інших галузей науки. Члени етнографічної комісії НТШ, що відновила свою діяльність, мали проводити польові дослідження в українських таборах, для науково-організаційного забезпечення яких З. Кузеля та В. Петров склали спеціальні анкети і видали методологічні поради-квестіонари для збирання матеріалів з народної медицини [161]. Олекса Воропай розпочав свою діяльність, наполегливо опрацьовуючи етнографічні матеріали в українських таборах під керівництвом З. Кузеля. 18 вересня 1947 р. В. Щербаківський організував науковий з’їзд в Меттенвальді.

У часописі “Сьогочасне й минуле”, який виходив ще у довоєнному Львові у 1939 р. [43. С. 27–28] і відновив видання досліджень у Мюнхені у 1948 р. [80], Вадим Щербаківський умістив у першому номері (редактор З. Кузеля)

статтю “Наукове товариство ім. Шевченка: Огляд праці [за час] від 30.3.1947 до 6.3.1948” [203], в якій акцентував увагу допитливого читача на тому, що НТШ з честю продовжило славні традиції провідної української наукової установи “академічного типу” в складних закордонних умовах за сприянням ініціативних діячів української діаспори. Вчений охарактеризував науково-організаційні вектори праці секцій і комісій Товариства, вказавши на програмні напрямки діяльності установи, за орієнтирами яких могли б розгортати академічні студії новоспечені Інститут української мови та Інститут національних дослідів. Журнал оприлюднив статті Я. Пастернака, З. Кузелі [44], І. Мірчука [59], Є.-Ю. Пеленського, котрий згодом, у 1949 р., емігрував до Австралії, та інших діячів про українську науку в діаспорі у воєнні та повоєнні роки.

Серед дослідників немає єдиної думки – який саме проміжок часу очолював університет у Мюнхені Вадим Щербаківський? На це *нериторичне запитання* дають правдиву відповідь безпристрасні документи, автентичні відомості, авторитетні публікації. У “Хроніці НТШ” (ч. 75) за 1949 р. зазначено, що “В. Щербаківський був “старшим деканом” [себто проректором. – А. Ф., О. Ф.] філософічного факультету у Празі і перейняв функції ректора після переселення до Баварії [в] 1945/46 рр.” [165. С. 193]. Ще раз акцентуємо увагу на тому, що системний, послідовний освітньо-педагогічний процес УВУ в Мюнхені розпочався 1946/1947 навчального року. Ректором на 1947/48 навчальний рік було обрано І. Мірчука [165. С. 193], який раніше очолював Український науковий інститут у Берліні [59]. Вадим Щербаківський обіймав посаду ректора у найважчі, визначальні, організаційно-трансформаційні перші два роки (1945–1947) [129. С. 69]. Дехто з дослідників хибно вважав, що В. Щербаківський перебував на посаді ректора аж до свого переїзду до Лондона у 1951 р.

Учений мужньо, самовіддано взяв на себе важку, благородну, альтруїстичну місію – організацію університету та інших наукових установ практично, сказати б, на незвіданому місці. Дуже важливо було не тільки створити університет, але й передати його в надійні руки молодшим, але вже доволі зрілим, досвідченим ученим, справжнім, істинним науковцям, які могли б у майбутньому достойно керувати складним творчо-корпоративним “механізмом” універсальної, міжгалузевої академічної установи. Особливо наголосимо на тому, що функції науково-організаційного управління передав стратегічно мислячий, далекоглядний В. Щербаківський щирим соратникам, сподвижникам, до певної міри, послідовникам його наукової школи, молодшим талановитим ученим – Петру Курінному (керівництво археологічним відділом у новоствореній Українській Вільній Академії Наук) і Ярославу Пастернаку (головування археологічною комісією в НТШ). Цей тріумфірат діячів на той час уже входив у поважну когорту видатних українських учених. Під час ректорства В. Щербаківського П. Курінний захистив докторат, а раніше виявив себе як умілий організатор і керівник Музейного містечка у Печерській лаврі у Києві.

У Мюнхені В. Щербаківський відновив, сказати б, доволі креативно *реконструював* на новітній основі діяльність Історично-філологічного товариств-

ва, одним із шести співзасновників (у Празі в 1923 р.) якого він був, в членському складі якого виявив себе як організатор, учений, видавець упродовж багатьох років. До речі, згадане щойно товариство у Празі діяло і в повоєнний період.

У 1950 р. В. Щербаківський взяв участь в I Міжнародному конгресі передісторії та протоісторії, що відбувався в італійських містах (де він неодноразово перебував на лікуванні, водночас глибоко досліджуючи основи італійського мистецтва) Флоренції, а також Неаполі і Римі. Науковець виголосив доповідь “Україна і країни середземноморського басейну”, що була опублікована під італомовною назвою “Rapporti fra l’Ukraina e i paesi del bacino mediterraneo” у матеріалах цієї конференції у 1951 р. [251]. Це був останній світовий форум, в якому брав активну участь видатний український академічний вчений.

В. Щербаківського тричі обирали на посаду професора УВУ в Мюнхені. 17 березня 1947 р. (з нагоди ювілейної дати 70-річчя ученого [46]) професорська колегія університету присвоїла йому високодостойне звання “почесного доктора філософічних наук” та “почесного професора” цього освітнього закладу. Переживши багато змін і реорганізацій, Український вільний університет у Мюнхені, що його заснував (сприяючи відтворенню та продовженню традицій УВУ у Відні та Празі) і очолив у 1945 р. В. Щербаківський, до нашого часу залишається одним з провідних центрів української науки в діаспорі [54].

Упродовж останніх майже п’яти з половиною років життя (з вересня 1951 р. по січень 1957 р.) Вадим Щербаківський перебував у Великобританії, де постійно мешкав у Лондоні в будинку заслужених літніх сеньйорів-реконвалесцентів, який утримувався коштом Союзу українців у Великій Британії (СУБ) [241] (прикметно і доволі символічно, що почесним головою цієї спільноти (СУБ) (з 1949 р.) був син гетьмана Павла Скоропадського Данило Скоропадський (1904–1957), а її офіційним очільником – доктор Осип Фундак). А завершив видатний митець своє земне буття, мандрівний, тернистий життєвий шлях, сповнений численних драматичних трансформацій, перипетій і колізій, у санаторії мальовничого курортного містечка Брайтона (англ.: Brighton), розташованого на березі Ла-Маншу, за 75 кілометрів від Лондона. До слова, у Брайтоні, який за адміністративним поділом підпорядкований графству Східний Суссекс, що в південній Англії, у XIX ст. було розміщено колишню приморську резиденцію королів Великобританії. Вчений *зі світовим іменем*, перебуваючи вже у поважних літах, радо відгукнувся на щире, настійливе запрошення переїхати до Туманного Альбіону (хоча його вологий клімат виразно суперечив доволі кваліфікованому стану здоров’я митця) та оптимістичну пропозицію СУБ щодо створення українського наукового центру в Лондоні, в якому він планував наполегливо, результативно працювати у бібліотеці Британського музею та інших публічних книгозбірнях з метою завершення численних праць, написання яких не поталанило закінчити В. Щербаківському в умовах еміграції, особливо у воєнний і повоєнний періоди. Слід зазначити, що деякі дослідження, розпочаті вченим у попередній проміжок життя на Батьківщині (до 1922 р.), також чекали на слушний час остаточного довершення і публікації.

Лондонський період життя науковця (1951–1957) у загальних рисах висвітлено у текстографічній і таблично-ілюстративній канві цікавого, пізнавального дослідження (з трьома додатками) під назвою ““Хто ми? Чиї ми діти? Хто були наші предки?” (до 140-річчя від дня народження і 60-річчя від дня смерті Вадима Щербаківського)”, в якому на джерельній основі документів архіву Союзу Українців у Великій Британії (СУБ) (Лондон) та переважно публікацій у його друкованому органі – газеті “Українська Думка” [36] (у меншій мірі, в журналі “Визвольний шлях” [42]) доволі фактографічно, старанно відтворено, на наш погляд, в інформативно-публіцистичному, наративному ключі подачі матеріалу в загальноописовому, оповідному форматі *деякі важливі аспекти* наукової та культурологічно-громадської діяльності митця в англійській столиці (щоправда, лише із принагідним здійсненням декількох *спроб* концептуальних міркувань та формулювань висновків; часом побіжно оглядово, а подекуди доволі фрагментарно, вибірково, в окремих контекстах розгляду проблеми дещо дискретно, практично без теоретико-методологічних узагальнень), а також пунктирними штрихами *окреслено і стисло* охарактеризовано (однак неповно, декількома узагальненими, дещо абстрагованими фразами) маловідомий особистий фонд першорядного академічного вченого, що зберігається в Бібліотеці й Архіві ім. Т. Шевченка СУБ (Лондон) [78]. У цьому археографічно-джерелознавчому контексті розвідки зауважимо, що у згаданій статті чомусь, на жаль, *не подано* деталізованого чи хоча б коротенького, цілісно оглядового, лаконічно вичерпного, чіткого, конкретизованого, предметно-тематичного *наукового опису лондонського архіву (особистого фонду) В. Щербаківського*, на який вже давно очікують ретельні, фахові дослідники, археографи. До речі, оригінальну риторичну назву дослідження, що фігурує в титульному заголовку “в лапках”, співавтори згаданої науково-публіцистичної праці Л. Пекарська та Л. Федорова, яким *вдалося, до певної міри, заповнити біографічні прогалини останніх років життя вченого*, свідомо “запозичили” з багатозначного, яскравого історико-філософського висловлювання-алюзії Вадима Щербаківського [113]. У цій статті висловлено обережне припущення, що, ймовірно, “частина матеріалів знаходиться в приватних руках” [78. С. 234]. В. Щербаківський, вочевидь, перевіз до Лондона, на наш погляд, частину рукописів власного архіву мюнхенського періоду діяльності (1945–1951). Про це свідчать, зокрема, його публікації з 1952 р. у журналі “Визвольний шлях” та інших виданнях, що виходили у світ з рубрикальною позначкою “з архівних матеріалів В. М. Щербаківського”.

Левову частку джерельних матеріалів (у сенсі якісного і кількісного оцінювання співвіднесеності їх окремих складових елементів із текстологічним змістом всього масиву документів) архіву В. Щербаківського в англійській столиці складає *епістолярія*. З текстографічного сегменту *листування* (переважно періоду 1920–1950-х рр.) митця з відомими археологами, істориками, літературознавцями, публіцистами, архітекторами, мистецтвознавцями, археографами, релігійними діячами, професорами УВУ, театрознавцями,

політичними діячами, композиторами, культурологами, біологами, географами, суспільно-громадськими діячами, *поряд* з поштовими посланнями з вітчизняних теренів від брата Данила, сестри Євгенії і батька (йдеться про два листи, щоправда, ще 1897 р. від Михайла Пилиповича Щербаківського), видається доцільним також згадати про *листування насамперед з такими видатними постатями* як П. Андрієвський, В. Козловська, яскраві представники обдарованого сімейства Кричевських, Ю. Бойко, Г. Ващенко, І. Бучко (Апостольський візитатор українців у Західній Європі), І. Мірчук, С. Наріжний, М. Міллер, Т. Кошиць, І. Падух, В. Кубійович, О. Оглоблин, Л. Чикаленко, О. Повстенко, Я. Пастернак, П. Курінний та з іншими кореспондентами (їх загальна кількість складає понад 60 дописувачів).

Видається доречним зауважити, що Д. Шкроміда та Л. Пекарська оприлюднили у 1996 р. у виданні “Київська старовина” статтю, в якій *поряд* з поданою короткою біографією науковця лаконічно охарактеризували зміст його спадщини, що залишилася по його смерті в Лондоні [174]. Згадані дослідники у 1998 р. у “Записках НТШ” опублікували інформативно-джерелознавчу статтю, в одному з проблемно-тематичних контекстів якої подано стислий огляд (*без* уміщення наукового чи хоча б поверхового, ознайомлювального *опису*) архіву Вадима Щербаківського в Лондоні (з вибірковою публікацією декількох цікавих, автобіографічних фрагментів з його листування) [173].

Учений читав лекції, брав участь у зустрічах з українськими студентами Лондона (зокрема, в приміщеннях СУБу та Британського музею), на яких виголошував головні тези своїх основоположних праць (зокрема, концептуальних досліджень з проблематики стародавньої української історії: “Формация української нації”, “Трипільська культура”, “Кам’яна доба в Україні” та ін.), натхненно розповідав про здійснені ним сенсаційні відкриття під час археологічних розкопок переважно упродовж т.зв. полтавського періоду життя у 1912–1921 рр., а також долучався (переважно виступаючи з доповідями із щиросердними споминами) до численних культурологічних акцій, що їх організовував СУБ, зокрема, до проведення урочистих, ювілейних заходів (наприклад, святкового зібрання 27 лютого 1954 р. з нагоди вшанування 50-річчя з дня народження Данила Скоропадського) та вечорів пам’яті Д. Дорошенка, М. Лисенка, В. Кричевського, О. Кошиця, митрополита Андрея Шептицького та інших харизматичних діячів, з якими раніше підтримував доволі близькі наукові та особистісні взаємостосунки. Слід зазначити, що суспільно-громадський діяч Вадим Щербаківський виконував також і впливові повноваження заступника очільника Комісії допомоги українському студентству (з 1 березня 1952 р.), якою керував Данило Скоропадський.

В останні роки життя, у 1952–1956 рр., опублікував Вадим Щербаківський чимало науково-публіцистичних праць і матеріалів на сторінках часопису “Визвольний шлях”, а *по його смерті* тут були надруковані у 1961–1970 рр. фундаментальні, націєтворчі праці вченого “Український етнічний тип” (*продовження*) (1961–1962) [223], “Формация української нації” (1965–1970)

[228] (про ці основоположні у творчій біографії вченого дослідження вже ґрунтовно мовилось вище), а також розлогі *“Мемуари”* митця (1962–1963) [198], ретроспективна, фактологічна розвідка-рефлексія *“Український університет у Полтаві”* [224], неодноразово фігуруючі у нашій праці яскраві *ремінісценції* автобіографічного характеру під назвою *“Пам’яті Василя Григоровича Кричевського”* [207], *спогади* про життя і діяльність О. Кошиця (щоправда, вони вийшли друком ще за життя митця у 1954–1955 рр.), *“спомини”* про М. Лисенка (1961), Терещенків (1964), а також розвідки *“З життя архієпископа Парфенія Левицького”* (1961), *“Зв’язки між Україною і Середземномор’ям”* (1964) та інші статті і матеріали [11]. До слова, підготовкою до друку та публікацією наукової спадщини вченого по його смерті, вочевидь, зайнявся дуже ініціативний і енергійний діяч Петро Курінний, якому В. Щербаківський з великим довір’ям заповідав *“сповнити”* його авторську творчу волю [6]. У 1978 р. і 1980 р. (окремою книжечкою) в італійському виданні *“Богословії”* (Рим) вдячні нащадки, як вже зазначено, нарешті опублікували (*додамо*) за сприянням Союзу Українців у Великобританії, що надав для оприлюднення дбайливо збережений в архіві авторський рукопис, одну із знакових, основоположних праць вченого *“Українська хата”* під дещо видозміненою назвою *“Орнаментация української хати”* [204]. Нагадаємо, що дослідження було підготовано до друку ще у далекому 1941 р., однак увесь тираж праці, окрім авторської коректури, на жаль, згорів після жакливого бомбардування Лейпцига в 1944 р. [78. С. 224].

Готуючи до видання *мемуари*, визнаний в академічному середовищі професор постійно в думках, ретроспективно, ностальгійно линув, з душевним щемом, ніжністю і теплотою повертався в ті далекі роки, які були найкращими, найсвітлішими у житті, позаяк були глибинно, емоційно, трепетно, сентиментально, архетипно пов’язані з дитинством, молодістю, родиною, друзями і колегами, з коханою Вітчизною, яку самовіддано, патріотично, правдиво любив *“понад усе”* на світі. Ці, взяті *“у лапки”*, визначальні у біографії митця слова, а точніше, похідне від них словосполучення: *“правда понад усе”*, що влучно характеризує життєве і творче кредо В. Щербаківського, не випадково наскрізно, проречисто, концептуально лунає дзвінком рефреном упродовж текстологічного нарративу нашого розлогого дослідження. Учений почав творити цикл спогадів ще у Празі, про що свідчать матеріали його особистого архіву, де зберігаються *спомини, ремінісценції* про М. Лисенка, родину меценатів Ханенків, братів Ф. і В. Кричевських, О. Мишугу та ін. *Стаття вченого “Про українські церкви Київщини”* [214], оприлюднена вже по його смерті у 1961 р., *також мала ознаки мемуарного характеру*, попри окреслене у назві та істотно розкриті у змісті проблемно-тематичне коло скомплікованих питань регіонально-вітчизняної храмової архітектури [15; 164; 179], оскільки йшлося про перші дослідження молодого вченого, його незабутні зустрічі з українськими корифеями В. Антоновичем, Т. Рильським, М. Біляшівським М. Грушевським та іншими видатними діячами.

Газета (тижневик) “Українська Думка” (головний редактор Г. Драбат) [36], невдовзі після переїзду митця до Лондона, також оприлюднила на своїх сторінках *спогади* науковця (деякі з них подано у скороченому вигляді у порівнянні з публікаціями “Визвольного шляху”) про Олександра Кошиця (у 1951 і 1954 рр.), Порфирія Демуцького (у 1952 р.), Миколу Лисенка з приводу 40-ліття його смерті (у 1952 р.) та Український вільний університет з нагоди його 30-річчя (у восьми випусках видання у 1952 р.). У 1953 р. учений опублікував на газетних шпальтах згаданого тижневика (у 15-ти випусках, починаючи з 9 липня і завершуючи 21 грудня) пізнавальні, мандрівні науково-публіцистичні нотатки та, сказати б, калейдоскопічні замальовки мистецтвознавчого забарвлення “З подорожі до Італії” [188], а також дві цікаві, пізнавальні, оригінальні статті про геніального Леонардо да Вінчі [192; 218]. До речі, на сторінках видання “Українська Думка” фігурують також публікації В. Кубійовича, П. Коваліва, В. Дорошенка, П. Курінного, О. Оглоблина, І. Мірчука та інших відомих українських діячів. В цьому, мемуарному, контексті пропонованої праці видається доцільним зауважити, що дослідник життя і творчості вченого Василь Уляновський *хибно* стверджував, що В. Щербаківському поталанило опублікувати *лише спогади* про Василя Кричевського. “Очевидно, – *помилково* констатував, щоправда, ще в далекому 1995 р. згаданий сучасний науковець, – це був єдиний з виданих мемуарний нарис ученого. Свій задум він не встиг здійснити” [111. С. 92].

Слід зауважити, що в Англії в повоєнний час, окрім згаданих видань, виходило в світ багато україномовних часописів і журналів, зокрема, такі як “Наша церква”, “Сурма”, “Наше слово” та ін. У 1952–1953 рр. В. Щербаківський публікує, переважно у згаданих лондонських виданнях “Визвольний шлях” та “Українська Думка”, низку наукових статей і рецензій, в яких порушувались історичні, мовознавчі, етнологічні та теоретичні питання. У релятивному зв’язку з нахабним, цинічним, антинауковим проголошенням імперських, космополітичних т.зв. московських теорій про “злиття націй”, “старшого брата” та озвученням інших заангажованих великодержавних, патологічно-політологічних “гіпотез” стало дуже актуальним у діаспорному середовищі дискурсивне обговорення полемічного характеру історико-мовознавчих питань та мовотворчих проблем, які вчений ґрунтовно, концептуально досліджував ще в Празі. За нестандартною, сміливою концепцією В. Щербаківського, що її науковець принципово відстоював у статті “Головні різниці між українською та московською мовами”, “мова праслов’янська була тотожна з праукраїнською”. Згодом витворилась білоруська мова і тільки після неї – російська мова [184, с. 32].

У статті “Московські теорії і український нарід” [202] В. Щербаківський, який взяв опосередковану, інтертекстуальну участь у заочній полеміці Р. Смаль-Стоцького з прорадянськими науковцями, що працювали в США, підтримав слушні судження останнього про західний цивілізаційний вибір (вектор розвитку) українців, чітко акцентуючи свою позицію в такому промовистому висловлюванні: “<...> письменники московські безпосередньо бачили і

відчували різниці між українським і московським народами, і сучасні советські вчені бачать ці великі різниці в далекому минулому і показують, що одне з другого не могло вийти, тобто, що початкові періоди формування одного й другого народу не мали між собою нічого спільного, тобто не могли вийти з одного коріння. Занадто мало мати спільність мови, щоб мати спільність психічну. Очевидно, для того ще треба мати спільнокровність, чи спорідненість фізичну” [202. С. 26–27]. У 1953 р. В. Щербаківський републікував ще й у Канаді зазначену однойменну статтю [109], розраховуючи на підтримку широкої української наукової аудиторії у світовому масштабі, позаяк переважна більшість українських учених у той час переїхала до Канади та США. В Європі серед великих українознавчих центрів залишилися тільки УВУ в Мюнхені, суттєво знекровлений через масовий від’їзд викладачів і студентів (з 1949 р.), та осередок НТШ у Сарселі поблизу Парижа. До речі, вчений брав науково-творчу участь також і в підготовці до друку “словникових гасел” до багатотомової Енциклопедії українознавства, яка системно, послідовно готувалася у Сарселі до публікації за редакцією В. Кубійовича.

Розмірковуючи на основі модерних археологічних відомостей у царині “делікатної” проблематики контрверсійного, заполітизованого трактування особливостей терміну “Русь”, історик В. Щербаківський у своїй праці “Матеріали до висвітлення південного походження слова “Русь” як нашого народного імени” [196] подав власну джерельно-аналітичну, історичну та мовознавчо-етнологічну інтерпретацію походження етноніму “Русь” як давньої “питомої” назви нашої країни, висловивши оригінальне, націтворче бачення вирішення непростой дилеми у суперечках між прихильниками і антагоністами норманської теорії походження Русі. Отож, як бачимо, вчений був добре обізнаний з облудними, псевдонауковими, єзуїтськими радянськими теоріями шовіністично-імперського характеру про “старшого брата”, “колиску трьох братніх народів” та створення нової, інтернаціональної спільноти – т.зв. “радянського народу”.

У лондонський період життя мистець оприлюднив декілька важливих рецензій (та оглядів) концептуального характеру на нові українські видання. На шпальтах газети “Українська Думка” [36] у 1952–1953 рр. В. Щербаківський опублікував дві оглядово-аналітичні статті: загалом схвальну рецензію на фольклористичну збірку “Українські народні приповідки”, що її упорядкував до друку в 1952 р. у виданні Союзу українців Великобританії Олекса Воропай [225], а також критичну рецензію на вихід у світ у Нью-Йорку англійською мовою книги “Українське мистецтво” [220].

У 1951 р. у канадському місті Вінніпезі (англ.: Winnipeg) вийшла друком праця митрополита Іларіона (І. Огієнка) “Трираменний хрест зо скісним підніжком – національний хрест України”. З критикою деяких положень автора дослідження концептуально виступив В. Щербаківський із гостропубліцистичною рецензією у часописі “Визвольний шлях” [233], незважаючи на дуже дружні, теплі відносини між ними. До речі, ще в 1937 р. Вадим Михайлович опублікував у Варшаві велику статтю під назвою “Понтійське мистецтво” у

збірнику на пошану І. Огієнку [210]. В повоєнні голодні роки саме митрополит надсилав з Америки продуктів і “одягові посилки” В. Щербаківському та іншим вченим УВУ в Мюнхені, щиросердно рятуючи їх від голоду. “Тильний обсерватор” з Лондона проникливо зауважив: “Що в Америці і українці понаставляли церков з московськими хрестами, то це доказує тільки, що священики там були або москалі або москвофіли, або просто не свідомі того, який має бути український хрест” [233. С. 33]. У згаданій рецензії, що отримала гучний резонанс, справедливий, добросердечний критик (*безкомпромісний прихильник постулату “Правда понад усе!”*) висловився проти, на його глибоке переконання, хибної ідентифікації чи ототожнення (ба навіть ймовірної термінологічної підміни понять або ж маніпулятивного фактологічного пересмикування) митрополитом символіки трираменного хреста зі *скісним підніжжям* як нібито питомо національного українського хреста, хоча загалом працю І. Огієнка він оцінив доволі позитивно.

З-під науково-публіцистичного пера В. Щербаківського вийшла також полемічна стаття “Великі люди і пігмеї” [181], що побачила світ у 1953 р. у газеті “Українська Думка” у відповідь на оприлюднення провокативної статті архітектора О. Тимошенка у “Віснику Товариства українських інженерів в Америці”, на сторінках якого останній визнавав художника С. Васильківського, а не Василя Кричевського (як офіційно вважалося раніше) автором архітектурного проекту будинку Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства. До речі, шедевральний будинок музею – програмний твір українського модерну, що витриманий у єдиному стилістичному ключі з творчим послуговуванням традиціями народного, культового і фортечного зодчества, був зведений у 1903–1908 рр. за проектом художника-архітектора В. Кричевського. До слова, нині в цьому приміщенні функціонує Полтавський красназавчий музей ім. Василя Кричевського, що є доволі символічним явищем. Професор принципово виступив на публічний захист високої репутації покійного митця В. Кричевського (котрий помер 15 листопада 1952 р. у столиці Венесуели Каракасі, похований на міському кладовищі Cementerio General del Sur [7. С. 121]), істинного творця новітнього українського архітектурного стилю.

Щире захоплення і схвальні відгуки викликали у науковому і художньо-мистецькому, рафінованому, витонченому рецептивному і перцептивному сприйнятті Вадима Щербаківського праці професора Олекси Повстенка, оприлюднені в США: “Золотоверхий Київ” [232] і “Катедра Святої Софії в Києві” [209], а також публікація “Фотоальбом “Любіть Україну”. Видання Михайла Борецького” [232] (див. яскравий, променистий, присутній текст зазначених щойно оглядових рефлексій фахового мистецтвознавця у матеріалах “Визвольного шляху” за 1954–1955 рр.) “Це дійсно альбом, але альбом дуже промовистий до душі й серця українця, – піднесено зауважував рецензент про ексклюзивну, багатоілюстровану, патріотично наснажену публікацію М. Борецького. – Ілюстрації охоплюють усю Україну, від її західних границь із Словаччиною до її східних границь включно з Кримом. Зібрати всі ці фотографії, розшукати їх,

зробити знімки з ілюстрацій, розкиданих у різних книжках, або дістати від приватних власників, – уся ця праця не є проста і легка. І вже одне це заслуговує на признання і вдячність видавцям за їхню працю” [232. С. 113]. Це мистецтвознавче, високохудожнє, розкішне видання, яке супроводжується не тільки українським, але й англomовним текстом, оглядач рекомендував усьому цивілізованому світу як наочний, хрестоматійний фотопосібник для візуального знайомства з історико-архітектурними пам’ятками та скульптурними перлинами України. Вірш В. Сосюри “Любіть Україну”, що фігурує на останніх сторінках фотоальбому, митець назвав геніальним творінням [232. С. 114]. Книга професора О. І. Повстенка “Золотоверхий Київ” з багатьма ілюстраціями Софії Київської, Києво-Печерської лаври, Кирилівського, Видубицького монастирів та інших древніх архітектурних пам’яток викликала у В. Щербаківського щемну, елегантну, світлу, радісну ностальгію за рідним Києвом. Доброзичливий критик висловив щире сподівання, що ця книга “буде правдивою оздобою кожної бібліотеки, а в кожного українця буде дорогоцінною настільною книгою, якою він може похвалитися перед кожним чужинцем, показуючи йому наочно висоту культури нашої старої столиці, витвір нашого, а не московського народу. Це дуже важно, бо москалі видають теж це наше культурне і мистецьке добро за своє, а ми до сьогодні не мали у своїх руках достойної книги, якою могли б довести висоту культурного й мистецького доробку наших великих пращів і дідів” [232. С. 112–113]. Рецензент із захопленням зазначав: “Золотоверхий Київ” проф. О. І. Повстенка – це розкішний плід його довголітньої праці, великого ентузіазму та глибокої любові до українського мистецтва і української національної справи. Цю працю він міг здійснити тільки завдяки тому, що був керівником Києво-Софійського Музею-Заповідника [О. Повстенко був членом наукової ради Софійського архітектурно-історичного музею (1939–1941), а від 1941 р. – його директором. У 1941 р. він врятував святу Софію від знищення радянськими військами перед їх відступом під час Другої світової війни. – О. Ф., А. Ф.]” [232. С. 113].

Незважаючи на дуже важкий стан здоров’я ученого (згадаймо про рецидиви його хвороби після декількох складних операцій), у 1955–1956 рр. В. Щербаківський стоїчно публікував на сторінках восьми випусків журналу “Визвольний шлях” ґрунтовну працю великого обсягу під назвою “Археологічні відкриття на Близькому Сході” та її продовження “Цікаві археологічні відкриття” [178]. На підтвердження думок ученого про суттєві “східні впливи на Україну” недвозначно вказували сенсаційні результати нових археологічних розкопок та модерних фахових досліджень на теренах Сирії, Палестини, Ірану, Іраку, Малої Азії, Єгипту, Греції, Італії та інших країн. В. Щербаківський висловив, зокрема, нестандартну думку про гармонійну взаємодію різних наук, зокрема філології і етнології у взаємозумовленому доведенні і підтвердженні результатів новітніх археологічних досліджень щодо закономірності міграції хліборобської культури з Месопотамії (Малої Азії) на Балкани, архіпелаг Егейських островів, Грецію та на вітчизняні терени: “<...> я на початку цієї

статті писав про початки хліборобства саме в Месопотамії, та що там уже спочатку існувала віра в якесь жіноче божество, саме в матір-землю, <...> розносили цю віру хлібороби. Археологічні розкопи за останніх 30-ти років чудово показали цей перехід хліборобів з Малої Азії на Егейські острови і на Балканський півострів, в Грецію і до нас в Україну. Філологія із свого боку підтвердила те, що розкрила археологія. Також підтверджує те саме і етнологія” [178. 1956. Кн. 3. С. 344]. Визнаний фахівець Я. Пастернак, котрий переїхав у 1949 р. до Торонто, високо оцінював згадане дослідження В. Щербаківського та його практичні і теоретико-методологічні досягнення в археології, зокрема введення в інтертекстуальний обіг “джерельного апарату” модерної наукової літератури. “З великим вдовolenням я теж спостерігаю, – зазначав ще тоді доволі енергійний Я. Пастернак у листі до старшого (недужого тілесно, але сильного духом) колеги В. Щербаківського від 24 липня 1955 р. з Торонто [майже за півріччя до смерті останнього. – А. Ф., О. Ф.], – що Ви, Пане Професоре, є у добрій духовій формі, думка Ваша гнучка, висновки правильні, свіжі і головна суть наукових дослідів – “правда понад усе” – схоплена ясно як догма. Бачу теж, що в ділянці археології Ви не живете лиш споминами про загальнознані досягнення, але *слідкуєте за новою літературою і її використо-вуєте у своїх нових працях*. Я пробую теж щось подібного робити <...> [виокремлення курсивом та підкресленням наше – А. Ф., О. Ф.]” [76. С. 251–252]. До речі, емігрант Я. Пастернак, перебуваючи за океаном, докладаючи максимум науково-творчих зусиль, зумів-таки довершити і видати у 1961 р. у Торонто розлоге фундаментальне дослідження “Археологія України: Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелам” [77]. Нагадаємо, що академічних вчених об’єднували давні наукові і приятельські інтереси ще з 20-х років XX ст. у Празі. У фонді В. Щербаківського у Центральному державному архіві в Празі (Statní ústředny archiv v Praze) збереглись неопубліковані листи Я. Пастернака до вченого, які ми виявили у 1996 р., що проливають яскраве світло на шляхетні (ділові та особистісні) взаємовідносини між видатними українськими археологами упродовж емігрантського життя Вадима Михайловича [252. Ф. 1659. Пф. 1250. Карт. 901/69]. У повоєнні роки, як принагідно зазначено, авторитетних українських учених поєднувала співпраця в УВУ у Мюнхені.

В Америці у виданні “Свобода. Український щоденник”, що виходило у світ у Нью-Йорку, В. Щербаківський оприлюднив у січні 1956 р. дорогі його серцю “Коляди і щедрівки на нашій Україні” [190].

У журналі “Визвольний шлях” (1956, вересень, кн. 9) було опубліковано *статтю* ученого “Про скитів та їх мистецтво” [212]. До скомпільованої, контроверсійної скіфознавчої тематики, слід неодмінно підкреслити, неодноразово звертався науковець на своєму творчому шляху, зокрема, у згаданій історико-мистецтвознавчій праці “Звіриний орнамент і скити”. Зображення оленів, хижаків, коней, грифонів, зокрема, такі характерні художні деталі як “око”, “пазурі птахів” формували традиційні “сюжетні лінії” скіфських

майстрів. Вироби виготовляли із золота, срібла, заліза, бронзи, кістки, рогу шляхом литва, кування, гравіювання та застосування інших технік та прикладних методик і мистецтвознавчих методологій. *В. Щербаківський мав у своєму концептуальному арсеналі власні виважені судження щодо формулювання предметної дефініції історичної назви “скіфи” та понятійно-категоріального означення скіфського “звіриного” стилю.* Учений вважав, що його не можна однозначно назвати чи класифікувати як суто скіфський стиль, позаяк він характерний для малоазійських і тубільських хліборобських племен і є семіотичною ознакою їх релігійної символіки. Цей “високодовершений стиль”, на обґрунтовану думку В. Щербаківського, типологічно подібний до малоазійських мистецьких стилів. Сарматську кераміку виготовляли без застосування гончарного круга. Мистецтво скіфів і сарматів здійснювало істотний вплив на автохтонне місцеве населення. Про це свідчить, зокрема, похоронна (поховальна) обрядовість, схожі елементи символізму, початки пластичного мистецтва (скульптура) тощо. Щодо так званої “макухівської” кераміки, яку досліджував на початку XX ст. неподалік від міста Полтави, біля с. Макухи, видатний археолог, колега ученого, М. Макаренко (до слова, розстріляний радянською владою у січні 1938 р.), В. Щербаківський висловив думку, що вона своїми технологічними якостями дуже близька до т. зв. кераміки “*полів похоронних [поховальних] урн*”, що її відкрив ще наприкінці XIX ст. вітчизняний археолог-класик В. В. Хвойка, вважаючи ці пам’ятки слов’янськими або протослов’янськими. Отож, тут знову виразно помічаємо оцю віковичну тяглість тисячоліть і впливи малоазійської культури на населення Причорномор’я. Це була, вочевидь, остання прижиттєва публікація митця.

У 1955 р. у Лондоні було засновано ювілейний ініціативний гурток, присвячений підготовці заходів достойного вшанування 80-ліття з дня народження [67. Оп. 1. Спр. 1. Док. № 2] і 55-річчя наукової діяльності професора В. Щербаківського, керівником якого став Генеральний вікарій Апостольського візитатора у Великобританії о. О. Малиновський. Членами гуртка були професор Д. Левицький (невдовзі голова СУБу), М. Білий-Карпинець, В. Олеськів, І. Крушельницький, І. Федчиняк (секретар), Я. Гаврих. Перші “сходини” гуртка відбулися 26 жовтня 1955 р. Було прийнято, окрім суто підготовчих заходів святкування поважної “круглої дати” видатного українського діяча, організаційне рішення сформувати ювілейний збірник статей на пошану вченого, присвячений дослідженню життєпису і наукової діяльності В. Щербаківського [12], а також зібрати відповідні кошти для видання його праці “Українська хата”. Підготовкою видання збірника зайнявся Ігнатій Федчиняк [113], який зумів налагодити контакт та порозумітися з різними вченими щодо їх участі в колективній публікації. На пропозицію упорядника серед інших високодостойників-науковців радо відгукнувся і Я. Пастернак, який оперативно написав дослідження до ювілейного збірника. Видати збірник до ювілейної дати 17 березня 1956 р. не встигли, загальну публікацію затримувала написана німецькою мовою стаття В. Залозецького, яка вимагала адекватного

перекладу та уточнень. “Вельмишановний і Дорогий Пане Професоре! – урочисто, з глибокою повагою звертався автор щойно згаданої статті у листі до В. Щербаківського від 27 червня 1956 р. – Півроку тому я радо погодився на пропозицію п. Федчиняка написати статтю до присвяченого Вам ювілейного наміченого збірника. Він навіть прислав мені першу коректу, та, на жаль, я ніде не стрінув досі згадки про появу цього збірника” [39. С. 253]. Матеріали цього збірника, вочевидь, так і не були опубліковані. Не судилося... Однак деякі статті окремих авторів, зокрема, згадані дослідження Я. Пастернака про В. Щербаківського як археолога-дослідника [75] та розвідка О. Домбровського про В. Щербаківського як історика [20] незабаром побачили-таки світ у 1957 р. у заокеанському виданні “Київ” (Філадельфія). Ювілейна, пропам’ятна стаття І. Мірчука по смерті В. Щербаківського була трансформована у текст некрологу під назвою “Проф[есор] д[октор] В. Щербаківський (1876–1957)”, оприлюднена у лондонському журналі “Визвольний шлях” у березні 1957 р. [58]. До слова, забігаючи дещо наперед, зауважимо, що тоді, упродовж декількох місяців після кончини митця у січні 1957 р., вийшла друком низка інших некрологів і “поминальних слів” на честь вшанування пам’яті ученого [88].

Вадим Михайлович щиро сподівався, що цілющі, благодатні південні море і сонце суттєво допоможуть йому у перманентній боротьбі з різними недугами, як це вже неодноразово відбувалось, коли божественна субтропічна природа милостиво підліковувала його слабке серце та ревматичні хвороби. Вологий, доволі прохолодний клімат Туманного Альбіону вступав у серйозні фізіологічні протиріччя з слабким станом здоров’я літнього науковця. “<...> я хочу їхати в Італію днів через два; для поправлення здоров’я” [39. С. 253], – повідомляв учений Я. Пастернака 15 липня 1956 р. Незважаючи на загальний поганий фізичний стан, він посилено, з великим натхненням працював над новим, розширеним варіантом дослідження “Формація української нації”. “Я тепер кінчаю нову велику “Формацію укр[аїнської] н[ації]”, – зауважив старший за віком науковець у згаданому листі до молодшого колеги, – в якій я виправив мої помилки, але треба сказати, що після смерті Сталіна і в Сове́тах археологія змінилася [застосування курсиву наше. – А. Ф., О. Ф.]” [39. С. 253]. До останніх днів свого земного буття В. Щербаківський, котрий цікавився як суспільно-громадськими так і науковими подіями в Україні, вочевидь, щиросердно, наївно мріяв про повернення на Батьківщину, сподіваючись на кардинальну зміну “політичних вітрів”. Це був період так званої хрущовської відлиги, і в серцях багатьох емігрантів зажеврив вогник надії... Чи приїздив він в той рік на лікування до Італії, – достеменно невідомо.

З ювілейною датою життя (80-річчя митця відзначено 17 березня 1956 р. у день його народження) вченого гаряче, щиросердно, урочисто привітало на різних континентах планети Земля багато відомих діячів, товариств і організацій [12; 113], зокрема, американські українці опублікували 20 березня 1956 р. на шпальтах газети “Свобода” статтю “Проф[есор] Вадим Щербаківський (3 нагоди його 80-ліття)” [12]. Редакція видання “Визвольний шлях”, з якою тісно

співпрацював ювіляр упродовж лондонського проміжку життя, *оприлюднила статтю про життя та наукову діяльність ученого* [243]. У присвяті поважній річниці В. Щербаківського та його подвижницькій праці окреслено основні напрямки та здобутки його академічної діяльності, а також декількома “штрихами до портрету винуватця торжества” характеризується суспільно-політична та громадська діяльність митця. Наприклад, згадано, що вчений “під час голоду в Україні (1932–[19]33) намагався zorganizувати за кордоном поміч для голодуючих на рідних землях братів” [243. С. 335]. “Ювілят як український патріот-самостійник, – підкреслюється у згаданому вище вітальному “слові”, – завжди зберігав і зберігає незалежні принципи української науки. Рішуче відкидає всякі шляхи наукової спекуляції чужих, зокрема російських чинників, чим може служити прикладом для українських учених, зокрема, тих, хто йде на послуги різним проросійським “комітетам”. У тяжкі емігрантські часи, навіть за найбільшої матеріальної і психічної депресії, він постійно невтомно працює. Ще й сьогодні знаходить у собі стільки сили, щоб бути далі піонером українських наукових дослідів, зокрема в ділянці археології” [243. С. 336]. У святковій статті також мовилось про те, що В. Щербаківський “має готову до друку дуже цінну працю “Українська хата” з багатьма рисунками й кольоровими образками, якої видання потребує матеріальної підтримки з боку української громадськості. Закінчує велику монументальну працю “Формация нації”, що має появитися друком засобами Української Видавничої Спілки в Лондоні” [243. С. 336]. Ювілейна силуетка підсумувала титанічну, одержиму науковим та патріотичним духом, безкорисливу працю вченого, піднімаючи його історичну постать на високий п’єдестал вшанування його непересічної творчої, світлої особистості, якого вже давно, закономірно заслуговував першорядний український науковець Вадим Щербаківський. Виокремимо важливий, націєтворчий висновок, урочисто висловлений у фінальних проречистих констатаціях цієї публікації: “Поклавши в основу своїх наукових дослідів *доведену тезу про окремішність української нації*, Ювілят науковими фактами доводить, що українці й москалі – це дві зовсім окремі раси, що москалі не тільки не є “старшими”, але взагалі не є жодними нашими “братами”. Пізнати цю правду необхідно тому, щоб не бути наймитами в чужих та створити своє суверенне державне життя на українській землі [застосування курсиву наше. – А. Ф., О. Ф.]” [243. С. 336].

Єдиною, душевно спорідненою людиною для Вадима Щербаківського ще з благодатних часів його щасливого, безхмарного дитинства і райдужної юності, близькою духовно, морально його щиросердній, доброзичливій, благородній натурі, залишалася на схилі життя на чужині його рідна “кровинка”, *сестра Євгенія (Ївга, Ївгена) Кричевська* (1881–1964). Вона не гнівалася на нього за його вагання, а потім і категоричну відмову переїхати до Венесуели, її нового, доволі екзотичного місцезнаходження, хоч у 1951 р. (перед від’їздом брата до Лондона) усі документи (зокрема, віза) були підготовані і належно оформлені ще у 1949 р. Вони продовжували листуватись. Учений підтримував “фамільний”

епістолярний зв'язок з племінниками, дітьми сестри – Вадимом Павловським і Галиною Лінде. З близьких родичів В. Щербаківського поза межами Батьківщини, окрім згаданих, залишалися ще два племінники: Микола Кричевський, що мешкав у Парижі, та Василь Васильович Кричевський, який проживав зі своєю родиною у США. Звістки від сестри були немовби цілющим бальзамом на його виснажене життєвими турботами, зболіле, самотнє серце. Щиро вітаючи рідного брата з 80-річчям, Женя (як її лагідно, ласкаво, з родинним пієтетом називав Вадим) писала з ностальгійним, ніжним, благоговійним щемом, елегійним сумом та світлою печаллю з далекого “краю світу”, зі столиці Венесуели міста Каракаса “<...> дай, Боже, тобі ще здоров'я, щоб дожити до віку твого прадіда отця Андрея, що мав 104 роки. Шпиченці <...>. Мимоволі згадується наше дитинство, наші Шпиченці, наш садочок <...>. Стара, товста, спорохнявіла груша проти кухонного вікна, круг жовтих лілій і кущі акації біля перелазу, висока молода ялинка й великі яловці перед верандою, волосаті горіхи, старі липи кругом Церкви й дві сосни з північного боку од будинку. Ці дві сосни! Яка радість обхоплювала серце, коли, бувало, вертаєшся з Києва додому і перше, що бачиш, – це дзвіниця, липи й ці дві сосни, що так по-братерському переплелися вгорі своїм верховіттям <...>. Шпиченці <...>. Наші люди, наші сусіди, наша бабуня, а на фоні їх такі яскраві індивідуальності як батько наш, Даньо і ти <...>. Чим довше живеш, чим більше зв'язуєшся в людях, тим світлішими і кращими здаються наші Шпиченці, наше родинне коло і дні нашої весни. То була дійсна, природжена, а не показна шляхетність. В ці дні ти, мабуть, матимеш привіти од різних чужих людей, які знають і цінують тебе за твоєю невтомну працю. Але, на жаль, ніхто вже, крім мене, не знає тебе з дитинства, ще з тих часів, коли формувалось твоє внутрішнє “Я” <...> [виокремлення курсивом та підкресленням застосовано співавторами пропонованого дослідження. – А. Ф., О. Ф.]” [173. С. 647]. Воістину, духовно піднесені, емоційно наснажені, сонячно-промисливі речення з глибинним метафорично-асоціативним підтекстом, які нешаблонно, лірично звучатимуть “у високому регістрі”, “на мажорній ноті”, щиро сподіватимемось на це, як суголосний, лункий камертон і завершальний оптимістичний, дзвінкий, урочистий акорд (sic! гармонійний фінальний домінантсептакорд, за музичною термінологією) нашого розлогого, багатоаспектного, різнопланового, багатоглибини, широко закресленого дослідження про складний, тернистий і водночас дуже успішний емігрантський шлях життя В. Щербаківського! Це (йдеться про згадані вислови Є. Кричевської-Щербаківської) не штучно звеличені, зовсім не пафосно-патетичні, красномовні слова-дифірамби, що зазвичай, під час виголошення ювілейних привітань, бувають схоластично, абстраговано відірвані від реальності! Які прекрасні, романтично-сентиментальні і водночас такі щирі слова, оповиті істинним душевним теплом та не удаваною, непоказовою доброзичливістю; які чудові, шляхетно-аристократичні, ейфорійні, духмяні, зворушливі, якщо хочете, трансцендентні, небесні сентенції Євгенії (Івги, Івгени)!

Помер В. Щербаківський 18 січня 1957 р. на 81-му році життя у санаторії м. Брайтона. Поховали видатного українського світоча, академічного науковця з великими почестями 26 січня 1957 р. у Лондоні на цвинтарі Gunnersbury Cemetery [87; 88]. Союз українців у Великій Британії дбайливо, з любов'ю опікувався ученим упродовж лондонського періоду його життя у 1951–1957 рр. і сприяв вшануванню його пам'яті, публікації (за істотним сприянням П. Курінного) окремих праць митця вже по його смерті. Було створено т.зв. “похоронний комітет”, комісію з передачі його спадщини, а 15–16 червня 1957 р. відбулось засідання Ради СУБ-у, члени якої взяли на себе колегіальне зобов'язання видати книгу В. Щербаківського. Мовилось, вочевидь, про “багатостраждальну” працю вченого “Українська хата” [173. С. 648], про незavidну долю оприлюднення якої неодноразово вже згадувалось на сторінках нашого дослідження. По смерті вченого в 1957 р. П. Курінний активно цікавився долею його архіву через етнолог Олексу Воропая, який в той час мешкав у Лондоні. З листа О. Воропая до П. Курінного, який подав Сергій Білокінь у “Післямові” до другого тому київського перевидання (1991 р.) у двох томах праці О. Воропая “Звичаї нашого народу”, дізнаємося про деякі важливі нюанси долі лондонського архіву В. Щербаківського: “Аж сьогодні [лист не датований, написаний орієнтовно в березні – на початку квітня 1958 р. – А. Ф., О. Ф.] мені пощастило докладно вияснити справу зі спадщиною покійного проф[есора] В. М. Щербаківського. Отже, справа виглядає так: похоронний комітет виділив комісію в складі проф. Р. Лісовського, п. Чорного і п. Федченка. Ця комісія переглянула всі речі покійного, склала списки. Ніякої останньої волі не знайшла комісія. Всі виявлені речі зараз ще лежать замкнуті в кімнаті, де жив покійний <...>” [6. С. 440]. Відтак О. Воропай зазначав: “Покійний В. М. Щербаківський був на утриманні СУБ – Союзу українців у В[еликій] Британії” [6. С. 440–441]. Особистий архівний фонд вченого останніх років нині, як вже неодноразово зазначалось, знаходиться в Бібліотеці й Архіві ім. Т. Шевченка емігрантської громадської організації СУБ у Лондоні, заснованої у 1945–1946 рр. українцями з польської армії. У листі О. Воропая до П. Курінного від 6 травня 1961 р. його автор знову повертається до світлої постаті В. Щербаківського: “Говорив мені ред[актор] Драбат, що він буде звертатися до Вас з проханням редагувати праці покійного В. Щербаківського, бо навіть сам Щербаківський заповідав, щоб його роботи підготовляли до друку саме Ви, а ніхто інший” [6. С. 441]. Як вже мовилось, провідною та визначальною була видавничо-організаційна та редакційна роль П. Курінного в упорядкуванні спадщини вченого та підготовці до оприлюднення і посмертній публікації основоположних праць, а також розвідок і мемуарів В. Щербаківського, що тривала аж до 1970 р. включно.

Збереглась ошатна впорядкована могила Вадима Щербаківського у Лондоні [78. С. 234]. Духовним і організаційно-практичним обов'язком співвітчизників, на нашу думку, є неодмінна потреба перепоховати тлінні останки великого вченого на благодатних київських теренах України, яку він так безмежно любив і так самовіддано працював для неї до останнього подиху.

Варто було б, на наш погляд, (як лише один із ймовірних варіантів) перепоховати його прах поруч з відновленою, дбайливо упорядкованою могилою брата Данила Щербаківського перед Успенським Собором на території Кисво-Печерської лаври, а можливо, на сакральній, меморіальній території Пантеону-некрополя найвидатніших, знакових постатей України, який колись (sic!) нарешті спроможеться запровадити істинно національна еліта нашого невмирущого етносу.

Перебуваючи майже 35 років поза межами Батьківщини, істинний патріот Вадим Михайлович Щербаківський, котрий щиросердно, самовіддано, *понад усе* любив Україну, безупинно, натхненно, цілковито альтруїстично, науково одержимо, з аскетичною посвятою усіх духовних зусиль працював для її універсального звеличення у світі. Звичайно, не все в доробку вченого витримало випробовування часом (і це об'єктивне, закономірне явище), але слід підкреслити, що фундаментальна основа його археологічних, історичних, мистецтвознавчих, етнологічних, музеєзнавчих досліджень, модерних проблемно-тематичних пошукувань, теоретико-методологічних надбань і концептуальних новацій, поза сумнівом, залишається золотим фондом вітчизняної науки.

Post scriptum. Нині вічну пам'ять про Вадима Михайловича і взагалі про поважне сімейство Щербаківських (тут слід згадати насамперед про його брата Данила Михайловича, після трагічної смерті якого вже минуло 90 років, а також їх батька Михайла Пилиповича), особливо, упродовж ювілейного року (2016–2017) відзначення 140-ліття від дня народження братів, велично вшановують вдячні нащадки, дослідники, поціновувачі їх творчої спадщини, широка освітянська громадськість, справжні ентузіасти розвитку краєзнавства, Це, зокрема, великий, щирий, альтруїстичний, самовідданий шанувальник творчості Щербаківських, відомий педагог, колишній завідувач Ружинським відділом народної освіти (Житомирська обл.), культуролог, справжній український патріот, суспільно-громадський діяч *Віктор Олександрович Митюк*, котрий підготував до друку в 2017 р. “спецвипуск” видання “Промінь Просвіти” [87], присвячений урочистому проведенню “Року роду Щербаківських на Ружинщині”, що був насичений багатьма ювілейними організаційними та науково-видавничими, фактологічними подіями. До речі, справжній промотор (радіше справжній “perpetuum mobile” або “вічний двигун”!) численних освітньо-культурних проектів В. О. Митюк (один із ініціаторів встановлення у с. Шпиченцях у 2017 р. “пам’ятного каменя з гранітною плитою” та урочистого відкриття 22 вересня 2017 р. пам’ятного знака на честь видатних представників “фамілії” Щербаківських) є водночас одним із ідейних натхненників і організаторів, сценаристів документально-публіцистичного фільму під символічною назвою “Із життя у безсмертя” про літопис життя братів Щербаківських і відзначення українською громадськістю їх непересічного творчого доробку (тривалістю близько 50 хв., оператор і режисер, сценарист Анатолій Богуш, інші співтворці: Ольга Богуш та Світлана Ходаківська, співучасниками, фігурантами фільму як дійові особи, що записали на відео

власне інтерв'ю, є співавтори пропонованого дослідження Андрій Дмитрович Франко та Оксана Омелянівна Франко). В. О. Митюк був також співголовою оргкомітету успішного проведення *Міжнародної науково-практичної конференції* “Вклад роду Щербаківських в українську культуру”, присвяченої універсальному вивченню творчості неодноразово згаданого зоряного братерського тандему, що відбулась 22 вересня 2017 р. (Ружин–Шпиченці, Житомирська обл.) [34; 35. С. 6]. Напередодні академічного форуму в середині вересня 2017 р. вийшов друком ґрунтовний науковий, ілюстрований збірник текстів доповідей учасників щойно згаданої конференції (із доречним залученням до текстологічного контенту книжки уривків праць членів “династії” Щербаківських) під титульним найменуванням “Рід Щербаківських – звितяжці української культури” (відповідальний упорядник В. І. Митюк) [89], на сторінках якого вміщено і наше розлоге дослідження про Вадима Щербаківського [137]. Вшануванню та увічненню пам’яті священничої родини Щербаківських у рідному селі та на Ружинщині, огляду значних результатів згаданої конференції присвячено декілька публікацій, зокрема, дві статті Василя Копача, які побачили світ у вересні–жовтні 2017 р.: у місцевій пресі у виданні “Ружинська земля” [34] та у всеукраїнському культурологічному тижневику “Слово Просвіти” (м. Київ; гол. ред.: Л. Голота, шеф-ред.: П. Мовчан) [35. С. 6]. До слова, нагадаємо, що співавтори представленної на розгляд читачів статті підготували до публікації верстку наукової монографії про братів Щербаківських. Зауважимо, що мальовниче село Шпиченці (одне з ключових словосполучень нашої розвідки), яке розташовано в (нині) Ружинському р-ні Житомирської обл., “фамільне гніздо”, сімейно-ідилічна Alma Mater братів Щербаківських та розпорошеної по світу розгалуженої родини племінників Щербаківських, поступово стає ще одним *духовним центром суверенної, незалежної України*, до якого неодмінно з’їжджатимуться на конгреси, конференції, симпозиуми, засідання, семінари всі, хто серйозно цікавиться духовною історією України, освітні працівники, педагоги, студенти, музейні діячі, краєзнавці, культурологи, суспільствознавці, науковці (історики, археологи, мистецтвознавці, етнологи, філологи, фольклористи та ін.), першочерговим завданням яких є *високодостойне повернення повноцінної історичної пам’яті про першорядних, академічних українських учених, залучення до національного Пантеону визначних імен Вадима і Данила Щербаківських*, всеохоплююче вивчення їх альтруїстичної, націєтворчої діяльності, академічне студіювання та якомога повніше видання їх творів. Отож, неодмінно, закономірно все рано чи пізно повертається “на круги своя”.

Організаційному та фінансовому втіленню в життя численних акцій вшанування пам’яті Щербаківських істотно сприяють сільський голова с. Шпиченців *Василь Петрович Шокал* та інші ініціативні, впливові діячі, меценати, скромні, благородні філантропи та добродішні, істинні шанувальники творчої спадщини яскравих представників історичного, питомо українського (за

духом і вічним покликом предків-автохтонів), славного роду Щербаківських, незнищеного у віках у національній архетипній пам'яті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Андрусяк М. [Рецензія на кн.:] Атлас України й сумежних країв / Під загал. ред. д-ра В. Кубійовича. – Львів, 1937] // Вістник (Львів). – 1937. – Т. 4. – № 10. – С. 762–765.
2. Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею [далі АЗ ПКМ]: 3б. наук. статей / Відп. ред. О. Б. Супруненко. – Полтава, 1992. – Вип. 2: Пам'яті Ф. І. Камінського.
3. Бандрівський М., Лукомський Ю., Сулик Р. З історії дослідження Успенського собору в Галичі (Відкриття поховання галицького князя Ярослава Осмомисла) // ЗНТШ. – Т. ССХХV: Праці Історико-філософської секції. – Львів, 1993. – С. 393–405.
4. Беднаржова Т. Августин Волошин – державний діяч, педагог-мислитель. – Львів, 1995.
5. Бібліографічний покажчик наукових праць української еміграції. 1920–1931 / Упорядник П. А. Зленко. – Прага, 1932.
6. Білокінь С. Нарбутівський збірник // Збереження історико-культурних надбань Глухівщини: Матер. II Наук.-практ. конф. – Глухів, 2003. – С. 76–85. Див. також текст: Білокінь С. Післямова [до кн.: Воропай Олекса. Звичаї нашого народу [Текст]: етнографічний нарис: У 2 т. – Т. 2]. – К., 1991. – Т. 2. – С. 440–441.
7. Білокінь С. Нові матеріали до біографії Данила Щербаківського // Студії мистецтвознавчі. – 2009. – № 3. – С. 98–121.
8. Білокінь С. Спогади Данила Щербаківського про Г. Нарбута // Збереження історико-культурних надбань Глухівщини: Матер. IV Наук.-практ. конф. – Глухів, 2005. – С. 218–233. – Режим доступу: <http://www.s-bilokin.name/Personalia/Scerbakivskyj.html>.
9. Боряк Г., Дубровіна Л. Архів Українського Вільного Університету в Мюнхені: попередній огляд фондів // Архіви України. – 2004. – № 4–6 (255). – С. 84–93. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2004_4-6%28255%29_11.
10. Боряк Т. Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945–2010). – Ніжин, 2011.
11. “Визвольний шлях” // Архів ОУН. Українська інформаційна служба. – Режим доступу: <http://ounuis.info/archive/library/Journals/vyzvolnyi-shliakh.html>.
12. Відзначили ювілей 80-ліття проф[есора] В. Щербаківського // Українська Думка [друкований орган СУБ-у (Союзу українців Великобританії)]. – 1956. – 22 березня. Див. також текст інших ювілейних публікацій: До 80-літнього ювілею проф[есора] Щербаківського // Українська Думка. – 1956. – 19 січня; Проф[есор] Вадим Щербаківський (3 нагоди його 80-ліття) // Свобода. – 1956. – Ч. 52. – 20 березня.
13. Віднянський С. В. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921–1945 рр.). – К., 1994; Див. також відповідний контекст праці: Ульяновська С., Ульяновський В. [Додатки] Українська наука і культурницька еміграція у Чехо-Словаччині між двома світовими війнами // Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. – К., 1993. – С. 477–498. – (“Пам'ятки історичної думки України”). – URL: <http://litopys.org.ua/cultur/cult25.htm>.
14. Гавриленко І. Вадим Щербаківський та дослідження Гінцівської пізньопалеолітичної стоянки // Кам'яна доба України. – К.; Полтава, 2003. – Вип. 4: До 130-річчя відкриття Гінцівської стоянки. – С. 53–81; Його ж таки: Стаття В. Щербаківського

- про деякі палеолітичні та палеонтологічні місцезнаходження України // Там само. – К., 2002. – С. 106–111; *Його ж таки*: Дослідження палеолітичної стоянки Гінці за дореволюційної доби // Старожитності Посулля = Antiquities of the Sula Regions: Зб. наук. праць: Пам'яті Ф. І. Камінського (1845–1891). Відп. ред. О. Б. Супруненко. – К., 2016. – С. 80–87.
15. Гончаренко М. Е. В. М. Щербаківський як дослідник історії архітектури: особливості наукового методу // Українська біографістика: Зб. наук. праць. – К., 2010. – Вип. 7. – С. 295–305.
16. Грушевський М. С. Данило Щербаківський (1877–1927) [з портретом]: Некролог // Україна. – 1927. – № 3 (22). – С. 212–215.
17. Грімстед П.-К. [Grimsted P.-K.] “Празькі архіви” у Києві та Москві. Повоєнні розшуки і вивезення еміграційної архівної україніки / Державний комітет архівів України, Український науковий ін-т Гарвардського ун-ту; переклад з англійської мови Т. Боряк. – К.: [б. в.], 2005.
18. Данилюк А. Г. Українська хата. – К., 1991. Див. також відповідний контекст монографії: Сілецький Р. Б. Сільське поселення та садиба в українських Карпатах XIX – початку XX ст. – К., 1994.
19. До бібліографії праць В. Щербаківського / Укладачі О. Супруненко, В. Ханко // Полтавський археологічний збірник [далі: ПАЗ]: Зб. наук. праць: Пам'яті В. М. Щербаківського (1876–1957) / Редкол.: П. Бондаревський, І. Кулатова, О. Моця, О. Супруненко (відп. ред.), В. Ханко. – Полтава, 1995. – № 4. – С. 191–203.
20. Домбровський О. Вадим Щербаківський як історик // Київ (Філадельфія). – 1957. – № 5. – С. 193–197.
21. Домбровський О. До антропології античної України // Гомін України. – 1952. – 22 листоп.
22. Домбровський О. [Рецензія на кн.:] Щербаківський В. Формация української нації...] // Чорноморський збірник. – 1947. – № XI. – С. 65–67. Див. також мемуарні спогади О. Домбровського про образливу статтю І. Борковського про згадану концептуальну працю В. Щербаківського, що викликало дещо нездорову, конфліктогенну атмосферу серед української наукової еміграції, у вид.: Домбровський О. Спомини. – Нью-Йорк; Львів; Острог, 2009. – С. 128–129.
23. Дорошенко Д. Нарис історії України / За ред. проф. С. Смаль-Стоцького. – Варшава, 1933; Передрук тексту однойменної праці цього вид.: Мюнхен, 1966. – Т. 1–2.
24. Ернст Ф. Л. Виставка українського портрета XVII–XX ст. // Життя й революція. – 1925. – № 11. – С. 55–60.
25. Єржабкова Б. Томаш Гаррік Масарик та початок діяльності Українського Вільного Університету // Визвольний шлях. – К.; Лондон, 2002. – № 4. – С. 79–89.
26. Єржабкова Б. Українці в Празі між двома світовими війнами // Визвольний шлях. – Лондон, 1990. – Кн. 8 (509). – С. 993–1000.
27. Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929 / Гол. упоряд. проф. О. І. Путро. – К., 1997.
28. Животко А. Десять років Українського історичного кабінету (1930–1940) / За ред. Я. Прокеша. – Прага, 1940. – (Інвентарі Архіву Міністерства Внутрішніх справ. – Серія “С”. Т. 1); Репринт: Desiat' rokiv ukrains'koho istorychnoho kabinetu, 1930–1940 / by Arkadii Zhyvotko; edyted Jaroslav Prokes. – New York: Norman Ross Publishing Inc., 1994.
29. Заремба О. С. Видавнича та бібліотечна діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині (1918–1939). – К., 2006.

30. *Заремба С. З.* [псевдонім: Копистеринський] Українське пам'яткознавство: Історія, теорія, сучасність [Текст]: [монографія] / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПіК. – К., 1995.
31. *Заремба С. З.* [псевдонім: Копистеринський] Український музей визвольної боротьби у Празі // Київська старовина. – 1997. – № 1/2. – С. 122–137.
32. *Кириленко О., Яценко О.* Архів Українського Вільного Університету в Мюнхені: структура, зміст матеріалів, опрацювання особових фондів // Архіви України. – 2004. – № 4–6 (255). – С. 93–122. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2004_4-6%28255%29_12.
33. *Кириленко О., Яценко О.* Архів Українського Вільного Університету в Мюнхені – унікальна культурна спадщина української еміграції в Німеччині // Науковий збірник Українського Вільного Університету: Том 20: Повідомлення і доповіді Міжнар. наук. конф.: «SAPERE AUDE!» Український Вільний Університет: 1945–2015 (До 70-річчя діяльності УВУ в Німеччині). – Мюнхен, 2015. – С. 33–37.
34. *Копач В.* Вшанували і увіковічили пам'ять священичої родини Щербаківських у рідному селі // Ружинська земля. – Ружин [с.м.т., район. центр Житомир. обл.]. – 2017. – № 39 (9927). – 29 верес. [згадано про співавторів пропонованої статті та книги про братів Вадима і Данила Щербаківських та співучасників документального фільму про рід Щербаківських Андрія Дмитровича Франка і Оксану Омелянівну Франко].
35. *Копач В.* 2017 – рік роду Щербаківських на Ружинщині // Слово Просвіти [Всеукраїнський культурологічний тижневик] / Редкол.: Л. Голота (гол. ред.), П. Мовчан (шеф-ред.) та ін. – К., 2017. – № 41 (937). – 12–18 жовт. – С. 6 [згадано про співавторів пропонованої статті та книги про братів Вадима і Данила Щербаківських та співучасників документального фільму про рід Щербаківських Андрія Дмитровича Франка і Оксану Омелянівну Франко].
36. *Кравець Р.* “Українська Думка” [друкований орган СУБ-у (Союзу українців Британії). – А. Ф. і О. Ф.] // Українці у Сполученому Королівстві // Інтернет-енциклопедія – Режим доступу: <http://www.ukrainiansintheuk.info/ukr/04/ukrdumka-u.htm>.
37. *Криволапов М.* До питання розвитку українського мистецтвознавства у XX столітті // *Криволапов М.* Про мистецтво та художню критику України XX століття: Вибрані статті різних років. – К., 2006. – Кн. 1: Формування та розвиток національної мистецтвознавчої школи і мистецтвознавчої науки в Україні XX століття. – С. 53–67.
38. *Крушельницька Л. І.* Від упорядника // Епістолярна спадщина Ярослава Пастернака / Упоряд. і авт. передм. Л. І. Крушельницька; відп. ред. М. М. Романюк; НАН України, Львів. нац. бібліотека ім. В. Стефаника. – Львів, 2013. – Зош. 1. – С. 5–62.
39. *Крушельницька Л. І.* Епістолярна спадщина Ярослава Пастернака / Упоряд. і авт. передм. Л. І. Крушельницька; відп. ред. М. М. Романюк; НАН України, Львів. нац. бібліотека ім. В. Стефаника. – Львів, 2013. – Зош. 1. Див. також текст інших праць про Я. Пастернака: *Ситник О.* Ярослав Пастернак – визначний український археолог XX ст. (до 120-річчя з дня народження) // МДАПВ. – 2013. – Вип. 17. – С. 11–21. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mdapv_2013_17_4; *Петегирич В., Павлів Д., Филипчук М.* Ярослав Пастернак і українська археологія // *Studia archaeologica*. – Львів. 1993. – № 1. – С. 7–9.
40. *Крушельницька Л. І.* Праця українських археологів в еміграції (В. Щербаківський, Л. Чикаленко, І. Борковський) // ЗНТШ. – 1998. – Т. ССXXXV (235): Праці Археолог. комісії НТШ. – С. 638–642.
41. *Кубійович В.* Мені 70 / Наукове товариство ім. Шевченка. – Париж; Мюнхен, 1970.

42. *Кубійович В.* Нарис історії Наукового товариства ім. Шевченка (1873–1949). – Львів, 1991.
43. *Кубійович В.* Наукове Товариство ім. Шевченка у 1939–1952 рр. // Український історик. – 1973. – № 1–2 (37–38). – С. 8–42.
44. *Кузеля З.* Українознавство в Німеччині (1939–1945) // Сьогодні й минуле. – 1948. – Ч. 1. – С. 49–56. Див. відповідний контекст праці: *Пацай [Подолька] Т. А.* Зенон Кузеля: життя і народознавча діяльність [Текст]: монографія / НАН України. Ін-т народознавства. – Львів, 2013.
45. *Кулатова І. М., Супруненко О. Б.* Кургани скіфського часу на Переяславщині (за розкопками В. Щербаківського 1913 р.) // ПАЗ: Зб. наук. праць: Пам'яті В. М. Щербаківського (1876–1957) / Редкол.: П. Бондаревський, І. Кулатова, О. Моця, О. Супруненко (відп. ред.), В. Ханко. – Полтава, 1995. – № 4. – С. 154–166.
46. *Курінний П.* Вадим Михайлович Щербаківський (з нагоди 70 років життя) [з додатком бібліографії його праць]. – Женева, 1947; Републікацію праці цього автора див. у вид.: Вадим Щербаківський (з нагоди 70 років життя) / Вид. 2-е, доп.; підг. до друку, доп., післяслово О. Б. Супруненка. – Полтава, 1995.
47. *Курінний П.* Нариси з історії української археології // Університетські виклади. – Авгсбург, 1946; *Його ж:* Історія археологічного знання про Україну. – Мюнхен, 1970.
48. *Кучер В. І.* З історії діяльності Українського наукового інституту в Берліні та Українського вільного університету в Мюнхені // Історія науки і біографістика. – 2006. – Вип. 1. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/E-Journals/INB/2006-1/06kvinib.html>.
49. *Левкун Я.* Археолог Іван Борковський: Повернення у славі в Україну. – Снятин, 2007; *Його ж:* Вшанування Івана Борковського в Україні // МДАПВ. – 2010. – Вип. 14. – С. 516–518; *Його ж:* Науковий портрет І. Борковського // Галичина. – 2011. – С. 188–207.
50. *Лозенко Л.* Празький український архів: історія і сьогодення // Архіви України. – 1994. – № 1–6. – С. 18–30.
51. *Лукомський Ю.* Успенський собор Давнього Галича (За результатами нових досліджень 1992–2000 років) // ЗНТШ. – Львів, 2002. – Т. 244. – С. 578–607; *Його ж:* Архітектурна спадщина давнього Галича. – Галич, 1991.
52. *Макаренко Н. Е.* Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии в 1906 г. // Известия Имп. Археол. комиссии. – СПб., 1907. – Вып. 22. – С. 38–90; *Його ж:* Городища и курганы Полтавской губернии: (Сборник топографических сведений). – Полтава, 1917. – 105.
53. *Маньковська Р. В.* Музейництво в Україні. – К., 2000.
54. *Маруняк В.* Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні: У 2 т. – Т. 1: Роки 1945–1951. – Мюнхен, 1985; Т. 2: Роки 1952–1975. – К., 1998.
55. *Мезенцева Г. Г.* Дослідники археології України: Енциклопедичний словник-довідник. – Чернівці, 1997.
56. *Мельник Я.* “Заклад, що залишив непроминальний слід у рідній і світовій науці”: До 70-річчя діяльності УВУ в Німеччині // Науковий збірник Українського Вільного Університету: Том 20: Повідомлення і доповіді Міжнар. наук. конф.: «SAPERE AUDE!» Український Вільний Університет: 1945–2015 (До 70-річчя діяльності УВУ в Німеччині). – Мюнхен, 2015. – С. 11–17.
57. *Міллер М.* Лист до В. Щербаківського від 10 вересня 1947 р. // Епістолярна спадщина Ярослава Пастернака / Упоряд. і авт. передм. Л. І. Крушельницька; відп. ред. М. М. Романюк; НАН України, Львів. нац. наук. бібл. ім. В. Стефаника. – Львів, 2013. – Зош. 1. – С. 255–256.

58. *Мірчук І.* Проф[есор] д[окто]р В. Щербаківський (1876–1957) // ПАЗ: Зб. наук. праць: Пам'яті В. М. Щербаківського (1876–1957) / Редкол.: П. Бондаревський, І. Кулатова, О. Моця, О. Супруненко (відп. ред.), В. Ханко. – Полтава, 1995. – № 4. – С. 9–13; Першодрук тексту цього некрологу див. у вид.: *Визвольний шлях*. – Лондон, 1957. – Березень. – № 3. – С. 328–330.
59. *Мірчук І.* Український Науковий Інститут у Берліні // Сьогодні й минуле. – 1949. – Ч. I–II. – С. 87–90.
60. *Моця О. П.* Вадим Щербаківський – дослідник лівобережних некрополів епохи Київської Русі // ПАЗ: Зб. наук. праць: Пам'яті В. М. Щербаківського (1876–1957) / Редкол.: П. Бондаревський, І. Кулатова, О. Моця, О. Супруненко (відп. ред.), В. Ханко. – Полтава, 1995. – № 4. – С. 60–70.
61. *Мушинка М.* Музей визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів: Історико-архівні нариси / перевид. в Україні першодруку в 1996 р. у Мельбурні: 2-ге вид., доповнене; Державний комітет архівів України, Асоціація українців Словаччини, НТШ у Словаччині. – К., 2005.
62. *Мушинка М.* Невідомі документи до історії УВУ у Празі // *Ukrainská Svobodná Univerzita (1921–1996) / Vědecký sborník z konference, věnované 75 výročí založení university. Praha, 29–30 listopadu 1996* [Український Вільний Університет (1921–1996) / Наук. зб. конф., присвяч. 75-річчю заснув. УВУ. – Praha, 1998. – S. 100–104.
63. *Наріжний С.* Матеріали до історії Музею Визвольної Боротьби України в Празі. – Цюрих; Вінніпег, 1957–1959. – Т. 1–3.
64. *Наріжний С.* Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами [1919–1939] / [у видавничій серії:] Студії Музею визвольної боротьби України [МВБУ]. Том I. – Прага, 1942. – Ч. 1. (Репринтне перевидання (передмова та вступне слово – Л. Винар та А. Атаманенко на с. V–XX). – Львів; Кент; Острог, 2008); Див. також текст вид.: *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції... [1919–1939] [матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої. – А. Ф., О. Ф.]. – К., 1999.
65. *Наріжний С.* 15 літ діяльності Українського історично-філологічного товариства в Празі (1923–1938). – Прага, 1940.
66. Науковий архів Інституту археології (НА ІА) НАН України. – Ф. 9 (особовий фонд Данила Щербаківського; зокрема, листи Вадима Щербаківського до брата Данила та інше). – Оп. 1. – Од. зб. 162, 218, 219; Ф. 16 (ВУАК (Всеукраїнський Археологічний комітет)). – Од. зб. 108, 112, 116; Ф. СІМК (Спілка інститутів історії матеріальної культури) (1933 р.). – Од. зб. 461.
67. Науковий архів Українського Вільного Університету (НА УВУ) в Німеччині (Мюнхен). – Ф. 12 (особистий фонд Вадима Щербаківського). – Оп. 1. – Спр. 1–29. Зокрема: Спр. 1: Біографічні відомості та життєпис Вадима Щербаківського з нагоди його 70-річчя та 80-річчя: 1946–1956 рр. [Лондон]. – Док. № 2: “Ініціативний гурток для відзначення 80-ліття з дня народження проф., д-ра В. Щербаківського [Лондон]. 1956”; Спр. 2: Мемуарна спадщина Вадима Щербаківського. – Док. № 1–32. – Арк. 1–352 та ін.
68. *Нестуля О. В. М.* Щербаківський і охорона пам'яток Полтавщини // АЗ ПКМ: Зб. наук. статей / Відп. ред. О. Б. Супруненко. – Полтава: Вид. ПКМ, 1992. – Вип. 2: Пам'яті Ф. І. Камінського. [– 98 с.]. – С. 59–63.
69. *Нидерле Л.* Человечество в доисторические времена. Доисторическая археология Европы и, в частности, славянских земель / пер. с чешского яз. Ф. К. Волкова [Ф. К. Вовка]; под ред. Д. Н. Анучина. – СПб., 1898.

70. *Павличко Я.* Внесок Вадима Щербаківського в розбудову колекції Національного музею у Львові // ПАЗ: Зб. наук. праць: Пам'яті В. М. Щербаківського (1876–1957) / Редкол.: П. Бондаревський, І. Кулатова, О. Моця, О. Супруненко (відп. ред.), В. Ханко. – Полтава, 1995. – № 4. – С. 105–115.
71. *Павлів Д.* Олег Кандиба-Ольжич – археолог // Постаті української археології. – Львів, 1998. – С. 97–99.
72. *Павловський В.* Щербаківський Вадим // ЕУ [Енциклопедія українознавства] / Перевидання в Україні. – Львів, 2000. – Т. 10 [Хм. – Я]. – С. 3913–3914; *Його ж:* Щербаківський Данило // Там само. – С. 3914–3915; *Його ж:* [під рубрикальною назвою “Пам'яті Данила Щербаківського”] Данило Щербаківський (1877–1977) // Український історик. – Нью-Йорк, 1977. – Рік XIV. – № 3–4 (55–56). – С. 83–88 [є відомості і про Вадима Щербаківського. – *О. Ф і А. Ф.*].
73. *Падох Я.* Археолог Іван Борковський: дослідник Празького королівського замку // Harvard Ukrainian Studies. – 1979–1980. – Vol. III/IV. – Part 2. – P. 627–637.
74. *Палієнко М. Г.* Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). – К., 2008.
75. *Пастернак Я.* Вадим Щербаківський – археолог-дослідник // Київ (Філадельфія), 1957. – № 1. – С. 32–40.
76. *Пастернак Я.* Лист до В. Щербаківського від 24 липня 1955 р. з Торонто // Епістолярна спадщина Ярослава Пастернака / Упоряд. і авт. передм. Л. І. Крушельницька; відп. ред. М. М. Романюк. – Львів, 2013. – Зош. 1. – С. 251–252.
77. *Пастернак Я.* Старий Галич: археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр. – Львів; Краків, 1944; 2-ге вид.: Івано-Франківськ, 1998; *Його ж:* Коротка археологія західноукраїнських земель // Богословія. – Львів, 1932. – Т. X. – Кн. 3; *Його ж:* Археологія України: Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами. – Торонто, 1961.
78. *Пекарська Л., Федорова Л.* «Хто ми? Чиї ми діти? Хто були наші предки?» (до 140-річчя від дня народження і 60-річчя від дня смерті Вадима Щербаківського) // Краєзнавство: Науковий журнал. – 2016. – № 3/4. – С. 220–240.
79. *Передерій І. Г.* Український науковий інститут у Берліні та В'ячеслав Липинський (до 130-річчя від дня народження) // УІЖ. – 2012. – № 2. – С. 98–113.
80. *Передирій В.* Публікації часопису “Сьогочасне й минуле” – джерело дослідження питань історії та культури // Вісник НТШ. – 2013 (весна–літо). – Число 49. – С. 60–63.
81. *Петегиріч В.* Іван Борковський – видатний археолог з Прикарпаття // Постаті української археології. – Львів, 1998. – С. 86–87.
82. *Петегиріч В.* Празько-львівська група українських археологів міжвоєнного періоду: Левко Чикаленко та Іван Борковський // Наукові студії: Зб. наук. праць / Історико-краєзнавчий музей м. Винники. – Львів; Винники, 2013. – Вип. 6. – С. 59–71.
83. [Проф[есор]] *Повстенко О.* Катедра святої Софії в Києві / Українська вільна академія наук (УВАН) у США. – Нью-Йорк, 1954. (Анали УВАН, Т. III–IV; Ч. 4).
84. *Полонська-Василенко (Моргун) Н. Д.* Сторінки спогадів: Український Вільний Університет // Український історик. – 1965. – № 3–4 (7–8). – С. 39–47.
85. *Полонська-Василенко (Моргун) Н. Д.* Український Вільний Університет, 1921–1971 // Український історик. – 1971. – 1/2 (29/30). – С. 17–27. Див. також текст: Олександр Мезько-Оглоблин. Діяльність і творча спадщина [Текст]: з нагоди 100-річчя від дня народження // Український історик. – Нью-Йорк; Острог; К.; Париж, 2000.

86. Полтавський археологічний збірник [ПАЗ]: Зб. наук. праць: Пам'яті В. М. Щербаківського (1876–1957) / Редкол.: П. Бондаревський, І. Кулатова, О. Моця, О. Супруненко (відп. ред.), В. Ханко. – Полтава, 1995. – № 4.
87. Промінь Просвіти // Інформаційний бюлетень Ружинського селищного осередку ВУТ “Просвіта” ім. Тараса Шевченка: Спецвипуск, присвячений Року роду Щербаківських на Ружинщині / Упоряд.: Голова Ружинського селищного осередку ВУТ “Просвіта” ім. Тараса Шевченка *В. О. Митюк*. – Ружин, 2017.
88. Професор Вадим Щербаківський і СУБ // Українська Думка. – 1957. – 21 лютого.
89. Рід Щербаківських – звитязці української культури // Вклад роду Щербаківських в українську культуру: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. – Вишгород, 2017.
90. *Рудинський М. Я.* Кам'яна Могила: (Корпус наскельних малюнків). – К., 1961.
91. *Савенко В., Савенко Т.* Наукова діяльність НТШ в міжвоєнний період (1918–1939) // Збірник праць Тернопільського осередку НТШ. – Тернопіль, 2007. – Том 3: Українсько-польські відносини вчора і сьогодні. – С. 47–60. – (Україна і Польща: суспільно-політичні відносини).
92. *Скоропадський П.* Спомини. – К., 1992.
93. *Соколова Л. С.* У пошуках походження українського народу-нації в спадщині В. Щербаківського // Література та культура Полісся. Серія: Історичні науки. № 6. – 2016. – Вип. 85. – С. 100–107. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ltkpist_2016_85_11.
94. *Станицына Г. О.* Личные фонды ученых-археологов в научном архиве Института археологии НАН Украины // История археологии: личности и школы: Матер. междунар. научн. конф. – К., 2011. – С. 281–288.
95. *Супруненко А. Б.* Археологические исследования Полтавского краеведческого музея: (к 100-летию со дня основания) // Археологические исследования на Полтавщине: Сб. науч. ст. – Полтава, 1990. – С. 5–42.
96. *Супруненко О. Б.* Вадим Щербаківський: сторінки біографії // Архівний збірник на посвяту 90-річчю Полтавської Вченої Архівної Комісії. – Полтава, 1993. – С. 86–100.
97. *Супруненко О. Б.* Видатний мистецтвознавець: [передмова до публікації в Україні:] *Щербаківський Вадим*. Український університет у Полтаві / публікація *О. Б. Супруненка*, коментарі *В. В. Коротенка* та *О. Б. Супруненка* // Київська старовина. – Київ, 1994. – № 4. – С. 8–14.
98. *Тарас Я. М.* Генеза сакральної дерев'яної архітектури українців Карпат // Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат: У 4 т. – Львів, 2006. – Т. II: Етнологія та мистецтво. – С. 178–273.
99. *Тарас Я. М.* Сакральна дерев'яна архітектура українців Карпат. Культурно-традиційний аспект. – Львів, 2007.
100. *Тарас Я. М.* Українська дерев'яна сакральна архітектура. Ілюстрований словник-довідник. – Львів, 2006.
101. *Тарас Я. М.* Хрещаті дерев'яні церкви на Гуцульщині // Історія Гуцульщини. – Львів, 1999. – Т. 4. – С. 472–509.
102. *Толочко П. П., Козак Д. Н., Крижницький С. Д., Моця О. П., Мурзін В. Ю., Симоненко О. В., Телегін Д. Я.* Давня історія України: у 2-х кн. – К., 1994. – Кн. 1; 1995. – Кн. 2.
103. *Толочко П. П., Козак Д. Н., Моця О. П., Мурзін В. Ю., Отроценко В. В., Сегеда С. П.* Етнічна історія України. – Київ, 2000.
104. Украинский народ в его прошлом и настоящем / Под ред.: Ф. К. Волкова, М. С. Грушевского, М. М. Ковалевского, Ф. Е. Корша, А. Е. Крымского, А. А. Шахматова, М. И. Туган-Барановского. – СПб, 1914. – Т. 1; Петроград, 1916. – Т. 2.

105. Українська загальна енциклопедія. Книга знання: У 3-х т. / Під голов. ред. І. Раковського. – Львів; Станіслав; Коломия, б. м. 1930–1935.
106. Український В[ільний] Університет в Празі в роках 1921–1926. – Прага, 1927.
107. Український В[ільний] Університет в Празі в роках 1926–1931. – Прага, 1931.
108. Український Вільний Університет в Празі в роках 1931–1941. – Відбитка з Наукового збірника Українського Вільного Університету в Празі. – Т. 3. – Прага, 1942.
109. Український голос Канади. – 1953. – Ч. 16–19.
110. Український музей у Празі [UM] (1659) [Текст]: Опис фонду 1925–1948 / Упоряд. Р. Махаткова // Інвентарі і каталоги фондів Державного центрального архіву в Празі. – К.; Прага, 1996. – С. 110–112 (Науково-довідкові видання з історії України, вип. 41).
111. Ульяновський В. Вадим Щербаківський: життя, наукова діяльність, доля творчої спадщини [+Бібліографія основних праць В. Щербаківського] // Щербаківський Вадим. Українське мистецтво: Вибрані неопубліковані праці / Упоряд., вступ. ст. В. Ульяновського; додатки П. Герчанівської, В. Ульяновського. – К., 1995. – С. 5–101.
112. Ульяновський В. “Твій інтелект дуже великий і універсальний, а душа <...> багато міцніша”. Вадим Щербаківський у самооцінках і сприйнятті сучасників [Текст] // Пам’ятки України: історія та культура: Науковий часопис. – 2007. – № 4 (спецвипуск). – С. 2–20.
113. Федчиняк І. Проф. д-р В. Щербаківський // Сурмач. – 1956, берез.–трав. – Ч. 1–2 (6–7). – С. 8–13.
114. Франко А. Д. Діяльність Івана Франка в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка // Визвольний шлях. – К.; Лондон, 2006. – Річн. 59. – Кн. 7–8 (700–701; лип.–серп.). – С. 74–91.
115. Франко А. Д. Діяльність І. Франка в Етнографічній комісії Наукового товариства ім. Шевченка // Народознавчі зошити. – 2001 [2002]. – № 3. – С. 465–469.
116. Франко А. Д. Іван Франко і мовна комісія Наукового товариства ім. Шевченка // Думська площа: Наук. та літ. додаток до “Одеського вісника”. – 2003. – № 35 (392). – 12 вер. – С. 8; № 36 (393). – 19 вер. – С. 8.
117. Франко А. Д. Іван Франко – редактор видавничої серії Наукового товариства ім. Шевченка “Українсько-руська бібліотека” // Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин: Матер. міжнар. наук. конф. – Львів, 1998. – С. 578–585.
118. Франко А. Д. Іван Франко – сумлінний науковий реконструктор автентичної основи поетичної творчості Тараса Шевченка // “Йшла не тільки з духом часу, але й перед ним”: Наталія Кобринська та літературний процес кінця XIX–XX століття: Зб. наук. праць: до 160-річчя від дня народж. Наталії Кобринської; до 90-річчя від часу заснув. Союзу Українок Америки; наук. й літ. ред.: М. Легкий, О. Мельник, А. Швець; відп. ред. А. Швець; передм. М. Заяць; редкол.: Є. Нахлік (голова) та ін.]. – Львів, 2015. – С. 227–241.
119. Франко А. Д. Іван Франко як дослідник-текстолог, редактор і творчий ретранслятор Шевченкового поетичного слова // Тарас Шевченко: Апостол правди і науки: Матер. міжнар. наук. конф. – Львів, 2015. – С. 276–294.
120. Франко А. Д. Іван Франко як функціонер, науковий продуцент, рецензент, творчий модератор і натхненник літературознавчого дискурсу на засіданнях філологічної секції НТШ // Українське літературознавство. – Львів, 2016. – Вип. 80. – С. 59–91.
121. Франко А. Д. Методологічні аспекти моделі джерелознавчої текстологічно-атрибуційної співпраці редакторів видань Шевченкового “Кобзаря” І. Франка (Львів, 1908) та В. Доманицького (Петербург, 1907; 1908) // Вісник Львівського університету: Серія філологічна. Франкознавство. – Львів, 2010. – Вип. 51 – С. 37–52.

122. *Франко А. Д.* Науково-видавнича діяльність І. Франка в Науковому товаристві ім. Шевченка // Дослідження з історії України: Вісник Львів. ун-ту. Серія історична. – Львів, 1993. – Вип. 29. – С. 44–53.
123. *Франко А. Д.* Науково-організаційна діяльність І. Франка в Науковому товаристві ім. Шевченка // Українське літературознавство: Іван Франко. Статті і матеріали. – Львів, 1993. – Вип. 58. – С. 121–131.
124. *Франко А. Д.* Науково-організаційна і видавнича діяльність Івана Яковича Франка в Науковому товаристві ім. Т. Г. Шевченка: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1995.
125. *Франко А. Д.* Співпраця М. Грушевського та І. Франка в Науковому товаристві ім. Шевченка // Михайло Грушевський і Західна Україна. До 100-річчя від початку діяльності М. Грушевського у Львівському університеті: Доп. й повідомл. міжнар. наук. конф. – Львів, 1995. – С. 35–38.
126. *Франко А. Д.* Українсько-руська видавнича спілка // Р. Ф. Кайндль. Вікно в європейську науку: Матер. II Міжнар. наук. семінару “Кайндлівські читання”: Зб. наук. праць. – Чернівці, 2005. – С. 358–364.
127. *Франко А. Д.* Франків “Кобзар” (до сторіччя виходу в світ “Кобзаря” Тараса Шевченка за редакцією Івана Франка) // Визвольний шлях. – К.; Лондон, 2008. – Річн. 61. – Кн. 3 (720; лип.-вер.). – С. 107–116.
128. *Франко А. Д., Франко О. Е.* Федор Кондратьевич Вовк (Волков). Биографический очерк // СЭ. – 1990. – № 1. – С. 86–95.
129. *Франко А. Д., Франко О. О.* Аналіз документів та матеріалів особистого наукового архіву Вадима Щербаківського // ВІА. – 2012. – Вип. 7. – С. 62–74.
130. *Франко А. Д., Франко О. О.* Аналіз документів та матеріалів особистого наукового архіву Вадима Щербаківського // Науковий збірник Українського Вільного Університету: Том 20: Повідомлення і доповіді Міжнар. наук. конф.: «SAPERE AUDE!» Український Вільний Університет: 1945–2015 (До 70-річчя діяльності УВУ в Німеччині). – Мюнхен, 2015. – С. 89–99.
131. *Франко А. Д., Франко О. О.* До питання створення першої української енциклопедії (за матеріалами особистих архівів Ф. Вовка та І. Франка) // Народознавчі зошити. – 2010. – № 1–2. – С. 156–159.
132. *Франко А. Д., Франко О. О.* Етнографічні дослідження Вадима Щербаківського в Галичині в 1907–1910 роках (до 140-річчя від дня народження) // Історичні пам'ятки Галичини: Матер. VI Краєзн. конф. – Львів, 2016. – С. 214–225.
133. *Франко А. Д., Франко О. О.* Етнографічні та краєзнавчі матеріали в Музеї Івана Франка в Калуші // Народознавчі зошити. – 2013. – № 3 (111) (трав.-черв.). – С. 519–531 [залучено раритетний, ексклюзивний франкознавчий фотоілюстративний матеріал розгалуженої родини Івана та Онуфрія Франків].
134. *Франко А. Д., Франко О. О.* Іван Франко і Михайло Грушевський. До питання про співпрацю в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка // “Нам пора для України жити”: Матер. всеукр. наук.-практ. конф. Відп. ред. І. Тимів. – Калуш, 2016. – С. 11–15.
135. *Франко А. Д., Франко О. О.* Концептуальні міркування щодо проблеми формування передумов створення перших українських енциклопедій (за матеріалами особистих архівів Ф. Вовка та І. Франка) // Парадигма: Зб. наук. праць на пошану М. Ільницького. Вип. 5 / Відп. ред. Я. Мельник; Осягаючи літературу на перехрестях віку (до 75-річчя з дня народж. М. Ільницького): Матер. наук. конф. – 2010. – С. 129–152.
136. *Франко А. Д., Франко О. О.* Международные научные связи Ф. Вовка (Волкова) // Традиции отечественной палеоэтнологии: Матер. междунар. научн. конф. – Спб., 1997. – С. 19–21.

137. *Франко А. Д., Франко О. О.* Науково-творча, організаційна та педагогічна діяльність Вадима Щербаківського упродовж емігрантського періоду життя (березень 1922 – січень 1957 років) (До 140-річчя від дня народження) // *Рід Щербаківських – звитязці української культури: Матер. міжнар. наук.-практ. Упор. В. О. Митюк.* – Вишгород, 2017. – С. 98–171.
138. *Франко А. Д., Франко О. О.* Невгамовний Федір Вовк // *Слово і Час.* – 1997. – № 8. – С. 24–30.
139. *Франко А. Д., Франко О. О.* Огляд маловідомих архівних матеріалів про життя і наукову діяльність Миколи Макаренка // *ВІА.* – 2013. – Вип. 8. – С. 75–81.
140. *Франко А. Д., Франко О. О.* Петро Курінний – дослідник стародавнього Львова // *ВІА.* – 2013. – Вип. 8. – С. 82–97.
141. *Франко А. Д., Франко О. О.* Провідна роль Ф. Вовка, І. Франка, І. Раковського, З. Кузеля, В. Кубійовича у формуванні українознавчого універсуму енциклопедичних знань // *ПССІАЕ.* – 2011. – Т. 2 (32). – С. 188–205.
142. *Франко А. Д., Франко О. О.* Тарас Шевченко і археологія. Українські археологи і етнологи про творчість Тараса Шевченка (до 200-річчя від дня народження) // *ВІА.* – 2014. – Вип. 9. – С. 53–65.
143. *Франко А. Д., Франко О. О.* Ф. Вовк – вчений і громадський діяч (До 150-річчя від дня народження Ф. Вовка) // *Зерна: Літературно-мистецький альманах українців Європи.* – Париж; Львів; Цвікау, 1998. – № 4/5. – С. 247–252.
144. *Франко О. Е., Кононенко Ж. А.* Исследования на Полтавщине (по материалам личных фондов В. В. Хвойки и Ф. К. Вовка // *Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины (К 100-летию Полтав. краеведч. музея): Тезисы докл. и сообщ.* – Полтава, 1989. – С. 118–120.
145. *Франко О. О.* Аналіз документів та матеріалів особистого наукового архіву Данила Щербаківського // *ВІА.* – 2009. – Вип. 4. – С. 68–80.
146. *Франко О. О.* Археологічні дослідження Федора Кіндратовича Вовка // *Археологія.* – 1992. – № 2. – С. 112–119.
147. *Франко О. О.* Архів Вадима Щербаківського у Празі // 100 років колекції Державного музею українського народного декоративного мистецтва: Зб. наук. праць / Відп. ред. М. Р. Селівачов. – К., 2002. – С. 43–52.
148. *Франко О. О.* Вадим Щербаківський у Празі // *На крутосхилах історії.* – К., 2005. – Кн. 2. – С. 69–81.
149. *Франко О. О. В. М.* Щербаківський – дослідник Полтавщини (за архівними матеріалами) // *Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею [АЗ ПКМ]: Зб. наук. статей / Відп. ред. О. Б. Супруненко.* – Полтава, 1992. – Вип. 2: Пам'яті Ф. І. Камінського. – С. 55–58. [Тут уперше в українській археографії опубліковано (переважно фрагментарно, уривками) листи Вадима Щербаківського до брата Данила, а саме: епістолярні послання упродовж т.зв. полтавського періоду життя Вадима (1912–1922)].
150. *Франко О. О.* Діяльність Федора Вовка в Науковому товаристві ім. Шевченка // *З історії Наукового товариства імені Шевченка: Зб. доп. і повідомл. наукових сесій і конференцій НТШ у Львові. Т. 10 / Ред. тому О. Купчинський.* – Львів, 1998. – С. 84–100.
151. *Франко О. О.* Доля наукового архіву В. Щербаківського // *Визвольний шлях.* – К.; Лондон, 2006. – Кн. 4. – С. 116–125.
152. *Франко О. О.* Міжнародні наукові зв'язки Федора Вовка: погляд через століття // *Визвольний шлях.* – К.; Лондон, 2006. – Річн. 59. – Кн. 3 (696). – С. 92–115; Передрук тексту цієї праці див. у вид.: *Етнічна культура українців.* – Львів, 2006. – С. 30–47.

153. *Франко О. О.* Наукова діяльність Федора Вовка // УДЖ. – 2006. – № 3 (468). – Трав.– черв. – С. 42–56.
154. *Франко О. О.* Наукова і суспільно-політична діяльність Вадима Щербаківського (до 120-річчя від дня народження) // *Ukrainská Svobodná Univerzita (1921–1996) / Vědecký sborník z konference, věnované 75 výročí založení university. Praha, 29–30 listopadu 1996* [Український Вільний Університет (1921–1996) / Наук. зб. конф., присвяч. 75-річчю заснув. УВУ. Прага, 29–30 листоп. 1996 р.]. – Praha, 1998. – S. 45–55.
155. *Франко О. О.* Наукова спадщина Вадима Щербаківського // V Конгрес Міжнародної асоціації українців (МАУ). Зб. наук. статей: Історія. Ч. 3. – Чернівці, 2005. – С. 94–99.
156. *Франко О. О.* Федір Вовк / УВАН (Укр. Вільна Акад. наук) у США. Джерела до новітньої історії України. Т. 4. – Нью-Йорк, 1997.
157. *Франко О. О.* Федір Вовк – вчений і громадський діяч. – К., 2001.
158. *Франко О. О.* Фонд М. Я. Рудинського в Науковому архіві Інституту археології АН УРСР // Обласна науково-практична конференція, присвячена 100-річчю від дня народження М. Я. Рудинського: Зб. доп. і повідомлень. – Полтава, 1987. – С. 36–39.
159. *Франко О. О.* [Під рубрикою “Діаспора”] 75 років Українському Вільному Університету // Слово і Час. – 1997. – № 3. – С. 95–96.
160. *Франко О. О., Наулко В. І.* Етнографічна та народознавча спадщина Федора Вовка // Зб. наук. праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя; Ред. І. Гирич, Я. Грицак. – Львів; К.; Нью-Йорк, 1996. – С. 674–697.
161. *Франко О. О., Хомин Н. М.* Наукова діяльність Віктора Петрова (40-і роки ХХ ст.) // ВІА. – 2012. – № 7. – С. 75–83.
162. *Франко О. О., Швагуляк М. М.* Томашівський Степан Теодорович // Енциклопедія Львівського національного університету ім. Івана Франка. – Львів, 2014. – Т. 2. – С. 527–528.
163. *Ханко В.* Мистецтвознавча спадщина великого українця В. Щербаківського // ПАЗ: Зб. наук. праць: Пам’яті В. М. Щербаківського (1876–1957) / Редкол.: П. Бондаревський, І. Кулатова, О. Моця, О. Супруненко (відп. ред.), В. Ханко. – Полтава, 1995. – № 4. – С. 44–59; *Його ж:* Повернення Вадима Щербаківського // Українська Думка: Тижневик. – Лондон. – 1993. – 3 червня. – Ч. 23 (2402). – XLVI. – С. 2.
164. *Ходак І. О.* [Передмова] Брати Щербаківські: на шляху осягнення феномену української храмової архітектури // Щербаківський В. М., Щербаківський Д. М. Українське мистецтво: в двох томах з додатками / передм. І. О. Ходак; предм.-геогр. покажч. В. М. Слободяна; упоряд. О. О. Савчук. – Харків, 2015. – С. 7–40.
165. Хроніка НТШ. – 1949. – Ч. 75.
166. *Цалик С.* Блог історика: 1927 рік. Самогубство Данила Щербаківського. – Режим доступу: <http://www.bbc.com/ukrainian/blog-history-40171390>.
167. ЦДАВО (Центральний державний архів вищих органів державної влади) України (Київ). – Ф. 3859 (фонд Українського Вільного Університету в Празі). – Оп. 1. – Спр. 1–49, 146, 172, 415; Оп. 2. – Спр. 9 та ін.; Ф. 3864 (особовий фонд Вадима Щербаківського). – Оп. 1. – Спр. 2, 30, 31, 39, 41, 43, 44, 45, 46, 47 та ін.; Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 890. – Арк. 4–8.
168. ЦДІА (Центральний державний історичний архів) України у Києві. – Ф. 1235 (М. С. Грушевський) – Оп. 1. – Спр. 75, 76, 79, 457, 471.
169. ЦДІА України у Львові. – Ф. 309 (НТШ). – Оп. 1. – Спр. 919, 947, 1008, 1198; Ф. 328 (Українська Загальна енциклопедія). – Спр. 111; Ф. 388. – Оп. 1 (Листування); Ф. 401 (“Літературно-науковий вісник”). – Оп. 1. – Спр. 118.

170. Чикаленко Л. Нарис розвитку української неолітичної мальованої кераміки. Більче-Золоте // Трипільська культура на Україні. – К., 1926. – Т. I. – С. 113–119.
171. Шакурова О. Проблема походження українського народу у науковій спадщині В. Щербаківського, М. Чубатого та Я. Пастернака // Українознавство. – 2016. – № 1. – С. 155–170.
172. Шилов Ю. О. Джерела витоків української етнокультури XIX тис. до н. е. – II тис. н.е. – К., 2002; *Його ж:* Праісторія Русі-України. – К.; Хмельницький, 1998; *Його ж:* Истоки славянской цивилизации. – К., 2004; *Його ж:* Праслов'янська Аратта. – К., 2003.
173. Шкроміда Д., Пекарська Л. Архів Вадима Щербаківського в Лондоні // ЗНТШ. – 1998. – Т. ССXXXV (235): Праці Археологічної комісії НТШ. – С. 643–648.
174. Шкроміда Д., Пекарська Л. Вадим Щербаківський // Київська старовина. – 1996. – № 4/5. – С. 101–106.
175. Шміт Ф. І. Мистецтво старої Руси-України [переклад з рос. мови С. Таранушенка]. – Харків, 1919.
176. Щербак В. Брати Вадим і Данило Щербаківські: пам'яті вірних лицарів української культури // Народне мистецтво. – 2008. – № 43–44. – С. 10–11.
177. Щербаківський Вадим. Українське мистецтво: Вибрані неопубліковані праці / Упоряд., вступ. ст. В. Ульяновського; додатки П. Герчанівської, В. Ульяновського. – К., 1995.
178. Щербаківський В. М. Археологічні відкриття на Близькому Сході // Визвольний шлях. – Лондон, 1955. – Кн. 7. – С. 61–66; Кн. 8. – С. 68–71; [Продовження під назвою: Цікаві археологічні відкриття] Кн. 12. – С. 86–94; 1956. – Кн. 1. – С. 66–76; Кн. 2. – С. 185–192; Кн. 3. – С. 337–344; Кн. 4. – С. 445–452: світлина; Кн. 5. – С. 553–558.
179. Щербаківський В. М. Архітектура у різних народів і на Україні. – Львів, К., 1910; *Його ж:* Ілюзійне підвищення внутрішньої високости українських церков. – К., 1914. Див. текст цієї праці у вид.: Записки природничо-історичного відділу Українського наукового товариства. – 1914. – Т. 13. – С. 155–167.
180. Щербаківський В. М. Бронзові списи з вирізками на листі на території України й на Приураллі // Праці Українського Високого Педагогічного Інституту ім. М. Драгоманова у Празі. – Прага, 1929. – Т. 1. – С. 531–540.
181. Щербаківський В. М. Великі люди і пігмеї // Українська Думка. – 1953. – 26 лютого. – Ч. 8 (309). – С. 3.
182. Щербаківський В. М. Відкриття пам'ятника Котляревському: Спогади // Літературно-науковий вісник. – Мюнхен, 1949. – Кн. 2 (“На чужині”). – Січень–лютий. – С. 219–223.
183. Щербаківський В. М. Вступна лекція з археології. – В кн.: *Щербаківський Вадим. Українське мистецтво: Вибрані неопубліковані праці / Упоряд., вступ. ст. В. Ульяновського; додатки П. Герчанівської, В. Ульяновського.* – К., 1995. – С. 253–273.
184. Щербаківський В. М. Головні різниці між українською та московською мовами // Визвольний шлях. – Лондон, 1952. – Червень. – Ч. 6 (57). – С. 29–34. Див. також текст однойменної статті у скороченому, газетному форматі у вид.: Українська Думка. – 1952. – 11 грудня. – Ч. 50 (300). – С. 3.
185. Щербаківський В. М. Дерев'яні церкви на Україні та їх типи // ЗНТШ. – 1906. – Т. 44. – Кн. 6. – С. 10–32.
186. Щербаківський В. М. До питання про праслов'ян // Сборникъ на IV конгресъ на славянски географи и етнографи въ София. – София, 1936. – С. 387–391.

187. *Щербаківський В. М.* З молодих літ // Літературно-науковий вісник. – Мюнхен, 1949. – Кн. 2 (“На чужині”). – Січень–лютий. – С. 223–236.
188. *Щербаківський В. М.* З подорожі до Італії // Українська Думка. – 1953. – 9 липня. – Ч. 28 (329). – С. 3; 16 липня. – Ч. 29 (330). – С. 3; 23 липня. – Ч. 30 (331). – С. 3–4; 30 липня. – Ч. 31 (332). – С. 3; 6 серпня. – Ч. 32 (333). – С. 3; 13 серпня. – Ч. 33 (334). – С. 3; 20 серпня. – Ч. 34 (335). – С. 3–4; 27 серпня. – Ч. 35 (336). – С. 3; 3 вересня. – Ч. 36 (337). – С. 3–4; 17 вересня. – Ч. 38 (339). – С. 3; 24 вересня. – Ч. 39 (340). – С. 3; 8 жовтня. – Ч. 41 (342). – С. 3; 15 жовтня. – Ч. 42 (343). – С. 3; 22 жовтня. – Ч. 43 (344). – С. 3; 21 грудня. – Ч. 51/52 (352/353). – С. 3.
189. *Щербаківський В. М.* Кам’яна доба в Україні: [Лекції, читані в УВУ в 1946 р.]. – Мюнхен, 1947. – Скрипти. Ч. 6.
190. *Щербаківський В. М.* Коляди і щедрівки на нашій Україні // Свобода. Український щоденник. – Нью-Йорк, 1956. – 18 січня. – Ч. 10. – С. 2–3.
191. *Щербаківський В. М.* Концепція Грушевського про походження українського народу у світлі палеоетнології // Праці Українського історично-філологічного товариства у Празі. – Прага, 1940. – Т. 3. – С. 27–40; Окремий відбиток тексту згаданої праці. – Прага: б.в., 1941. Див. також передрук тексту дослідження у вид.: Рід Щербаківських – звитязці української культури: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. / Упоряд. В. О. Митюк. – Вишгород, 2017. – С. 40–65.
192. *Щербаківський В. М.* Леонардо да Вінчі // Українська Думка. – 1953. – 12 листоп. – Ч. 46 (347). – С. 3.
193. *Щербаківський В. М.* Ліпнявський могильник: (попереднє звітлення) // *Niederlův sborník*. – Praha, 1925. – Ročník IV. – S. 339–348, іл.; НА ЛОИА РАН [Научный архив: Ленинградское отделение Института археологии Российской Академии наук]. – Ф. 1. – Оп. 1. – 1913. – № 342.
194. *Щербаківський В. М.* Магнітна інклинація й датування кераміки // Записки ВУАК. – К., 1930. – Т. 1. – С. 179–188.
195. *Щербаківський В. М.* Мальована неолітична кераміка на Полтавщині: З додатком щоденника розкопок // Науковий збірник Українського університету в Празі. – Прага 1923. – Т. 1. – С. 1–27.
196. *Щербаківський В. М.* Матеріали до висвітлення південного походження слова “Русь”, як нашого народного імени // Визвольний шлях. – Лондон, 1953. – Травень. – Ч. 5 (68). – С. 29–34.
197. *Щербаківський В. М.* Матеріали до історії українського мистецтва: іконостас церкви гетьмана Данила Апостола в с. Сорочинцях // Праці Українського історично-філологічного товариства у Празі. – Прага, 1944. – Т. 5. – С. 47–68.
198. *Щербаківський В. М.* Мемуари // Визвольний шлях. – Лондон, 1962, березень. – Кн. 3/99 (173). – С. 301–310; Квітень–травень. – Кн. 4–5/100 (174). – С. 442–453; Червень. – Кн. 6/101 (175). – С. 633–642; Липень–серпень. – Кн. 7–8 (176). – С. 765–774; Вересень. – Кн. 9/103 (177). – С. 867–876; Листопад. – Кн. 11/105 (179). – С. 1140–1148; Грудень. – Кн. 12/106 (180). – С. 1252–1260; 1963, січень. – Кн. 1/107 (181). – С. 55–61; Лютий. – Кн. 2/108 (182). – С. 213–218; Квітень. – Кн. 4/110 (184). – С. 435–445; Травень. – Кн. 5/111 (185). – С. 554–559.
199. *Щербаківський В. М.* Мемуари з-перед мого народження [машинопис] // Науковий архів Українського Вільного Університету в Німеччині (Мюнхен). – Ф. 12 (особистий фонд Вадима Щербаківського). – Оп. 1. – Спр. 2: Мемуарна спадщина Вадима Щербаківського. – Арк. 1–3.

200. *Щербаківський В. М.* Моє перебування та праця в Музею о. митрополита А. Шептицького у Львові // Двадцятьп'ятьліття Національного музею у Львові: Зб. під ред. директора музею І. Свенціцького. – Львів, 1931. – С. 22–27.
201. *Щербаківський В. М.* Мої спогади про Мишугу // Олександр Мишуга – мистець і людина. – Львів, 1938. – С. 84–100; Передрук тексту праці див. у вид.: Олександр Мишуга: Спогади. Матеріали. Листи. – К., 1971. – С. 158–177.
202. *Щербаківський В. М.* Московські теорії і український нарід // Визвольний шлях. – Лондон, 1952, вересень. – Ч. 9 (60). – С. 22–27.
203. *Щ[ербаківський] В. М.* Наукове товариство ім. Шевченка: Огляд праці [за час] від 30.3.1947 до 6.3.1948 // Сьогодні й минуле. – 1948. – Зош. 1. – С. 89–95 [за підп. (криптонімом): В. Щ. – А. Ф., О. Ф.].
204. *Щербаківський В. М.* Орнаментация української хати / з передмовою автора за підп.: В. Щ. – Рим: Видання “Богословія” (ч. 53), 1980; Див. також текст першодруку цієї праці під однойменною назвою у вид.: Богословія. – Рим. – Т. XLII. – 1978. – С. 7–43.
205. *Щербаківський В. М.* Основні елементи орнаментации українських писанок та їхнє походження: Студія. – Прага, 1925; Див. републікацію цього дослідження у вид.: Праці Українського історично-філологічного товариства у Празі. – Прага, 1926. – Т. 1. – С. 117–147; Українознавство: документи, матеріали, раритети / Упоряд. зб.: В. Грещук, М. Піхманець; Редкол.: В. Грещук, В. Грабовецький, В. Кононенко та ін.; підгот. статті до друку, передм. і комент. Г. Івашків. – Івано-Франківськ, 1999. – С. 224–278.
206. *Щербаківський В. М.* Палеоліт (Конспект лекцій з рисунками). – Прага, 1938.
207. *Щербаківський В. М.* Пам'яті Василя Григоровича Кричевського. – Лондон, 1954. Це окрема відбитка згаданої праці з тексту її першодруку в журн. вид.: Визвольний шлях. – Лондон, 1954. – Кн. 1 (Ч. 1–76). – С. 44–52; Кн. 2 (Ч. 2–77). – С. 79–85; Кн. 4 (Ч. 1–79). – С. 74–84; Кн. 7 (Ч. 7–82). – С. 73–82; Кн. 8 (Ч. 8–83). – С. 63–72.
208. *Щербаківський В. М.* [Рецензія на вид.: Повстенко Олекса. Історія “Українського Мистецтва”: Ч. I. – Нюрнберг–Фюрт, 1948] // Літературно-науковий вісник. – Мюнхен, 1949. – Кн. 2 (“На чужині”). – Січень–лютий. – С. 317–318.
209. *Щербаківський В. М.* [Рецензія на вид.: [Проф[есор]] Повстенко Олекса. Катедра святої Софії в Києві. – Нью-Йорк, 1954] // Визвольний шлях. – Лондон, 1955, серпень. – Кн. 8 (ч. 8–94). – С. 109–111.
210. *Щербаківський В. М.* Понтійське мистецтво // Науковий збірник <...> на честь пр[офесора] І. Огієнка. – Варшава, 1937. – С. 206–215.
211. *Щербаківський В. М.* Про питання про т[ак] зв[ані] точки трипільської культури // Науковий збірник Українського Вільного Університету в Празі. – Прага, 1942. – Т. III. – С. 393–403.
212. *Щербаківський В.* Про скитів та їх мистецтво // Визвольний шлях. – Лондон, 1956. – Кн. 9. – С. 1057–1064.
213. *Щербаківський В. М.* Протоісторія України // Наша Культура. – Варшава, 1935. – С. 65–68; 135–141; 539–544; 1936. – С. 81–88; 225–228; 420–429; 1937. – С. 96–99; 183–186; 297–302.
214. *Щербаківський В. М.* Про українські церкви Київщини // Визвольний шлях. – Лондон, 1961, травень. – Кн. 5/89 (163). – С. 439–448.
215. *Щербаківський В. М.* Розкопки палеолітичного селища в с. Гінцях, Лубенського повіту в 1914 і 1915 р. // Записки Українського наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. – Полтава, 1919. – Вип. 1. – С. 61–78.

216. *Щербаківський В. М.* Старовинний праукраїнський соціальний устрій (на основі аналізу українського весілля) // Літературно-науковий вісник. – Регенсбург, 1948. – Кн. 1 (“На чужині”). – Трав. – С. 57–78.
217. *Щербаківський В. М.* Тілопальні точки і мальована кераміка // Трипільська культура на Україні. – У Києві, 1926. – Т. I. – С. 119–138.
218. *Щербаківський В. М.* Трагедія Леонардо да Вінчі // Українська Думка. – Лондон, 1953. – 3 грудня. – Ч. 49 (350). – С. 2.
219. *Щербаківський В. М.* Трипільська культура. – Прага, 1941.
220. *Щербаківський В. М.* [Рецензія на вид.:] “Українське мистецтво”. – Нью-Йорк, 1952] // Українська Думка. – Лондон, 1953. – 5 лютого. – Ч. 6 (307) – С. 3; 12 лютого. – Ч. 7 (308). – С. 3; 19 лютого. – Ч. 8 (309). – С. 3.
221. *Щербаківський В. М.* Українське мистецтво. I. Дерев’яне будівництво і різьба на дереві / Улаштував В. Щербаківський, з кор. передм. В. М. Щербаківського під назвою “До шановних читачів” на с. III, IV. – Львів; К., 1913. – XX.
222. *Щербаківський В. М.* Українське мистецтво. Т. I. Дерев’яне будівництво і різьба на дереві / з кор. передм. В. М. Щербаківського під назвою “До шановних читачів” на с. 43, 44; за подвійною нумерацією: с. III, IV). – У кн.: *Щербаківський В. М., Щербаківський Д. М.* Українське мистецтво: в двох томах з додатками / передм. І. О. Ходак; предм.-геогр. покажч. В. М. Слободяна; упоряд. О. О. Савчук. – Харків, 2015. – С. 41–124.
223. *Щербаківський В. М.* Український етнічний тип (Продовження) // Визвольний шлях. – Лондон, 1961, червень. – Кн. 6/90 (164). – С. 551–563; Липень. – Кн. 7/91 (165). – С. 673–683; Серпень. – Кн. 8/92 (166). – С. 781–788; Вересень. – Кн. 9/93 (167). – С. 895–901; Жовтень. – Кн. 10/94 (168). – С. 1029–1036; Листопад. – Кн. 11/95 (169). – С. 1140–1148; Грудень. – Кн. 12/96 (170). – С. 1267–1279; 1962, січень. – Кн. 1/97 (171). – С. 19–29; Лютий. – Кн. 2/98 (172). – С. 136–150.
224. *Щербаківський В. М.* Український університет у Полтаві // Визвольний шлях. – Лондон, 1961, грудень. – Кн. 12/96 (170). – С. 1319–1324. Див. також сучасну републікацію тексту праці у вид.: *Щербаківський В. М.* Український університет у Полтаві: Спогади / Відп. ред., упоряд. О. Б. Супруненко. – Полтава, 1994.
225. *Щербаківський В. М.* [Рецензія на зб.:] Українські народні приповідки / Впорядкував О. Воропай. – Лондон: Вид. СУБ, 1952] // Українська Думка. – Лондон, 1952. – 29 травня. – Ч. 22 (272). – С. 3.
226. *Щербаківський В. М.* Українські писанки // I Kongres Slov. Geogr. ... v Praze. – Praha, 1924.
227. *Щербаківський В. М.* Формация українського народу: нарис праісторії України. – Подєбради, 1937.
228. *Щербаківський В. М.* Формация української нації // Визвольний шлях. – 1965, січень. – Кн. 1 (203). – С. 11–28; Лютий. – Кн. 2 (204). – С. 139–151; Березень. – Кн. 3 (205). – С. 269–282; Квітень. – Кн. 4 (206). – С. 402–414; Травень. – Кн. 5 (207). – С. 491–500; Червень. – Кн. 6 (208). – С. 634–644; Липень–серпень. – Кн. 7–8 (209). – С. 788–800; Вересень. – Кн. 9 (210). – С. 946–953; Жовтень. – Кн. 10 (211). – С. 1082–1094; Листопад. – Кн. 11 (212). – С. 1193–1207; Грудень. – Кн. 12 (213). – С. 1291–1303; 1966, січень. – Кн. 1 (214). – С. 32–45; Лютий. – Кн. 2 (215). – С. 162–172; Квітень. – Кн. 4 (217). – С. 432–435; Червень. – Кн. 6 (219). – С. 678–697; Липень–серпень. – Кн. 7–8 (220–221). – С. 851–870; Вересень. – Кн. 9 (222). – С. 1062–1077; Жовтень. – Кн. 10 (223). – С. 1131–1142; Листопад. – Кн. 11 (224). – С. 1236–1246; Грудень. – Кн. 12 (225). – С. 1352–1363; 1967, січень. – Кн. 1 (226). – С. 78–90; Лютий. – Кн. 2

- (227). – С. 182–195; Травень. – Кн. 5 (230). – С. 559–571; Червень. – Кн. 6 (231). – С. 671–682; Липень–серпень. – Кн. 7–8 (232–233). – С. 845–860; Вересень. – Кн. 9 (258). – С. 982–991; Листопад. – Кн. 11 (260). – С. 1279–1287; Грудень. – Кн. 12 (261). – С. 1392–1400; 1970, лютий. – Кн. 2 (263). – С. 185–193; Квітень. – Кн. 4 (265). – С. 447–455; Травень. – Кн. 5 (266). – С. 561–571; Червень. – Кн. 6 (267). – С. 698–703; Липень–серпень. – Кн. 7–8 (268–269). – С. 830–840.
229. *Щербаківський В. М.* Формація української нації: нарис праісторії України. – Прага, 1941.
230. *Щербаківський В. М.* Формація української нації: нарис праісторії України / 2-ге вид., перероб. – Нью-Йорк; Прага, 1958.
231. *Щербаківський В. М.* Церкви на Бойківщині // ЗНТШ. – 1913. – Т. 114. – С. 5–12.
232. *Щербаківський В. М.* Цінні видання [Рецензія на два видання:] [Проф[есор]] *Повстенко О. І.* Золотоверхий Київ. Зошит II. Фотоальбом “Любіть Україну”. Видання Михайла Борецького] // Визвольний шлях. – Лондон, 1955. – Квітень. – Ч. 4. – С. 112–114.
233. *Щербаківський В. М.* [Рецензія] Чи трираменний хрест із скісним підніжком – національний хрест України? // Визвольний шлях. – Лондон, 1952, листопад. – Ч. 11 (62). – С. 33–34. – [Рец. на книгу митрополита Іларіона (І. Огієнка) “Трираменний хрест зо скісним підніжком – національний хрест України”, видану в 1951 р. у Вінніпезі (Канада)].
234. *Щербаківський В. М., Щербаківський Д. М.* Українське мистецтво: в двох томах з додатками / передм. І. О. Ходак; предм.-геогр. показч. В. М. Слободяна; упоряд. О. О. Савчук. – Харків, 2015.
235. *Щербаківський Д. М.* Готичні мотиви в українському золотарстві // Україна. – 1924. – Кн. 4. – С. 3–11.
236. *Щербаківський Д. М.* Золотарська оправа книжки в XVI–XIX століттях на Україні // Бібліологічні вісті. – 1924. – № 1–3. – С. 3–15. Передрук тексту згаданої праці див. у републікації в окремому виданні статті, що її здійснив: Український науковий Інститут книгознавства. – К., 1924.
237. *Щербаківський Д. М.* Українське мистецтво. II. Буковинські і галицькі дерев'яні церкви, надгробні і придорожні хрести, фігури і каплиці / [за видавничим і творчим сприянням (коректура, доповнення) В. М. Щербаківського, “завдяки енергії якого побачила світ ця книжка” (цит. за: Щербаківський Д. М. Передмова, с. IV). – А. Ф., О. Ф.], з передм. Д. М. Щербаківського на с. III–IV. – К.; Прага, 1926.
238. *Щербаківський Д. М., Ернст Ф. Л.* Український портрет: виставка українського портрета XVII–XX ст. / Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Шевченка. – К., 1925.
239. *Щербань А. Л.* Концепція В. Щербаківського щодо коренів і функцій орнаментики в українській народній культурі (на прикладі гончарства) // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2015. – № 2. – С. 68–71; *Його ж:* Декор глиняних виробів Лівобережної України від неоліту до середньовіччя. – Полтава, 2011.
240. *Яковлєва Л.* Празькі фонди в Києві // Пам'ятки України. – 1994. – № 3–6. – С. 120–122.
241. *Ясь О. В.* Союз українців у Великій Британії // Енциклопедія історії України. – К., 2012. – Т. 9. – С. 739–740.
242. *Ясь О. В.* Щербаківський Вадим Михайлович // Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник. – К., 2003. – Вип. 2: Ч. 1. – С. 366–367.

243. [Редакція журналу "Визвольний шлях"] 80-тиріччя проф[есора] В. Щербаківського // *Визвольний шлях*. – Лондон, 1956. – № 3. – С. 333–336.
244. 100 років колекції Державного музею українського народного декоративного мистецтва: Зб. наук. праць Відп. ред. М. Р. Селівачов. – К., 2002.
245. *Burkitt M. C. Archaeological Work in Ukraine by Professor Ščerbakivskiy* [Археологічна робота в Україні професора Щербаківського] // *The Antiquaries journal*. – London, 1925. – Vol. V. – July. – № 3. – P. 273–277.
246. *Grimsted P.-K. The Fate of Ukrainian Cultural Treasures during World War II: Archives, Libraries and Museums under the Third Reich* [Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: архіви, бібліотеки та музеї під час Третього Рейху] // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* [Berlin]. – 1995. – № 39 (1). – S. 53–80.
247. *Kumke C. Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin: Zwischen Politik und Wissenschaft* [Український Науковий Інститут у Берліні: Між політикою та наукою] // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* [Berlin]. – 1995. – № 43. – S. 218–253.
248. *Niederle L. Ludstvo v době předhistorické se zvláštním zřetelem na země slovanské* [Людство в доісторичну добу з особливою увагою до слов'янських земель]. – Praha, 1893–1894.
249. *Ohloblyn O. Ukrainian historiography (1917–1956)* [Українська історіографія (1917–1956)] // *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US*. – 1957. – V. 5–6. – No. 4. – P. 307–435.
250. *Ottův Slovník Naučný* [Науковий Словник Отто]. – Praha. – 1900. – T. XV. – S. 1017–1024.
251. *Ščerbakivskiy V. Rapporti fra l'Ukraina e i paesi del bacino mediterraneo* [Відносини між Україною та країнами Середземноморського басейну] // *Atti del I Congresso Internazionale di Preistoria e Protoistoria mediterranea* (Firenze–Napoli–Roma, 1950). – Firenze, 1952.
252. *Statní ústřední archiv v Praze* [Центральний державний архів в Празі (Чехія)]. – Ф. 1659 (Український музей). – Підфонд 1250 (фонд Вадима Щербаківського). – Карт. 16, 69–78, 81, 82, 92, 901/69.
253. *Ščerbakiwskij W. A propos de la Psychologie des auteurs de l'ancien Art pontique* [Про психологію авторів античного понтійського мистецтва] // *Deuxième II Congrès International d'Esthétique et de Science de l'Art*. – Paris, 1937. – Tome I. – P. 300–304.
254. *Ščerbakiwskij W. Bemerkungen über neue und wenig bekannte paläolithische Stationen in der Ukraine* [Зауваження щодо нових та маловідомих стоянок палеоліту в Україні] // *Die Eiszeit*. – Wien, 1927. – B. IV. – S. 27–32.
255. *Ščerbakiwskij W. Die vorgeschichtliche archeologische Forschungen in der Ukraine nach dem Weltkriege* [Доісторичні археологічні дослідження в Україні після світової війни] // *Mitteilungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin*. – Berlin, 1925. – B. I. – S. 21–34; 1928.
256. *Ščerbakiwskij W. Eine paläolithische Station in Honci* [Палеолітична стоянка в Гінцях] // *Die Eiszeit*. – Wien, 1926. – B. III. – S. 100–116.
257. *Ščerbakiwskij W. La ceramique peinte contemporainedes paysand ukrainiens* [Сучасна українська мальована кераміка] // *Art populaire*. – Paris, 1931. – T. I. – P. 228–233.
258. *Ščerbakiwskij W. Les rites funéraires dans la culture de la céramique peinte de l'époque néolithique en Ukraine* [Похоронні обряди в культурі мальованої кераміки неолітичного періоду в Україні] // *XV Congrès International d'Anthropologie et d'Archéologie Préhistorique*. – Paris, 1933.
259. *Ščerbakiwskij W. Les tapis populaires Ukrainiens* [Українські народні килими] // *Art populaire*. – Paris, 1931. – T. II. – P. 78–81.

260. Ukraine: A Concise Encyclopaedia: In 2 Vol. [Україна: Коротка енциклопедія: У 2 т.] / Ed. by Volodymyr E. Kubijovyč. – Toronto, 1963–1971.
261. Voigt G. Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin: 1926–1945 [Український Науковий Інститут у Берліні: 1926–1945] // Zur Ukrainepolitik des deutschen Imperialismus. – Jena, 1969. – S. 118–156.
262. Wasilewski L. Ukraina i sprawa ukraińska [Україна та українська справа]. – Kraków, 1911. – XII.

Стаття надійшла до редколегії 08. 09. 2017

Прийнята до друку 20. 10. 2017

**ARCHEOLOGIST, HISTORIAN, ART CRITIC, ETHNOLOGIST, MUSEUM
EXPERT, PEDAGOGUE VADYM SHCHERBAKIVSKIY: EMIGRANT STAGE OF
CREATIVE BIOGRAPHY OF THE UKRAINIAN ACADEMIC SCIENTIST,
PROFESSOR (1922–1957)**

Andriy FRANKO*, Oksana FRANKO**

* *The Ivan Franko Institute of the National Academy of Science of Ukraine
18, Drahomanov Str., Lviv, Ukraine, 79005, e-mail: andrij.fran@gmail.com*

** *The Ivan Franko National University of Lviv
1, Universytetska Str., Lviv, Ukraine, 79000*

The co-authors of this article considered the scientific, organizational and pedagogical activity of the outstanding Ukrainian scientist, archaeologist, historian, ethnologist, art critic, museum expert and collector, culturologist, social and public figure Vadym Shcherbakivskiy (1876–1957) during the emigration period of his life (1922–1957) in Prague (1922–1945), Munich (1945–1951) and London (1951–1957).

The researchers highlighted the reader's attention to the (unprecedented in the interwar history) participation of this scholar at many international scientific congresses, conferences and symposiums (1922–1950) that took place in France, Italy, Belgium, Czechoslovakia, Germany, Austria, Bulgaria, Switzerland, Poland, Great Britain, Sweden and other European countries, where V. Shcherbakivskiy successfully represented Ukrainian diaspora science in the international arena.

The co-authors of the submitted work have described and characterized the creative biography and organizational achievements of V. Shcherbakivskiy as a functionary (dean, vice rector, rector), lecturer, professor of the Ukrainian Free University in Prague and Munich mainly on the basis of archival, epistolary sources, reference specialized and diaspora's literature.

Briefly and sometimes more completely, thoroughly the researchers reviewed and analyzed the problematic and thematic, conceptual content of the main scientific works, memoir publications (printed during the emigre period of life) and little-known or unpublished scholar's archeographic documents and materials, manuscripts, reminiscences, correspondence, which are mostly stored in the personal archival collections of the brothers Shcherbakivskiy: in Kyiv (in the fund of Danylo Shcherbakivskiy (№ 9) in the Scientific Archive of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine and in the fund of Vadym Shcherbakivskiy (№ 3864) in the Central State Archives of the Supreme State Authorities of Ukraine (CDAWO)); in Prague (in the fund "Ukrainian Museum" (№ 1659) in the Central State Archives – "Státní ústředny archiv v Praze", there in 1996 we first discovered, described and researched the V. Shcherbakivskiy's fund); in Munich (in the Scientific Archive of Ukrainian Free

University (UWU), where, by the way, in March-April 2017 we first (in Ukrainian archaeography) discovered, described and researched the V. Shcherbakivskiy's fund (№ 12, folders 1–29)); and in London (in personal fund of Vadym Shcherbakivskiy in the Library and Archives of T. Shevchenko Union of Ukrainians in the Great Britain).

There introduced into the scientific, intertextual circulation a lot of unique, rare materials, as well as many still unpublished fragments of correspondence between the brothers Vadym and Danylo Shcherbakivskiy (150 epistles), that was thoroughly studied by authors of this article, in particular, the passages of selected letters sent by Vadym to his brother during the Prague period of his life in 1922–1927 years.

Key words: brothers Vadym and Danylo Shcherbakivskiy, scholar, professor of the Ukrainian Free University in Prague and Munich, emigration, London period of life, village Shpychentsi, Ukrainian diaspora, archive, epistolary heritage, archaeology, history of Ukraine, ethnology, art history, museum expert, correspondence, conceptual, ornamentation, architectural style, discourse, publication, manuscripts, archetype, context.

ПУБЛІКАЦІЇ І МАТЕРІАЛИ

УДК 903.2-034.35'6:069.5(477.83-21)

NEW BRONZE ITEMS FROM WESTERN BUG AREA: CHRONOLOGY AND CULTURAL INTERPRETATION

Vitaliy KONOPLA*, Oleksandr SILAYEV**

**The Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies,
National Academy of Sciences of Ukraine
4, Kozelnytska Str., Lviv, Ukraine, 79026*

***The Scientific Research Centre "Rescue Archaeological Service",
Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine
24, Vynnychenka Str., Lviv, Ukraine, 79008, e-mail: silayevs@ukr.net*

The article presents assortment of bronze items from different periods, which were found on a number of multilayered archaeological sites in the Basin of Western Bug River. These items were offered to the collection of the Vynnyky Museum of Local History (Lviv–Vynnyky). Bronze artifacts include weaponry, working tools and jewelry created at the metallurgic centers in Carpathian basin. They belong to Bronze Age, Early Iron Age and ancient Rus time.

Key words: Western Bug basin, Vynnyky Museum of Local History, bronze items, metallurgic center, Carpathian basin, cultural exchange, chronology.

Recently an interesting set of bronze items has been discovered on different locations of Lviv region. Most of them, from the vicinities of villages Verkhnia Bilka and Yampil (Pustomyty district), became the property of Vynnyky Museum of Local History (fig. 1, 8; 2, 1–13, 15–25). Lesser part, from different localities in Sokal and Zhovkva districts, currently remains in a private collection (comp. fig. 1, 1–7, 9; 2, 14). The state of stored things is satisfactory, though they are covered with a green patina of uneven quality. These artifacts have a common feature as they were discovered on identified archaeological sites from around the Western Bug river basin.

Four items were obtained on the multilayered settlement Verkhnya Bilka–1 (vil. Verkhnya Bilka, Pustomyty dist.), which contains the horizons of Bronze Age (Gorodok–Zdovbytsia culture), Early Iron Age (culture of Early Scythian times), Roman times (Chernyakhiv culture), Slavic (Luka-Raykovetska culture) and ancient Rus (XII–XIII centuries) periods. There are two bronze sickles, one (with a broken tip) 9×2.2×0.5 cm in size, with cylindrical latch on the shaft's heel and a longitudinal rib on the back side (comp. fig. 1, 8), another (partially preserved middle part) 8 cm in length, 1.2 cm in width and 0.3 cm in thickness, with a stiff rib on the back side (comp. fig. 2, 2); splinter of a bracelet, made of a round wire 0.5 cm in a diameter (comp. fig. 2, 3); pendant 2.3 cm in height, with rounded-convex upper part, 0.5 cm in

diameter, and oval lower part with thinned dissected ends 0.25–0.40 cm thick (comp. fig. 2, 15).

Following products were found on the multilayer monument Yampil-2 (vil. Yampil, Pustomyty dist.), whose cultural layer has horizons of Early Iron Age (culture of Early Scythian times), Roman times (Przeworsk and Chernyakhiv cultures), Slavic (Luka Raykovetska culture) and Old Rus (XI–XIII centuries) periods:

- two pins 11.5 cm (comp. fig. 2, 6) and 14 cm (comp. fig. 2, 12) in height with a twisted loop heads, made of a round wire 0.2 cm and 0.3 cm in a diameter respectively;

- three fragments of pins, medium (comp. fig. 2, 8, 21) and lower (comp. fig. 2, 16) parts, 0.2–0.4 cm in a diameter;

- pin's workpieces of a round wire 0.2 cm in diameter and about 19 cm in length, with the thinned endings (comp. fig. 2, 1);

- earring with a rounded shield 1.8 cm in diameter and 0.2 cm thick, and with a partially preserved round receiver 0.15 cm in diameter (comp. fig. 2, 23);

- earring with a leaf-shaped shield 0.2 cm thick and 0.7 cm wide, decorated with two transverse strands on a convex outer side, its ending is twisted and semi-rotated (comp. fig. 2, 18);

- plate-model item (possibly a fibula) of elongated oval shape with curved opposite ending 6 cm in length and 0.1 cm in thickness (comp. fig. 2, 4);

- ring 2.5×1.8 cm in a diameter, made of 0.15 cm thick round wire (comp. fig. 2, 22);

- two lamellae rings 0.8–0.6 cm (comp. fig. 2, 19) and 0.8–0.7 cm (comp. fig. 2, 25) in width and 0.1 cm in thickness, those endings are overlapped;

- three fragments of lamellar bracelets 0.1 cm in thickness, 1.0–0.8 cm in width, and 2.3 cm (comp. fig. 2, 11), 7.5 cm (comp. fig. 2, 10), 7.8 cm (comp. fig. 2, 7) in length, the last two has their ends narrowed and rounded and semi-bent;

- six suspender bells of a various state of conservation, about 0.1 cm thick (comp. fig. 2, 5, 9, 13, 17, 20, 21); one of them with a completely preserved globular body, has a disjointed micro-gap and contains an amorphous dark gray sandstone inside, 0.5 cm in a diameter (comp. fig. 2, 17); suspenders were fixed with rectangular and rounded ears, 0.4–0.6 cm in height; bodies were ornamented with three (comp. fig. 2, 5, 20) or four (comp. fig. 2, 17) parallel carved lines.

A fragment of the hilt pad was discovered at the forest locality "Dibrova" 1.5 km south-east of Vynnyky (Lviv–Vynnyky), where the burial mounds of early Slavic are sited. It has convex lining with a rounded tip, 6.2 cm in length, 3.3 cm in width and about 0.2 cm in thickness, with two pin holes in the center 0.2 and 0.4 cm in diameter (comp. fig. 2, 15). The artifact in the upper longitudinal profile is straight, and at the bottom it is arched. Its surface is decorated with morphed ornament in the form of double and triple concentric circles, and a segment of arcs of different sizes. In the middle of the lining the image is transmitted as an equilateral cross.

A battle axe was discovered 3 km west of the village Yasnyska (Yavoriv dist.) at the north west edge of a sand quarry, where the Eneolithic and Bronze Age site is

located [2. P. 105–106]. It is 19.9 cm in length, 1.7–3.5 cm in width 1.5 cm in thickness, with a elegant body of rectangular intersection. Its back side is formed by a disk-shaped and slightly convex mallet 5 cm in diameter and 1.6 cm in height. On a distance of 2 cm tubular sleeve is placed with a size of 4.3×3 cm (inner diameter 2.4×2.3 cm) with longitudinal strands on each side (comp. fig 1, 6). The wider sides of the blade are concave, while the lateral – moderately convex.

Upper part of the spear was found on the outskirts of Sokal (Sokal dist.), near the road leading to Chervonograd. It has leaf-shaped blade 9.9×3.5×0.3 cm in size with flattened bilateral sides, 0.4 cm wide and 0.6 cm thick and longitudinal central rib (comp. fig. 1, 3). Its sleeve is absent.

Five artifacts were found in the vicinity of village Boryatyn (Sokal district): upper part of the sickle 6.3×1.7×0.4 cm in size with a thickened back side (comp. fig. 1, 1); flat axe 9.4×2.5–5.9×1.3 cm in size with flatback side and arcuate blade, which has high winged protrusions along the lateral edges (comp. fig. 1, 9); two chisels with a square cross-section, one of which is rectangular in the shape – 4.3×0.5×0.4 cm (comp. fig. 1, 5), and the other – trapezoidal 5.2×0.9–0.5×0.9 cm with round back side 0.7×0.6 cm (comp. fig. 1, 7); rectangular ingot with rounded edges and oval cross section – 4.2×0.9×0.8 cm (comp. fig. 1, 2).

A rare five-knob fibula was discovered near village Tartakiv (Sokal district) at the multilayered site Tartakiv–2, which contains among other the horizon of Luka-Raykovetska culture [11. P. 208]. The fibula has almost completely preserved head (2.5×1.1 cm), bowed hinge (0.8×1.5 cm) and partially preserved shield with a total height of 4 cm and a thickness of 0.15 cm (comp. fig. 1, 4). The length of the knobs on the head (one of them is broken) is 0.9–1.1 cm. On the inner side there are parts from the broken receiver and the spring holder.

Cultural and chronological connection of the above described artifacts are well identified by the corresponding analogues from a number of archaeological sites of Bronze Age, Early Iron Age and ancient Rus times from Western Ukraine.

Flat axe from vil. Boryatyn could be attributed to the early period of Bronze Age, corresponding with the *T-10* and *T-40* types according to the classification of E. Chernykh [16. P. 106, 232, tab. XXX: 8, 9; 17. P. 153, 155, tab. 27: 8, 9]. Such tools were usually manufactured from arsenic bronze and they appear in considerable number on the sites of different Central European cultures of this time [17. P. 156], Únětice culture in particular [3. P. 258]. In rare cases, they appear as imported products from the latter on the sites of Gorodok–Zhodovbytsya and Mierzhanowice cultures [13. P. 67, 70, fig. 19: 4, 8; 23. P. 166, fig. 68: 3].

Some artifacts from vil. Boryatyn belong to the middle period of the Bronze Age. For example, items of similar shape are often found in the area of Ottomány culture, at Ukrainian Transcarpathia particularly [1. P. 71, 76, fig. 10: 1], which is dated by 16th–14th centuries BC [1. P. 72]. The same definition could be applied to the pendant from Yampil (comp. fig. 2, 15) in the form of horseshoe with a vertical pillar [1. P. 71, 76, fig. 10: 10].

Battle axe from vil. Yasnyska (comp. fig 1, 6) with disc-shaped back mallet occurs mostly in treasures, especially of the latter stage (*BD* period) of the middle Bronze Age [5. P. 49–50]. At that moment in time, the bronze metallurgy has reached its culmination among the population of the Carpathian basin along the middle reaches of Someş and Tisza rivers. It is from there finished bronze ware was imported through major Carpathian crossing (Veretsky and Volovetsky passages) into the upper reaches of Dniester river and even further to the borders of the forest and the steppe Ukraine [6. P. 81]. One of the transit routes could have reached north on the territory of the Upper Wisla [20. P. 68], from where bronze items (weaponry, tools and jewelry) have spread on the area of Trzcinec–Komariv culture as well.

Sickle, which was found near Verkhnya Bilka (comp. fig. 1, 8), belong to the late Bronze Age. Similar objects with a moderately convex back side and a cylindrical protruding latch on a shaft's heel are classified as *C-8* [16. P. 90, 220, tab. XVI: 7] or *C-24* [17. P. 224, 227, tab. 59: 15] types according to E. Chernykh. The nearest known finds of these sickles are known in the treasures from villages Yargoriv (Ternopil region) [7. P. 87–88] and Grusha (Ivano-Frankivsk region) [9. P. 52–54; 12].

However, such forms of harvest tools have long been used, practically throughout the whole Central Europe [19. P. 11], almost half a millennia, and in the Western Ukraine as well [18. p. 38; 22. P. 263]. One of the latest appearing of such items is confirmed in the treasure from vil. Nedilyska, which is dated by 7th century BC [9. P. 83]. Therefore, such objects with cylindrical or conical hooks on the shaft's heel are not a reliable dating factor and they could not be used for the narrower date. Most likely, they are set in the chronological framework of *A1* period of Hallstatt culture, judging from the evidences in the treasures of that time [21. P. 108].

Sickle fragments from vicinities of Boryatyn (comp. fig 1, 1) and Verkhnya Bilka (comp. fig. 2, 2) could also be associated with the Hallstatt period in the similar manner. One with the curved up tip and thickened back side could be ascribed to the type *C-18* by E. Chernykh classification [17. P. 226, tab. 58: 16]. Resembling forms were found in the treasure of Stetsivka [10. P. 130, fig. 70: 2] and on the settlement of Gáva-Holigrady culture in Bovshev [9. P. 50, fig. 16: 7] in Ivano-Frankivsk region.

Early Iron Age is most obvious definition of such items as the bracelet from settlement Verkhnya Bilka–1, hairpins (intact and fragmented) with a twisted loop heads and earring from Yampil–2 site. Analogical artifacts were found on the settlement of the Early Scythian culture near vil. Lagodiv (Lviv region) [8. P. 96, fig. 39: 5, 29, 30]. The earring in the shape of nail head has ornaments similar to the Scythian time jewelry of 7th – 6th centuries BC [24. P. 150] known on the area between Wistula and Western Bug.

The five-knob fibula from the settlement Tartakiv–2 is absolutely identical with artifact found in grave № 1 at the pagan sanctuary of Slavic period on the territory of Plisnesko Archaeological Complex [14. P. 140, 162, photo 5: 1]. Such utensils were commonly used by the population of Luka-Raykovetska culture in 7th – first half of 8th century AD [4. P. 26].

Besides, ancient Rus times is signified by an earring with a leaf-shaped shield, wired rings, lamella bracelets and suspender-bells, which were found on the settlement Yampil-2. Analogues are often found on the majority of the settlements and hill-forts of the Age of Principalities in the western part of Ukraine, like hill-fort near vil. Lystvyn in Rivne region [15. P. 69, 71, 197, fig. 61: 2, 8, 198, fig. 62: 15, 16]. The bronze hilt pad from Vynnyky was attached apparently to wooden handle of the battle knife – “scramsax”. This type of weapon was spread in Europe in early Middle Ages.

Thus, the above described Bronze ware items, which were recently found on identified archaeological sites of Lviv region, belong to several archaeological periods from the Early Bronze Age to the ancient Rus Age of Principalities. They greatly supplement the existing collection of such artifacts in Western Bug area. Especially valuable is the battle axe from vil. Yasnyska, as it was found for the first time on the territory of Lviv region.

REFERENCES

1. Балагури Э. Бронзовый век // Древняя история Потисья. – Львов, 1991. – С. 58–111.
2. Білас Н., Конопля В., Тимець І. Вироби з каменю і кременю епохи палеометалів з території Львова та його околиць // Наукові студії / Історико-краєзнавчий музей м. Винники. – Винники; Львів, 2008. – Вип. 1. – С. 104–109.
3. Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. – М., 1990.
4. Змерзла С., Филипчук А. Про деякі фібули з культового місця Пліснеського археологічного комплексу // Пліснеський археологічний комплекс: стан та перспективи дослідження: Тези доп. наук. семінару. – Львів, 2016. – С. 24–26.
5. Кобаль Й. Розвиток військової справи у населення Закарпаття в епоху бронзи (за матеріалами скарбів) // Тези народознавчої наук.-практ. конф., присвяченої 160-річчю від дня народження Тивадара Легоцького. – Мукачево, 1990. – С. 49–51.
6. Кобаль Й. До питання про зв'язки Карпатського басейну з Північним Причорномор'ям в епоху пізньої бронзи (на прикладі бойових сокир з диском на обусі) // Проблеми археології Східних Карпат. – Ужгород, 1995. – С. 78–86.
7. Конопля В., Чопек С. Культурно-хронологічна інтерпретація скарбу бронзових виробів з Яргорова // Проблеми археології Східних Карпат. – Ужгород, 1995. – С. 87–94.
8. Крушельницька Л. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. – К., 1976.
9. Крушельницька Л. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи (рубіж епох бронзи і заліза). – К., 1985.
10. Крушельницька Л., Филипчук М. Нові скарби із Снятинщини Івано-Франківської обл. // Пам'ятки гальштатського періоду межиріччя Вісли, Дністра і Прип'яті. – К., 1993. – С. 129–134.
11. Сілаєв О., Конопля В., Плеханов Ю. Нові пам'ятки археології на Правобережному Побужжі // ВІА. – 2011. – Вип. 6. – С. 201–216.
12. Свєшніков І. Два бронзові скарби із Станіславської області // МДАПВ. – 1961. – Вип. 3. – С. 52–58.
13. Свєшніков І. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до нашої ери. – К., 1974.

14. *Филипчук М.* Попередні результати дослідження культового місця слов'янського часу на території Плісеського археологічного комплексу в 2009 р. // ВІА. – 2010. – Вип. 5. – С. 135–169.
15. *Чайка Р.* Давньоруське городище Листвин і його околиці у X–XIст. – Львів, 2009.
16. *Черных Е.* Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР. – М., 1976.
17. *Черных Е.* Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии. – София, 1978.
18. *Шарафутдінова І.* Бронзові серпи Північно-Західного Причорномор'я (кінець II – початок I тисячоліття до н.е.) // Археологія. – 1971. – Вип. 1. – С. 26–43.
19. *Berniakovič K.* Hromadny nález z doby Bronzovej z územia na pravom brehu hornej Tisy // Studijné zvesti AUSAV. – Nitra, 1961. – № 4. – S. 5–108.
20. *Blajew W.* Zagadnienie kontaktów dorzecza górnej Wisły z Kotliną Karpacką w epoce brązu w świetle znalezisk przedmiotów metalowych // Проблеми археології Східних Карпат. – Ужгород, 1995. – С. 67–77.
21. *Czopek S., Konopla W.* Skarb brązowy z Jargorowa, obl. Tarnopolska (ZSSR) // Acta Archaeologica Carpathica. – Kraków, 1991. – T. XXX. – S. 97–113.
22. *Furmanek V.* Pilinyer Kultur // SA. – 1977. – T. 25. – S. 251–370.
23. *Kadrow S., Machnik J.* Kultura mierzanowicka: chronologia, taksonomia i rozwój przestrzenny. – Kraków, 1997.
24. *Taras H.* Materiały z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza ze Starego Machnowa, stan. 41, pow. Tomaszowski (Kotlina Pobuża) // Наукові студії / Історико-краєзнавчий музей м. Винники. – Винники; Львів, 2010. – Вип. 3. – С. 146–156.

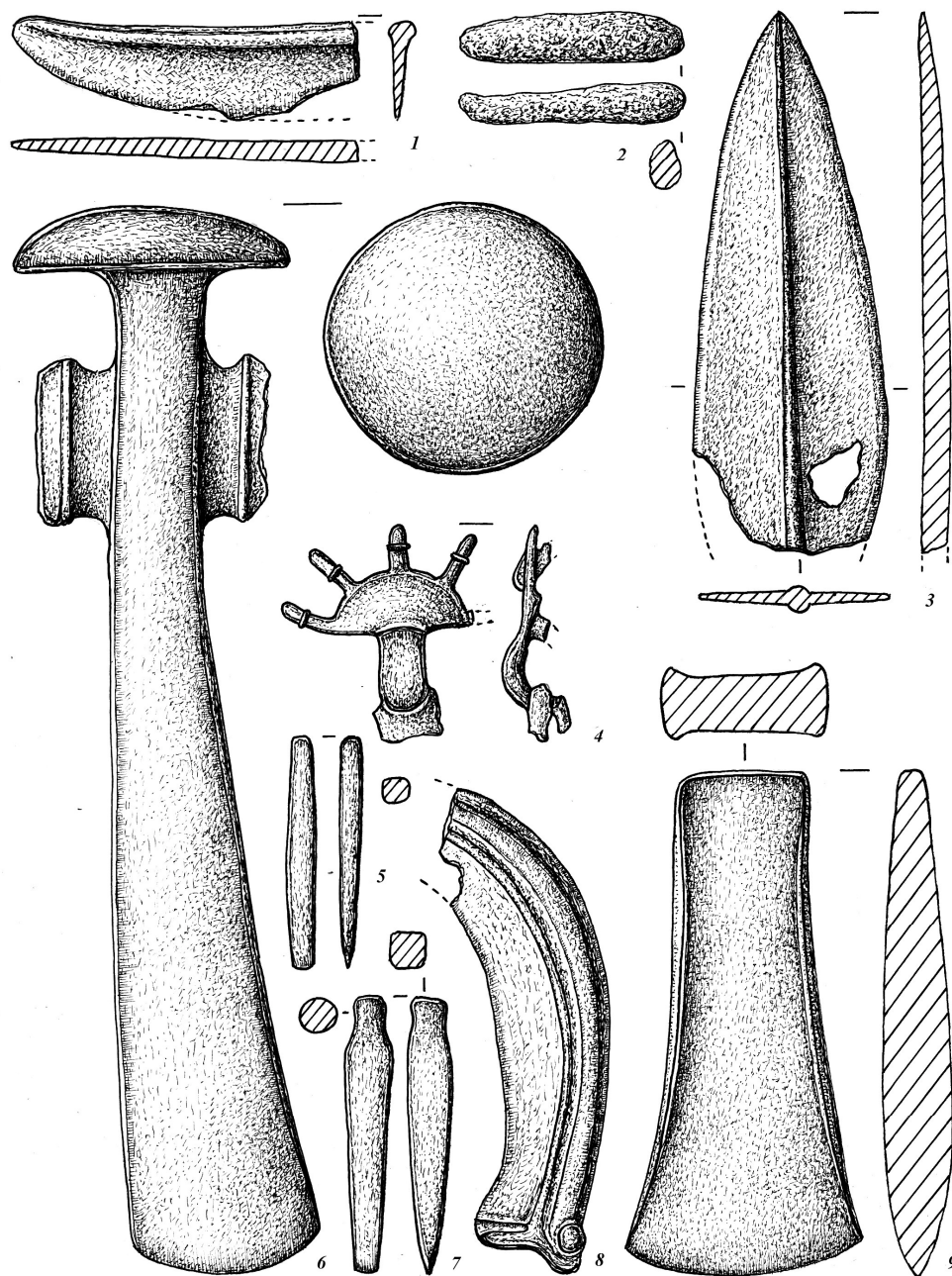

Fig. 1. Bronze artifacts: 1, 2, 5, 7, 9 – vil. Boryatyn; 3 – Sokal;
 4 – Dobryachyn; 6 – Yasnyska; 8 – Verkhnya Bilka.

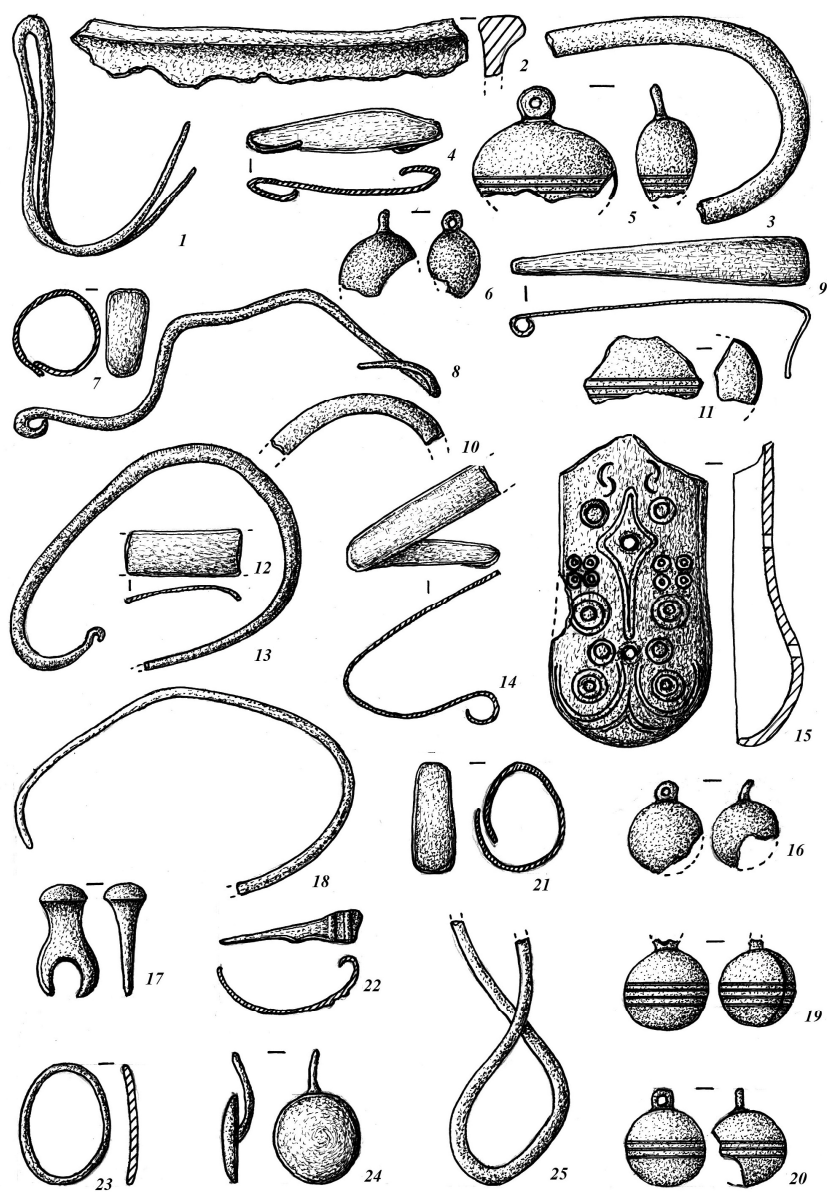

Fig. 2. Bronze artifacts: 2, 3, 15 – vil. Verkhnya Bilka;
 1, 4–13, 16–25 – Yampil; 14 – Vynnyky.

Стаття надійшла до редколегії 08. 09. 2017
 Прийнята до друку 20. 10. 2017

**НОВІ ЗНАХІДКИ БРОНЗОВИХ ВИРОБІВ З НАДБУЖАНЩИНИ:
ДАТУВАННЯ І КУЛЬТУРНА ПРИНАЛЕЖНІСТЬ****Віталій КОНОПЛЯ*, Олександр СІЛАЄВ****

**Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича
Національної Академії наук України
вул. Козельницька, 4, м. Львів, Україна, 79026*

***Науково-дослідний центр Інституту археології
Національної академії наук України "Рятівна археологічна служба"
вул. В. Винниченка, 24, Львів, Україна, 79008, e-mail: silayevs@ukr.net*

Представлено інформацію про збірку різночасових виробів із бронзи, знайдених на декількох багатощарових пам'ятках у Надбужанщині, передану у фонди Історико-краєзнавчого музею м. Винники. Бронзові артефакти включають предмети озброєння, знаряддя праці і прикраси, виготовлені у Карпатському металургійному осередку. Знахідки вкладаються в хронологічні рамки від ранньозалізного часу до княжої доби.

Ключові слова: Надбужанщина, Історико-краєзнавчий музей м. Винники, випадкові знахідки, бронзові вироби, Карпатський металургійний центр, зв'язки і обмін, датування.

УДК 902.2(477.83-2)“2013/2014”:903.3

РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ВЕЛИКОГО ГОРОДИЩА У БУСЬКУ В 2013–2014 РОКАХ

Петро ДОВГАНЬ, Наталія СТЕБЛІЙ

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
бул. Університетська, 1, Львів, Україна, 79000, e-mail: nstebliy@ukr.net*

Опубліковано результати дослідницьких робіт на території Великого городища – найбільшої ділянки городища літописного Бужська – у 2013–2014 рр. У 2013 р. їх проводили у північній частині пам'ятки. Було розкрито 40 м² її площі. Охарактеризовано вісім виявлених об'єктів – решток наземних і заглиблених споруд, як житлових, так і господарських, широкого хронологічного діапазону – від ранньозалізного віку (висоцька культура: два заглиблених господарських об'єкти) до слов'янського (X ст., чотири заглиблені об'єкти) та киеворуського часу (XII ст., одне наземне і одне заглиблене житло). Детально досліджено більшу частину заглибленого житла середини XII ст. (об'єкт II) із глиняною піччю на паликовому каркасі.

Подано також результати невеликих археологічних досліджень (12 м² розкритої площі) 2014 р., які вперше проведено у східній частині Великого городища. Досліджено об'єкт першої половини X ст. – заглибленої споруди, ймовірно житла.

Охарактеризовано численний рухомий матеріал з обидвох розкопів – старожитності від доби неоліту до пізнього середньовіччя: фрагменти ліпного та кружального посуду, вироби зі заліза, кольорових металів, каменю, кістки, скла, кременеві артефакти.

Ключові слова: літописний Бужськ, городище, культурний шар, наземні споруди, заглиблені житла, кераміка.

У 2013 р. археологічні розкопки велися на Великому городищі, у північній його ділянці. Тим самим тут було продовжено наукові пошуки експедиції Інституту археології ЛНУ імені Івана Франка у південній (2001–2003, 2007 рр.) та західній (2005–2006 рр.) ділянках цієї найбільшої (5 га) частини літописного Бужська. Зараз у її центрі стоять Буська гімназія ім. Є. Петрушевича при ЛНУ ім. Івана Франка і її навчально-виробничі та господарські споруди (рис. 1).

Розкоп I, площею 40 м², закладено неподалік від першого оборонного рову, який розмежовує центральну частину давнього міста з Великим городищем (див. рис. 1–3). Південно-східний кут розкопу був за 56 м від північно-західного кута гімназійного гуртожитка. Орієнтація його – схід–захід, нумерацію квадратів розпочато зі східної сторони.

Культурні залишки у розкопі залягали на глибину 1,0–1,1 м від рівня сучасної поверхні, однак, на значній частині розкритої площі вони були перевід-

кладені до глибини 0,6–0,8 м внаслідок прокладання двох траншей – для електричного кабеля та водопроводу*. Так, наприклад, у кв. Б3 на глибині 0,2 м зафіксовано фрагменти як ліпної, так і пізньосередньовічної кераміки. Стратиграфічна колонка у розкопі найкраще простежувалась у південній стінці розкопу (рис. 5, I). Таким чином, дерновий шар залягав тут на глибину 0,03–0,04 м. Під ним простежено прошарок світло-сірого ґрунту, насиченого шматками битої цегли, щебенем, шлаком й іншим будівельним сміттям товщиною 0,2–0,3 м (антропогенний шар I). У північній стінці (кв. А4–А5) він мав товщину до 0,8 м і фактично зруйнував увесь руський горизонт (через прокладання траншей). У кв. А5 до глибини 0,60–0,66 м і на довжину 0,76 м залягав суцільний прошарок шлаку товщиною 8–10 см (див. рис. 5, II; 6, I). Під цими нашаруваннями залягав темно-сірий ґрунт (від 0,30 до 0,68 м, шар II), (див. рис. 5). Нижче цього рівня простежено чорний ґрунт (шар III, так званий похований ґрунт). Він залягав від 0,68 до 1,10 м і у нижній частині поступово переходив у передматериковий горизонт (див. рис. 5).

У розкопі виявлено залишки восьми археологічних об'єктів.

Об'єкт I (див. рис. 6; 7). Виявлено на глибині 0,20–0,26 м від рівня сучасної поверхні у кв. А1–А2. Споруда наземного типу, житло. Зафіксовано розвал його стін у вигляді глиняного прошарку (“лінзи”) товщиною 16–28 см (див. рис. 6, I). Досліджено частину розвалу, оскільки він виходив за межі розкопу у північно-східному напрямку, а з південного заходу його “обрізав” перекоп – траншея під кабель. Для детальнішого вивчення об'єкта зроблено переріз його залишків по лінії північ–південь. На поверхні глиняного розвалу стін зафіксовано кілька фрагментів кружальної кераміки: вінець та стінок горщиків. Чисельніший керамічний матеріал був у розвалі об'єкта, в тому числі, й верхні частини кружальних горщиків (рис. 14, I, 2). Також тут віднайдено залізний ніж (рис. 18, 4), уламок кістки тварини, кременевий відщеп та скупчення каміння. Крім того, у розвалі стін простежено сліди від дерев'яних конструкцій житла: стовпкової ямки діаметром 32 см та чотирьох паликів діаметрами 4–5 см (див. рис. 6, I; 7). Характерно, що “лінза” від залишків житла глибоко “прогнулася” (“пірнула”) над раніше об'єктом VI (див. рис. 3; 6, I).

За виявленням керамічним матеріалом із розвалу глиняних стін об'єкт датовано другою половиною XII ст.

Об'єкт II (див. рис. 4; 6, I; 8–12) виявлено на глибині 0,6 м від рівня сучасної поверхні у кв. А2–А4. Споруда заглибленого типу, підквадратної форми, житло. Досліджено більшу частину котловану, оскільки південний його кут “обрізала” траншея під електричний кабель, а північний та західний кути виходили за межі розкопу у північному напрямку (див. рис. 8; 12). Крім того, залишки об'єкта – його північна частина – поруйновані траншеєю під водопро-

---

* У цьому зв'язку ми не подаємо пошарової фіксації рухомого матеріалу, зокрема, знахідок із заліза, кістки, каменю, кольорових металів та ін., якими зазвичай насичений культурний шар Великого городища, переважно до глибини 0,8 м.

відну трубу (див. рис. 6, I). Котлован, орієнтований кутами за сторонами світу, був опущений у ґрунт на 45–50 см; збережені його розміри 3,20×2,45 м (див. рис. 8; 12).

Заповнення котловану складалося із сірого ґрунту із вкрапленнями вимазки і вугликів. З метою детальнішого його дослідження та вивчення особливостей котловану об'єкта було зроблено його перетин по лінії північ–південь (див. рис. 8). У заповненні віднайдено астрагал та численні фрагменти кружальних горщиків (див. рис. 14, 3–6), а також незначну кількість фрагментів ліпних посудин.

Стінки котловану – прямовисні, рівні (див. рис. 8).

У західному куті заглибленого об'єкта на долівці знаходилася округлої форми глиняна піч (див. рис. 8; 12). Дослідження її проводилося у три етапи. Під час першого було лише оконтурено її розвал, частково розчищено черінь (див. рис. 9). Залишки печі (зокрема, задня, південна її стінка) збереглися на висоту 36 см від рівня череня. Челюстями вона була повернута на північ.

Під час другого етапу повністю розчищено залишки стінок (товщиною 10–14 см) та черінь печі (див. рис. 10). Він був сірого кольору з дещо нерівною поверхнею, очевидно, через значні розміри: діаметр його по лінії схід–захід сягав 60 см. Цим же можна пояснити і дуже різну його товщину – біля стінок вона була 2,0–2,5 см, у центральній частині – до 5 см. Однак вже після зняття череня, заміри у північній стінці розкопу показали, що товщина його сягала 8,0–8,5 см (див. рис. 6, I).

Незначна товщина стінок печі при досить значних її розмірах спонукали зробити їх переріз, а потім і повністю зняти, що й було зроблено на третьому етапі дослідження цього опалювального пристрою (див. рис. 11). Виявилось, що його стінки було збудовано на дерев'яному каркасі із восьми паликів діаметром 4–6 см. Від них збереглися сліди у стінках печі та отвори відповідного діаметру глибиною 7–10 см на долівці навколо череня (див. рис. 11). Це перша глиняна піч такої конструкції за час наших досліджень городища давнього Бужська з 2001 р.

Добре втоптана рівна долівка, злегка понижувалася від стінок до середини житла (див. рис. 12). На ній попід південно-західну та південно-східну стінки виявлено стовпові ямки діаметрами відповідно 16–20 см та 16–26 см і глибиною 17–22 см (див. рис. 12). Долівку було підмазано глиною, вона знаходилася на похованому ґрунті. Виявлений на ній інсінтий матеріал – фрагмент верхньої частини (див. рис. 14, 6), а також фрагменти стінок та денець (рис. 16, 4, 5) кружальних посудин дозволяють датувати об'єкт II серединою XII ст.

Об'єкт III (див. рис. 4; 5, I; 6, II). Виявлений у кв. Б1 на рівні материкової основи (глибина 1,05 м від рівня сучасної поверхні), у південно-східному куті розкопу (див. рис. 4). Споруда заглибленого типу, ймовірно підквадратної форми, частина житла (?). Досліджено її західний кут. Котлован споруди був опущений в материк на 60–65 см (див. рис. 5, I; 6, II).

Заповнення котловану виявилось неоднорідним. Від рівня виявлення і до позначки приблизно 0,4 м воно складалось з дуже пухкого темного, майже чорного ґрунту, перемішаного з материковою глиною. Тут виявлено фрагменти ліпної кераміки (стінки, денця), уламок глиняної вимазки та ліпної посудини, частину глиняного виробу невідомого призначення та кременевий артефакт. Нижче цього рівня і до долівки був сірий ґрунт із вкрапленнями материкової глини. Тут також зафіксовано фрагменти й уламки ліпних посудин.

Стінки котловану, орієнтованого за сторонами світу, рівні, злегка похилі (див. рис. 5, I; 6, II). Долівка – рівна, добре втоплена (див. рис. 5, I; 6, II). На ній зафіксовано значну кількість дуже пошкоджених дрібненьких кісточок, очевидно пташиних, та декілька уламків ліпних посудин. У західному куті та під північно-західною стінкою споруди виявлено ямки від дерев'яних стовпів, діаметрами 10 см, 28 см та 16×34 см та глибиною 15–17 см (див. рис. 4).

За виявленим інсінтим керамічним матеріалом об'єкт III – частину заглибленої споруди (житла?) – можна датувати ранньозалізним віком (висоцька культура).

Об'єкт IV (див. рис. 4). Його контури зафіксовано на рівні материка (глибина 1 м від рівня сучасної поверхні) у кв. A1–A2–B1–B2 (див. рис. 4). Споруда заглибленого типу, ймовірно, залишки невеличкої господарської споруди. Котлован округлої мископодібної форми із підтрикутним виступом із західного боку (див. рис. 4) був опущений у материкову основу на 0,35 м. Заповнення – сірий ґрунт; рухомого матеріалу в ньому не виявлено. Стінки котловану – злегка пологі, у підтрикутному виступі – дуже пологі – що дає можливість припустити, що тут міг бути вхід до споруди. Долівка – досить рівна, подекуди з невеликими горбиками.

З огляду на багаточисельність цієї ділянки городища, а також на відсутність рухомого матеріалу у заповненні споруди, датування об'єкта проблематичне. Однак припускаємо, що його можна віднести до X ст., оскільки під час розкопок 2005 р., за 90–100 м на південний захід від цього річного розкопу, ми знайшли подібну споруду¹.

Об'єкт V (див. рис. 4–6). Виявлено на глибині 0,9 м від рівня сучасної поверхні у кв. A2–A3–B3–B4, проте чіткі його контури, особливо північно-західної частини проявилися на глибині 1 м від рівня сучасної поверхні. Споруда заглибленого типу, господарського призначення – рів, який оточував загін для худоби (?). Досліджено частину його котловану від рівня материка, в який він був заглиблений на 0,70–0,75 м (див. рис. 4–6).

Заповнення котловану, як і об'єкта III, виявилось неоднорідним. Так, до глибини 0,4 м від рівня дослідження воно складалось із темного (похованого) ґрунту, з вкрапленнями вугликів, вимазки, дрібного каміння. Тут віднайдено численні уламки та фрагменти кружальної та ліпної кераміки (стінки, боковини,

¹ Довгань П. Звіт про археологічні розкопки у місті Буську Львівської області у 2005 році // Наук. архів ІА ЛНУ імені Івана Франка. – С. 23–24. – Рис. 3, 16. – Фото 41, 43.

денця), уламки вимазки (в тому числі, один з відбитком дерев'яного прута), уламок виробу з опоки, кременеві артефакти, дрібні кістки тварин та птахів. Нижче цього рівня (глибина 0,40–0,75 м) рів був заповнений таким же темним ґрунтом, однак із значними домішками материкової глини. У цьому шарі заповнення зафіксовано фрагменти та уламки (здебільшого боковин) лише ліпних посудин, причому їх кількість була значно більшою, ніж у верхньому шарі. Слід також відзначити, що все заповнення об'єкта було дуже твердим, збитим – над ним навіть не “прогнулася” долівка заглибленого житла пізнішого часу (див. рис. 6, І) – що є дуже характерним для такого розміщення різночасових об'єктів.

Стінки котловану – похилі, рівні, долівка – рівна, сильно втоптана, утрамбована (див. рис. 5, І; 6, І).

Виявлена в останньому шарі заповнення котловану об'єкта V (глибина 0,60–0,75 м від рівня виявлення) та на його долівці колекція фрагментів ліпних керамічних посудин дозволяє датувати його ранньозалізним часом і віднести до висоцької культури.

Об'єкт VI (див. рис. 4). Його контури виявлено у кв. А1 на рівні материка (глибина 1,1 м від рівня сучасної поверхні). Споруда заглибленого типу, господарського призначення – очевидно, господарська яма. Підовальної форми, злегка витягнута по осі схід–захід. Заповнення – сірий ґрунт; рухомого матеріалу в ньому не виявлено. Стінки котловану – дуже пологі, плавно понижувалися від країв до лінзоподібного дна, опущеного в материк на 0,21 м.

Як і об'єкт IV, об'єкт VI стратиграфічно можна датувати X ст.

Об'єкт VII (див. рис. 4). Залишки його зафіксовано у кв. А4 на рівні материкової основи. Споруда заглибленого типу, округлої форми, господарського призначення – яма. Заповнення – сірий ґрунт. Рухомого матеріалу в ньому не виявлено. Стінки – прямовисні, дно злегка увігнуте, лінзовидне, було опущене в материк на 0,11 м. Стратиграфічно об'єкт можна датувати X ст.

Об'єкт VIII (див. рис. 4). Виявлено у кв. А4 на рівні материка (глибина 1,1 м від рівня сучасної поверхні). Споруда заглибленого типу, майже правильної округлої форми, господарського призначення – яма. Заповнення – сірий ґрунт. У ньому виявлено фрагмент стінки кружальної посудини (в останньому прошарку заповнення). Стінки злегка пологі, дно – півкругле, лінзовидне, було вкопане у материк на глибину 0,33 м. За виявленим фрагментом керамічної посудини об'єкт можна датувати серединою X ст.

У культурному шарі розкопу та заповненнях заглиблених об'єктів віднайдено понад двісті фрагментів кружального та ліпного посуду. Хронологічний діапазон його побутування – друга половина V тисячоліття до н. е. – XVII ст.

Зважаючи на топографію розкопаної ділянки городища – надзаплавна тераса правого берега Полтви, південна експозиція – тут віднайдено численні

керамічні рештки культур лінійно-стрічкової кераміки, городоцько-здовбицької, висоцької та черняхівської¹.

Керамічний комплекс культури лінійно-стрічкової кераміки представлений фрагментами стінки кухонної посудини (злам чорний) товщиною 0,9 см, вкритою сіро-жовтим ангобом з домішкою органіки і подрібненого шамоту, а також столовим посудом, зокрема: верхньою частиною опуклобокого горщика світло-коричневого кольору товщиною 0,6 см і діаметром вінець 14 см (рис. 17, 8), що містить у дбайливо очищеній глиняній масі інтенсивні за кількістю включення мікрочасточки шамоту; аналогічною за типом і формою посудиною товщиною 0,6–0,8 см та діаметром вінець 18 см, обличкованою світло-сірим ангобом, плічка якої прикрашено врізним зигзагоподібним орнаментом (див. рис. 17, 9); уламком вінець лійчастоподібної світло-коричневої миски (злам чорний) товщиною 0,6 см із заокругленим та незначно відігнутих назовні краєм діаметром 18 см; уламком денця товщиною 0,7 см і діаметром 6 см, обличкованим сіро-жовтим ангобом з помірно лискучими поверхнями та сімома фрагментами стінок цеглових, сіро-жовтих і чорних посудин товщиною 0,4–0,7 см з помірно лискучими і дбайливо загладженими поверхнями, покритими ангобом. Одна із знахідок декорована прямолінійними і скісними вузькими канелюрами у поєднанні з відбитком овального штампа (рис. 16, 11), а інша – пластичним наліпом видовжено-овальної форми (див. рис. 17, 10).

Чотири екземпляри ліпного посуду віднесено до городоцько-здовбицької культури. Ними є: уламок сіро-жовтого денця товщиною 0,9 см і діаметром 6 см (злам чорний) з домішками піску, подрібнених шамоту та перепаленого кремню, а також три фрагменти стінок сіро-коричневих посудин товщиною 0,6–0,8 см з включеннями у глиняній масі, окрім піску і часточок шамоту, жорстви у вигляді різної величини зерен сірого кварциту.

Фрагментарний посуд висоцької культури складається з таких знахідок.

Уламок вінець чорного горщика товщиною 0,8 см з помірно опуклою стінкою горловини і косо зрізаним краєм діаметром 19 см (див. рис. 16, 14).

Уламок верхньої частини сіро-жовтого горщика товщиною 1,2 см і діаметром 20 см з пальцевими стяжками на зовнішній помірно горбкуватій поверхні (див. рис. 17, 4).

Уламок вінець сіро-жовтої банкоподібної посудини (злам темно-сірий) товщиною 1,1 см і діаметром 30 см (див. рис. 16, 10).

29 фрагментів стінок сірих, сіро-жовтих, світло-коричневих і сіро-коричневих посудин товщиною 0,6–1,5 см, два з яких рустовані, один має віхтеві розчоси на зовнішній поверхні, два декоровано нігтевими стяжками та відтисками (див. рис. 16, 2; 17, 5) і один – пружком з пальцевими защипами (див. рис. 16, 13).

---

¹ Керамічні та кременеві матеріали цих культур опрацював В. Конопля.

Усі обумовлені екземпляри кераміки містять в глиняній масі різної величини часточки шамоту і в окремих з них відмічені включення подрібненого кременю.

У розкопі виявлено знахідки ліпних і кружальних посудин черняхівської культури. До першої групи увійшли: два уламки вінець горщиків діаметрами 20 см (див. рис. 16, 6) і 24 см (див. рис. 17, 2) та 17 фрагментів стінок посудин сіро-жовтого, світло-коричневого і сіро-коричневого забарвлення товщиною 0,7–1,3 см. Усі вони містять у глині пісок та подрібнений шамот.

Кружальна кераміка представлена: уламком горловини світло-сірої амфори товщиною 0,9 см і діаметром 10 см з лискучою поверхнею, декорованою широкими пружаками (див. рис. 17, 6), а також трьома фрагментами стінок чорного кольору товщиною 0,7–0,9 см (зовнішня поверхня лискуча) з канелюрою при переході горловини в тулуб (див. рис. 17, 1), сірого забарвлення товщиною 0,9 см і діаметром 14 см з аналогічно обробленою поверхнею та світло-коричневого – товщиною 0,7 см (злам чорний), покритою жовтуватобілим ангобом. цей екземпляр діаметром 16 см має слаборельефні пружки (див. рис. 17, 7).

Більша частина фрагментів кераміки, віднайдених у розкопі та заповненнях об'єктів, належить давньоруському посуду. Це, передусім, фрагменти опуклобоких широкогорлих кружальних горщиків. Їх виготовлено із глини з незначною домішкою дрібнозернистого піску, що надає поверхні певної шерехатості. Колір посудин переважно сірий, різних відтінків. Значну кількість горщиків редуковано – дво- та тришарові у зламі, проте траплялися й фрагменти без редукування.

Варто відзначити, що більшість цих посудин однотипні. Їх характеризують масивні підгранені вінця з чітким уступом у нижній частині і закраїнкою під покриття у верхній (див. рис. 13, 2, 5; 14, 2, 3, 6). Коротка шийка плавно вигнута, у верхній частині разом з вінцями відхилена (див. рис. 13, 2; 14, 3, 6). Окремі горщики мали вінця із слабо вираженим напливом, слабою увігнутістю внутрішньої лінії, верхній край заокруглений (див. рис. 14, 1). Інші вирізнялися вінцями, відігнутими і відтягнутими назовні під прямим кутом, утворюючи широку внутрішню площадку. Шийка коротка, циліндрична, із слабо вираженим переходом до плічок (див. рис. 13, 1). Діаметри вінець горщиків сягають 11–22 см. Найбільша випуклість посудин припадає на лінію переходу плічок у тулуб. Боковини конічно звужуються до дна. Діаметри донець (див. рис. 13, 7; 14, 4, 5) сягають 10–22 см.

За складом керамічного тіста і профілюванням вінець побутування описаного посуду на Буському городищі можна датувати рубежем XI–XII ст. – першою половиною XIII ст. Кераміки ранішого часу – X–XI ст. – на цій ділянці городища не виявлено.

Окремо варто зупинитися на частині боковини посудини, виготовленої із щільної супіскової маси, чорного кольору. На найбільшій випуклості черепка видно два різноширокі жолобки, а майже всю поверхню орнаментовано скісними рельєфними лощеними лініями, що утворюють сітку ромбів (див. рис. 13, 6).

Ще одна знахідка – частина покритишки (корка?) від корчаги (?). Діаметр вінець – 10 см, шийки – 8 см, висота – 4 см (див. рис. 14, 7).

Окрім керамічних знахідок, у культурному шарі та об'єктах розкопу I віднайдено вироби зі заліза, кольорових металів, каменю та кістки.

Вироби зі заліза. Найчисельніша група знахідок. Їх колекція нараховує десять екземплярів (див. рис. 18).

Серед них виділяється частина циліндричного замка – перша подібна знахідка за час наших досліджень Буського археологічного комплексу (див. рис. 18, 2). Від неї залишилася лише половина дужки та фрагмент внутрішнього механізму. Привертає увагу той факт, що при виготовленні замка використали не лише чорний, але й кольоровий жовтий метал: зовнішньо у вигляді бляхи біля основи дужки (з неї міг бути виготовлений увесь корпус – циліндр), а у залишках механізму збереглася тонка довга пластина шириною 2 мм. Загальна довжина збереженої частини замка – 5,4 см.

Віднайдені два ножі дуже пошкоджені корозією. Краще збережений із них має довжину 7 см (див. рис. 18, 4), від другого збереглася лише частина спинки довжиною 4 см (див. рис. 18, 5).

Добре збережене невелике зубилице має пошкоджене лише лезо (див. рис. 18, 3). Використовувалось воно, очевидно, для ювелірних робіт. Довжина знаряддя – 6,2 см.

Заслужовує на увагу один із двох наконечників стріл – добре збережений, шиповидний, із довгим втульчатим черешком. Довжина його 10 см (див. рис. 18, 13). Від другого збереглося сильно пошкоджене листовидне перо довжиною 5,2 см (див. рис. 18, 12).

Один із двох цвяхів-ухналів – зігнутий у формі гачка, збережений на довжину 6 см (див. рис. 18, 10). Від другого збереглася лише верхня частина довжиною 2,3 см (див. рис. 18, 11).

Важко визначитись із функціональним призначенням двох знахідок. Один із кінців першої з них – загострений, другий – розклепаний, підовальний у перетині. Середня частина знахідки потовщена, підквадратної форми. Вона майже повністю збережена і має довжину 8,2 см (див. рис. 18, 1). Другий артефакт має вигляд злегка вигнутого уламка дроту, можливо, це частина голки або шила (див. рис. 18, 8). Довжина 3,1 см.

Єдина невелика знахідка із **кольорового металу** (свинцю?) – можливо, уламок плумби, або вислої печатки.

Вироби з каменю представлені трьома знахідками. Дві з них – пошкоджені біконічні точені мергелеві пряслиця. Одне із них має діаметри 1,0 і 2,9 см, друге – 1,0 і 3,2 см. Оселок для бритви має дві робочі поверхні. Довжина бруска – 7 см.

З пізнім палеолітом пов'язані 11 артефактів з **кременю**, вкритих різною за інтенсивністю патиною. Це, зокрема: уламок (верхня частина) одноплощадкового призматичного нуклеуса (нефасетована ударна площадка скошена) із залишком жовтої кірки на тильній стороні – 38×35×36 мм (див. рис. 16, 1);

нижня частина ребристо-поздовжньої – $35 \times 16 \times 5$ мм і середня частина поздовжньої – $22 \times 16 \times 8$ мм пластини; чотири відщепи: поздовжньо-первинний – $17 \times 13 \times 2$ мм, поздовжній – $23 \times 24 \times 7$ мм, поздовжній із залишком жовнової кірки – $48 \times 26 \times 10$ мм та із суцільним негативом (скол з ударної площадки нуклеуса) – $15 \times 18 \times 3$ мм; кутовий різець на нижній частині поздовжньо-первинної пластини – $41 \times 18 \times 9$ мм (див. рис. 16, 12); однобічно-ретушований ребристо-первинний відщеп – $38 \times 25 \times 8$ мм (див. рис. 16, 3); двобічно-ретушовані ребристо-первинна пластина – $52 \times 20 \times 8$ мм (див. рис. 16, 8) і нижня частина поздовжньої пластини – $35 \times 15 \times 4$ мм (див. рис. 16, 4).

До однієї групи знахідок віднесено: п'ять відщепів, а саме, із суцільним негативом – $46 \times 49 \times 13$ мм і два поздовжні – $30 \times 19 \times 6$, $40 \times 41 \times 9$ мм, що відокремлені з ударних площадок нуклеусів, а також поздовжній – $9 \times 12 \times 4$ мм, сколотий з площини ядрища; нижня – $23 \times 25 \times 5$ мм та середня – $9 \times 20 \times 5$ мм частини поздовжніх пластин; двобічно ретушований поздовжній відщеп – $33 \times 18 \times 5$ мм (див. рис. 16, 6), однобічно ретушована нижня частина поздовжньої пластини – $29 \times 10 \times 4$ мм (див. рис. 16, 9) і поздовжня пластина з ретушованими скісно-поперечним кінцем та бічною окрайкою – $49 \times 13 \times 4$ мм (див. рис. 16, 5).

У розкопі знайдено три відщепи, культурно-хронологічне визначення яких, з огляду на багатошаровий характер пам'ятки, проблематичне. Це, зокрема, ребристо-поздовжній – $17 \times 29 \times 6$ мм, ребристо-первинний – $25 \times 24 \times 7$ мм і поздовжній із взаємонаправленими негативами від сколювання – $24 \times 16 \times 6$ мм.

Вироби з кістки репрезентують два лощила. Одне із них дуже пошкоджене та з робочою поверхнею, яка дає підстави говорити, що користувалися ним протягом короткого проміжку часу. Довжина збереженої частини знаряддя 17 см. Другим лощилом, навпаки, користувалися дуже довго. Робоча поверхня зашліфована до блиску, як і вся поверхня цього знаряддя. Один кінець його також обламаний, а збережена довжина 28 см (рис. 15).

Вироби зі скла (чотири уламки посудин) заслуговують на увагу як кольоровими візерунками, так і філігранністю виготовлення – товщиною стінок у 1 мм.

Таким чином, під час археологічних розкопок на території літописного Бужська у 2013 р. вперше простежено та частково вивчено особливості культурного шару, планувальної структури та характер житлово-господарських об'єктів у північній ділянці найбільшої частини городища давнього міста – Великого городища – у різні періоди його заселення – від ранньозалізного часу до києво-руської доби. Встановлено, що ця ділянка Великого городища зазнала особливо значних антропогенних впливів у 70–80-ті рр. XX ст. Виявлено залишки одного наземного та семи заглиблених об'єктів: трьох – висоцької культури ранньозалізного часу та п'яти – києво-руської доби. Тут першочергової ваги набуває вперше виявлена і повністю досліджена глиняна піч на паликовій основі у заглибленому житлі середини XII ст. Вперше виявлено та частково досліджено унікальну споруду ранньозалізного віку – частину рову для огорожі загону для худоби (?).

У 2014 р. невеликі археологічні розкопки знову велися на Великому городищі – найбільшій ділянці давнього Бужська – у східній її частині, яка до цього часу залишалася найменше дослідженою (див. рис. 1). Головним завданням наукових пошуків було вивчення особливостей культурного шару, фіксація та дослідження решток археологічних об'єктів, камеральне опрацювання отриманих матеріалів.

Розкоп I, площею 12 м², закладено на ділянці будівництва крамниці (вул. Є. Петрушевича, 116) місцевого підприємця. Орієнтація – захід–схід, нумерацію квадратів розпочато із західної сторони (див. рис. 1; 19; 21).

Культурні залишки залягали тут на глибину 1,40–1,55 м. Культурний шар у розкопі сильно порушений деструкціями ХХ ст. (у деяких місцях аж до материкової основи): залишками цегляних кладок (довжиною 2,88 м на глибині 0,10–0,28 м у кв. А2–А3; 1,6 м – на глибині 0,40–0,44 м та 1,52 м – на глибині 0,96 м у кв. А1–А2), ямами (0,68×0,80 м – у кв. А2–А3), вкопами (кв. А1–А2, до материкової основи, на якій лежало велике каміння, спресоване залізне відро тощо). Збережені фрагменти культурних нашарувань у профілях стінок розкопу все ж дозволяють відновити стратиграфію цієї ділянки городища. Так, верхні нашарування, товщиною 0,35–0,55 м, представлені світло-сірим ґрунтом з певною кількістю сучасного будівельного сміття. Разом з побитою цеглою, камінням тут були металеві (рис. 28), скляні (рис. 27), кістяні вироби (рис. 26). У цьому ж прошарку віднайдено значну кількість фрагментів керамічних посудин XVII–XIX ст. (рис. 23), а також перевідкладені залишки давньоруських посудин (рис. 22), серед яких особливо цінними є фрагменти двох сковорідок (рис. 25).

Нижче цього нашарування, до глибини 1,1 м від рівня сучасної поверхні, залягав шар сірого ґрунту, насичений здебільшого фрагментами керамічного посуду, уламками кісток, глиняної вимазки. Керамічний посуд представлений залишками кружальних горщиків, виготовлених із добре відмуленої глини, іноді з домішками дрібного піску. Випал редукований, міцний. Вінця мають модифіковане манжетоподібне чи валикове викінчення, шийка коротка, перехід до плічок контрастно виділений (див. рис. 22, 1, 2, 4, 5, 7, 8). Окремі фрагменти орнаментовані (див. рис. 27, 4, 9), деякі вкриті ангобом (див. рис. 27, 1, 3).

Стратиграфія залягання та рухомий матеріал дозволяють віднести цей культурний шар до XII–XIII ст.

Нижче цього шару і до позначки 1,40–1,55 м від рівня сучасної поверхні (за експозицією схилу) простежено так званий похований ґрунт чорного кольору. Насиченість цього прошарку археологічними знахідками незначна. Тут віднайдено окремі фрагменти керамічних посудин X ст. (див. рис. 22, 10), дрібне каміння, уламки кісток та дрібної вимазки. Під цим прошарком, власне і починалася материкова основа (лес).

У розкопі виявлено один археологічний об'єкт.

Об'єкт I (див. рис. 20; 21) виявлено на глибині 1,2 м від рівня сучасної поверхні у кв. А3 і 1,56 м – у кв. А1. Споруда заглибленого типу. Розміри, що

увійшли у межі розкопу сягають 3,72×2,12. Котлован було опущено в материк приблизно на 1,2 м (див. рис. 20).

Його заповнення складалося із трьох прошарків. Від рівня виявлення і до глибини 0,40–0,45 м – це шар замуленої глини світло-сірого кольору. Другий прошарок, товщиною 55–60 см, складався із сірого суглинкового ґрунту з рівномірними вкрапленнями материкової глини. Тут зустрічалися напіврозкладені уламки кісток, дрібні вуглики, вимазка, окремі невеликі камінці, уламки кераміки, фрагменти жорнового каменя. Нижче, до долівки, був прошарок фактично материкової глини із рівномірними вкрапленнями сірого суглинкового ґрунту, у якому знайдено уламки кераміки, кісток, вимазки, вугликів, уламки жорнового каменя, кременеві вироби (рис. 24, 9, 10). Зазначимо, що заповнення споруди дуже вологе, особливо у нижній частині.

У межах розкопу вдалося вловити частину північної і південної стінок котловану. Вони орієнтовані майже за сторонами світу, похилі. Долівка – добре втоптана, рівна, встелена шаром попелу та вугликів товщиною до 2 см, особливо у північно-східному куті об'єкта. У цьому ж куті знайдено дві ямки від стовпців діаметром 20 і 23 см і глибиною 10–12 см (див. рис. 20; 21).

Виявлений на долівці інсінтний матеріал – уламки керамічних посудин – дозволяє датувати об'єкт першою половиною Х ст.

У розкопі – культурному шарі та заповненні заглибленого об'єкта – віднайдено значну кількість рухомого матеріалу. Найчисельнішими є фрагменти гончарного посуду XII–XIII та XVII–XVIII ст., а також інші різноманітні знахідки, зокрема: залізні скоба (див. рис. 28, 9), цвяхи-ухналі (див. рис. 28, 3–4), ніж (див. рис. 28, 5), верблик від ланцюга (див. рис. 28, 2), клямка від дверей із скобою (див. рис. 28, 6–8), цвях (див. рис. 28, 1), уламки шлаку (див. рис. 27, 6); фрагменти жорнового каменя; заготовки з кістки (див. рис. 26); уламки порцелянових посудин і статуеток; скляні дно від пляшки (див. рис. 27, 1), горловину від сулії (див. рис. 27, 2) та денця стаканів (див. рис. 27, 3–5) та ін. Окрім цього, в культурному шарі розкопу виявлено два кременеві вироби доби неоліту (див. рис. 24, 9–10) та фрагмент ліпної посудини цього ж часу (див. рис. 24, 6).

Отже, під час археологічних досліджень 2014 р. віднайдено матеріали широкого хронологічного діапазону – від доби неоліту до пізнього середньовіччя. Зафіксовано й досліджено об'єкт першої половини Х ст., що має непересічне значення для вивчення історичної забудови давнього Бужеська Х–XIII ст.

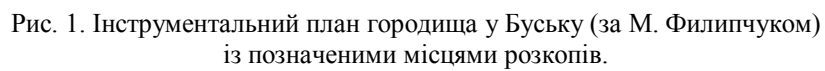

Рис. 1. Інструментальний план городища у Буську (за М. Филипчуком)
із позначеними місцями розкопів.

Рис. 2. Розкоп І. 2013 р. Робочий момент. Вигляд із північного заходу.

Рис. 3. Розкоп І після завершення досліджень. 2013 р. Вигляд зі заходу.

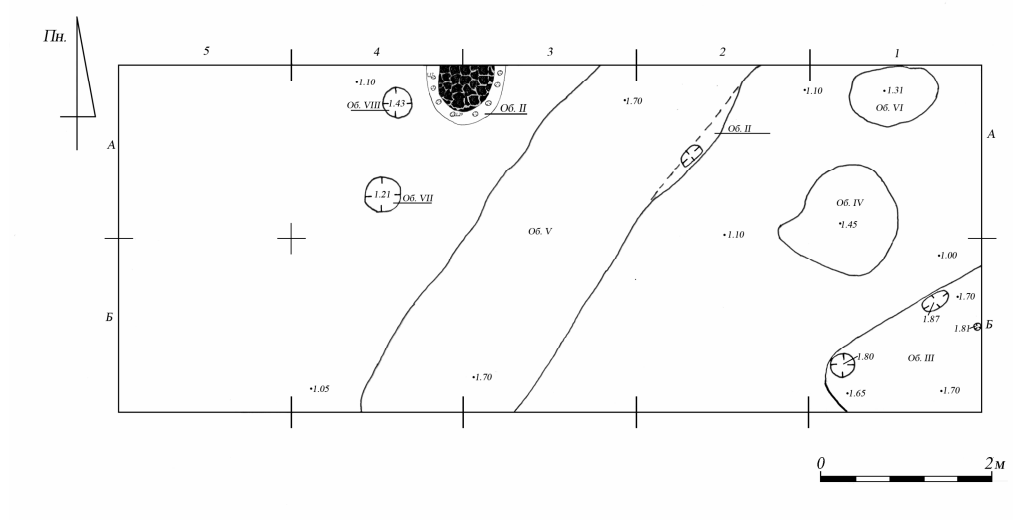

Рис. 4. Загальний план розкопу I. 2013 р.

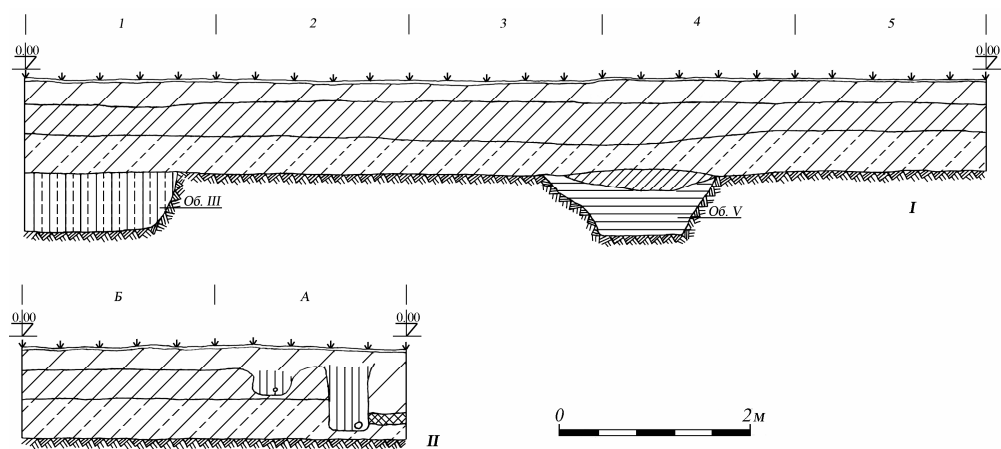

Рис. 5. Стратиграфія південної (I) і західної (II) стінок розкопу I 2013 р.

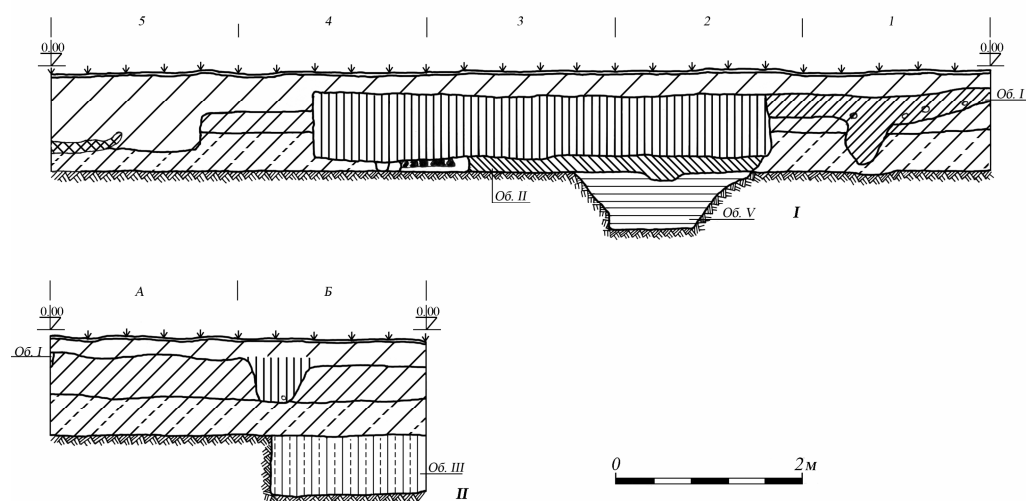

Рис. 6. Стратиграфія північної (I) і східної (II) стінок розкопу I 2013 р.

Рис. 7. Залишки об'єкта I у північній стінці розкопу I 2013 р. Вигляд із півдня.

Рис. 8. Розкоп І 2013 р. Об'єкт II.
Частина дослідженого котловану.
Вигляд зі сходу.

Рис. 9. Розкоп І 2013 р. Об'єкт II. Піч.
Перший етап досліджень. Вигляд з півночі.

Рис. 10. Розкоп I 2013 р. Об'єкт II. Піч. Другий етап досліджень.
Вигляд з півночі.

Рис. 11. Розкоп I 2013 р. Об'єкт II. Піч. Третій етап досліджень.
Вигляд з півночі.

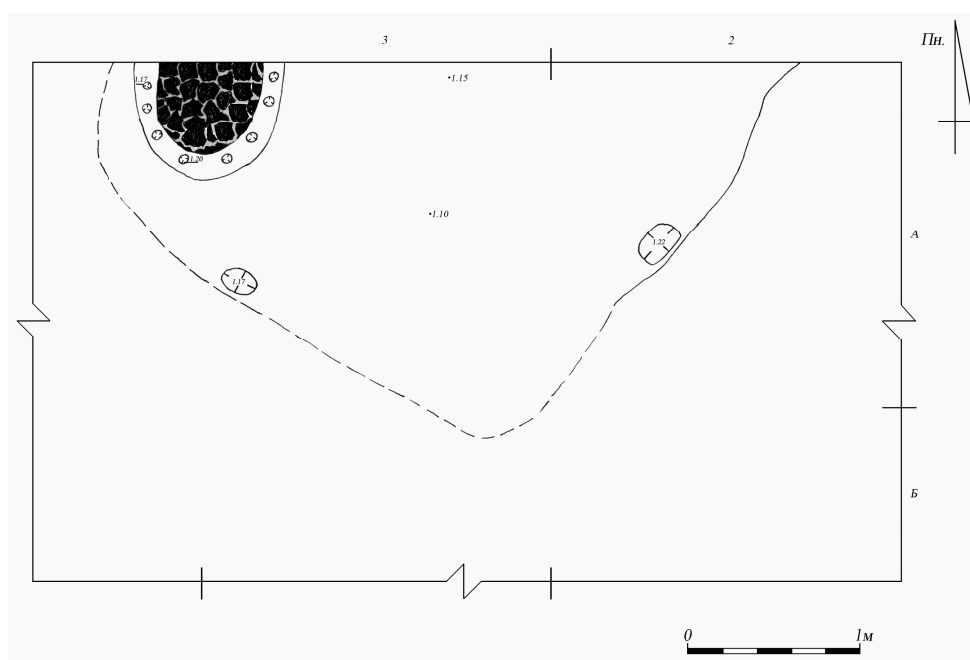

Рис. 12. Розкоп I 2013 р. План об'єкта II. Піч.

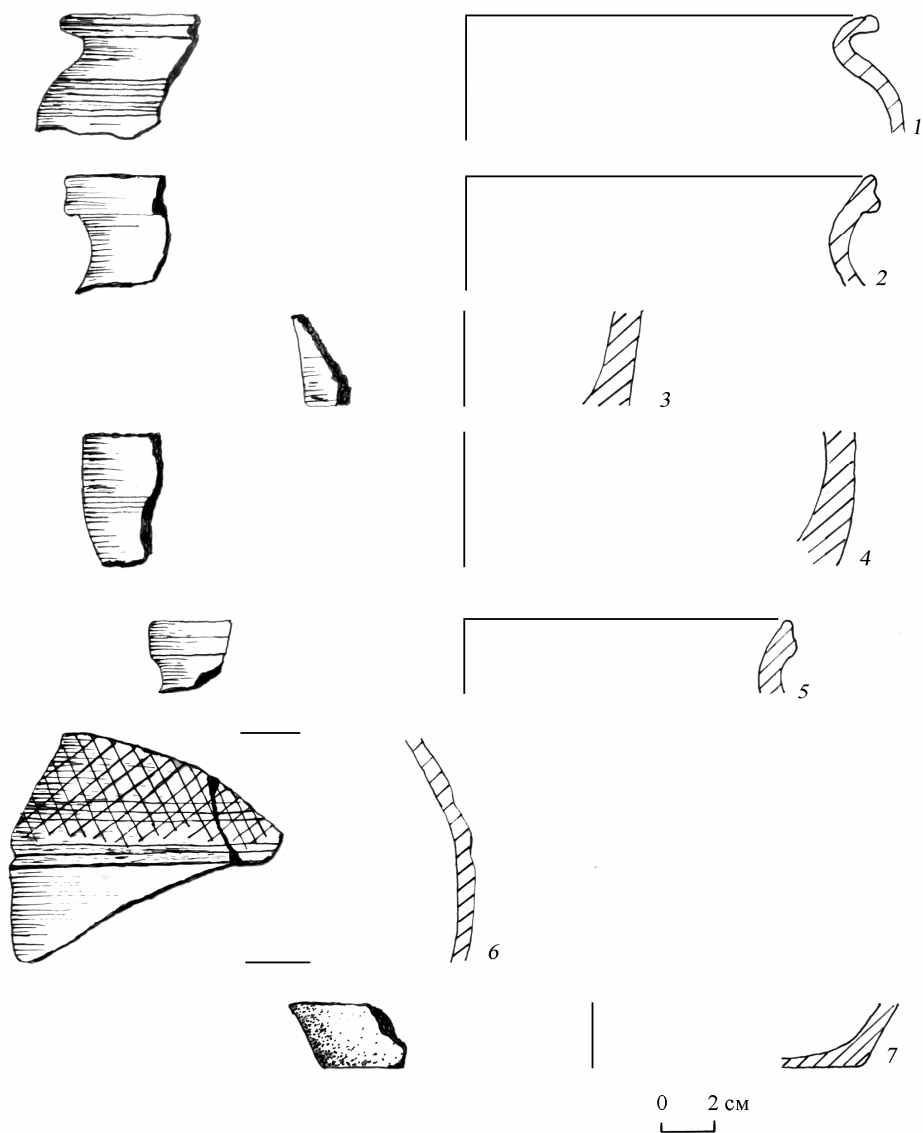

Рис. 13. Фрагменти керамічного посуду з культурного шару розкопу I 2013 р.

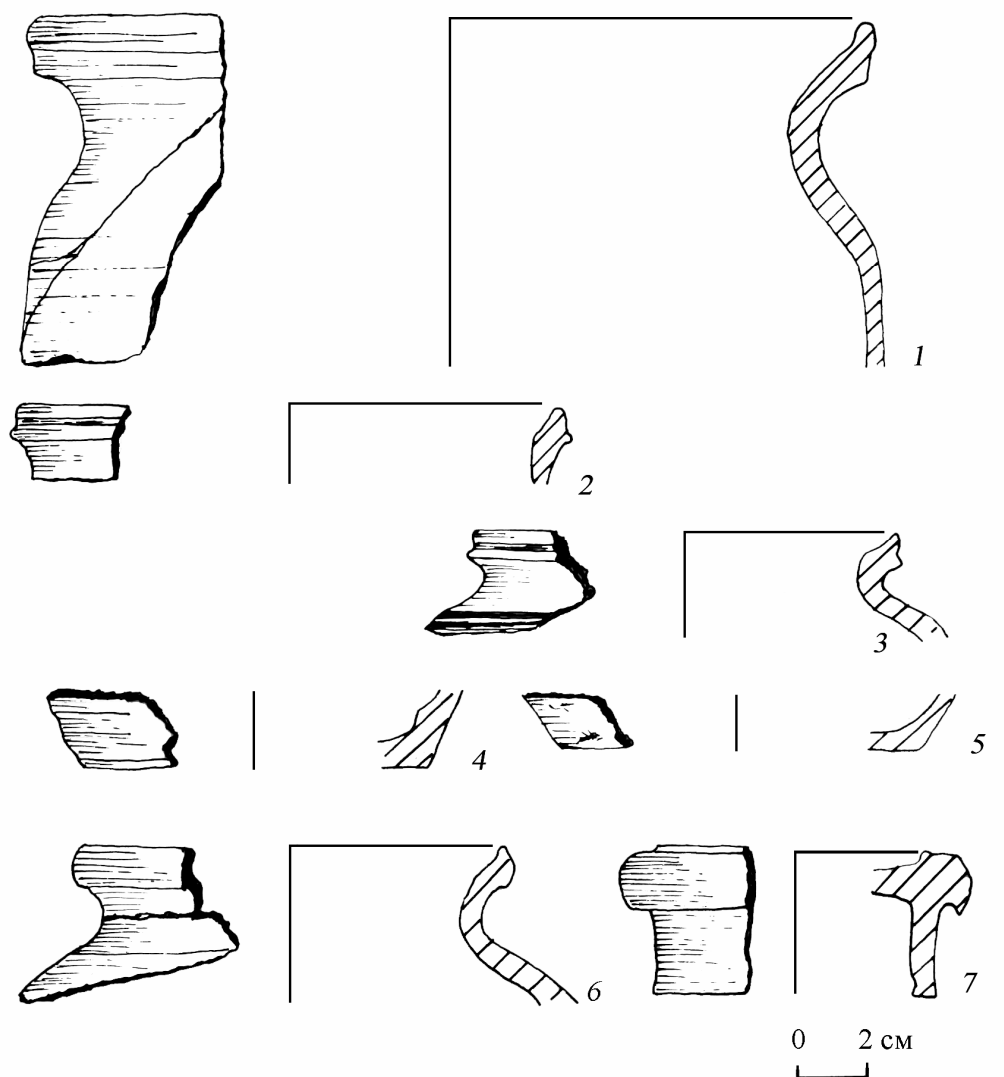

Рис. 14. Фрагменти керамічного посуду з культурного шару (7),
об'єктів I (1, 2) і II (3–6) розкопу I 2013 р.

Рис. 15. Лощило з культурного шару розкопу I 2013 р.

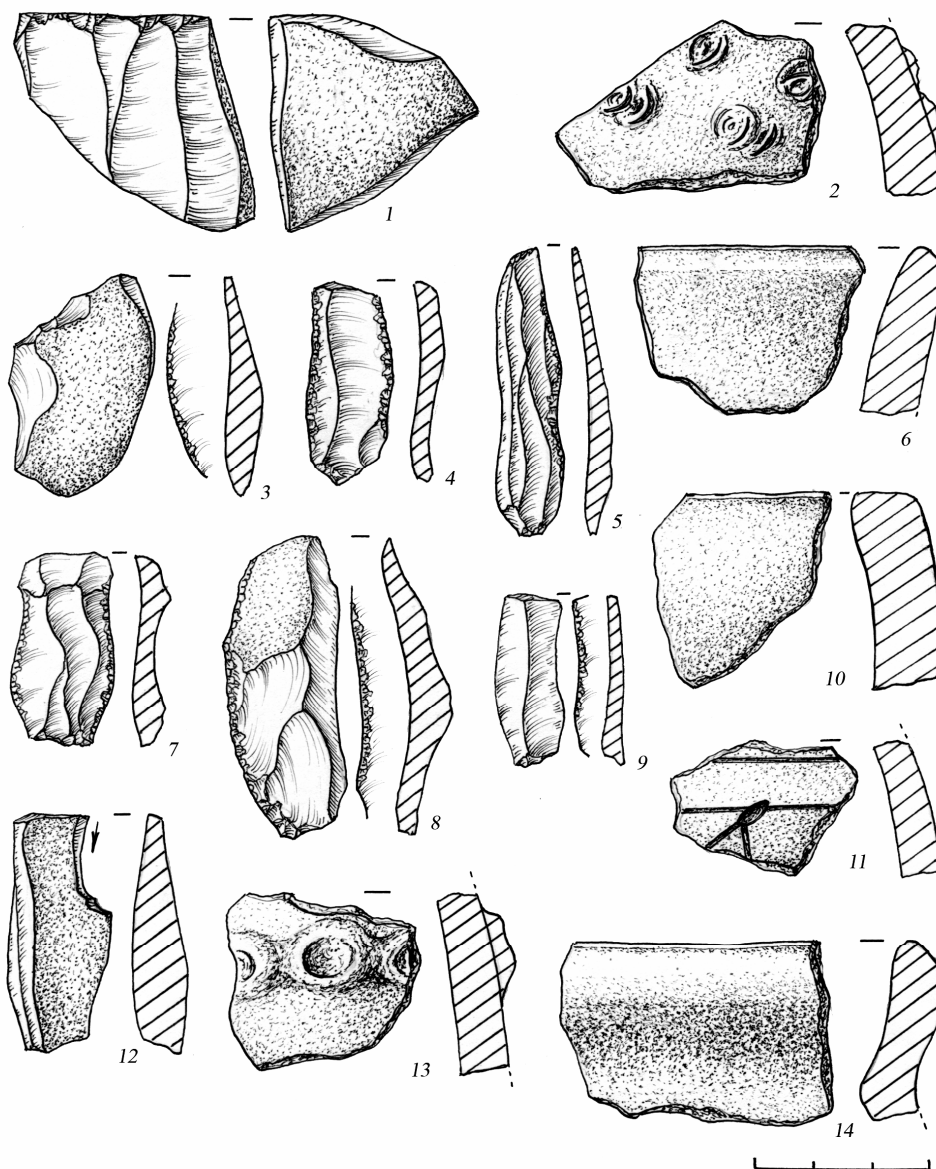

Рис. 16. Кременеві артефакти (1, 3–5, 7–9, 12) і фрагменти ліпного посуду (2, 6, 10, 11, 13, 14) з культурного шару та об'єктів розкопу I 2013 р.

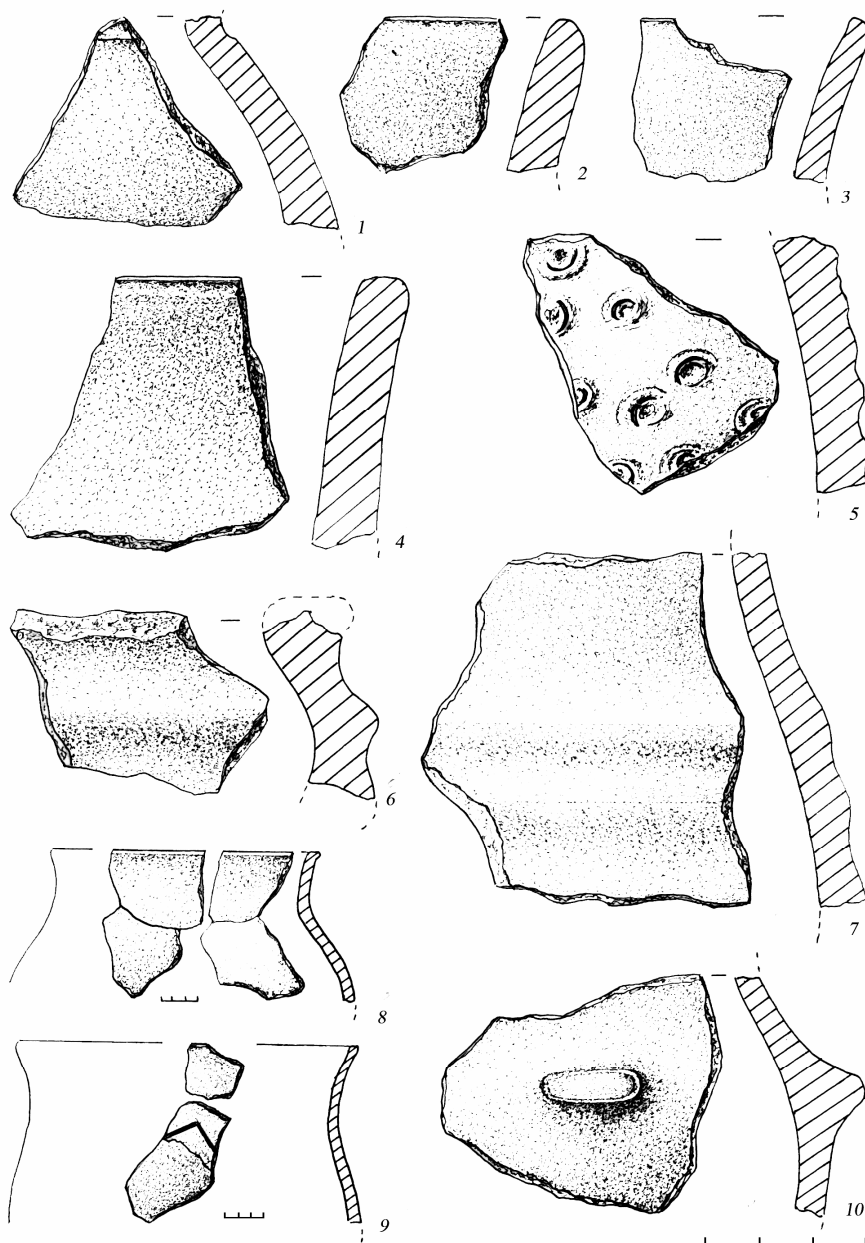

Рис. 17. Фрагменти ліпного посуду з культурного шару
та об'єктів розкопу I 2013 р.

Рис. 18. Залізні знахідки з культурного шару розкопу I (1–3, 5–13) та розвалу об'єкта I (4) 2013 р.

Рис. 19. Розкоп I 2014 р. Робочий момент – знімання другого штиха. Вигляд з південного заходу.

Рис. 20. Розкоп І 2014 р. Об'єкт І. Вигляд з півдня.

Рис. 21. Вигляд з півдня на розкоп І 2014 р.

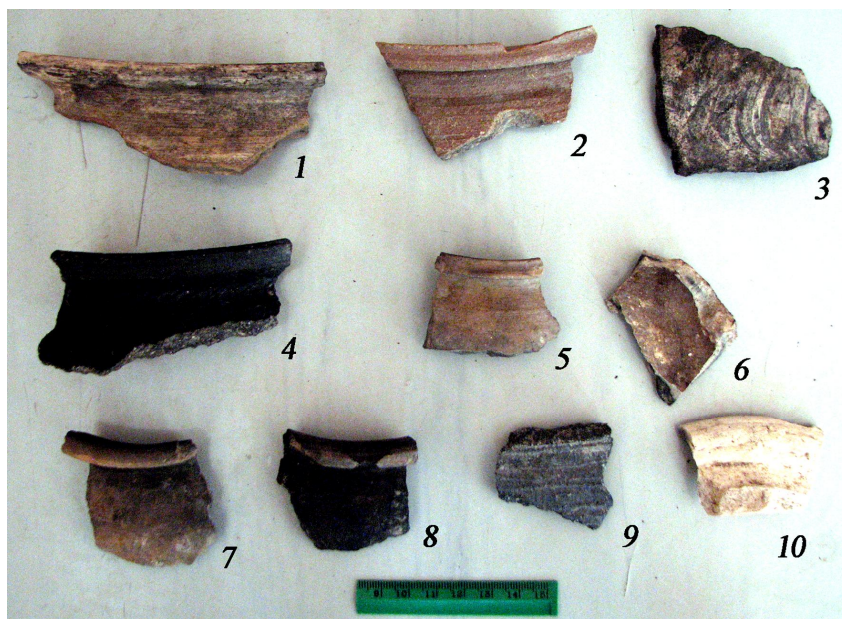

Рис. 22. Фрагменти слов'яно-руських горщиків з розкопу I 2014 р.

Рис. 23. Фрагменти керамічних виробів XVII–XVIII ст. із розкопу I 2014 р.

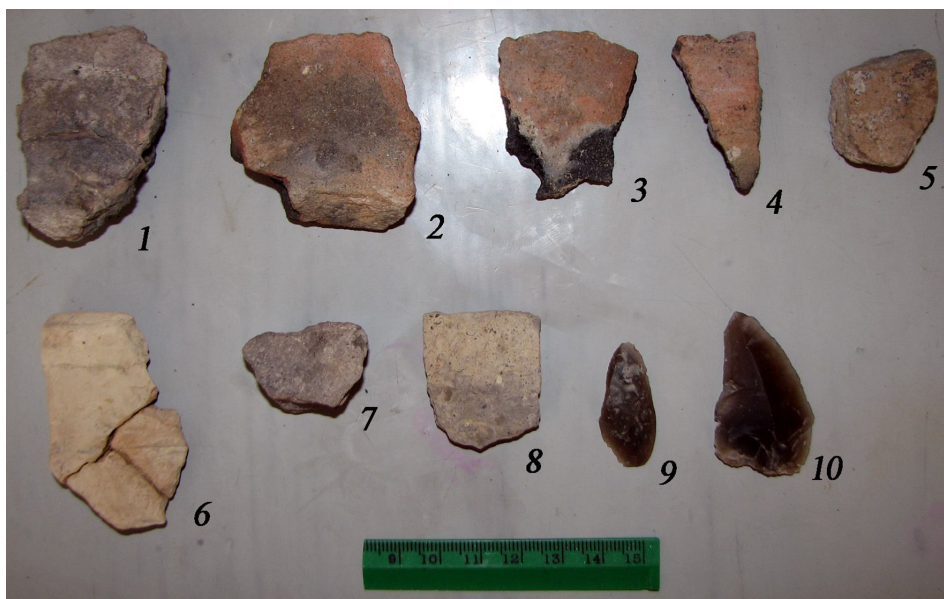

Рис. 24. Матеріали з долівки об'єкта I розкопу I 2014 р.

Рис. 25. Фрагменти керамічних сковорідок із розкопу I 2014 р.

Рис. 26. Заготовки з рогу (1) і кістки (2–5) із розкопу I 2014 р.

Рис. 27. Фрагменти скляних виробів із розкопу I 2014 р.

Рис. 28. Залізні вироби з розкопу I 2014 р.

*Стаття надійшла до редколегії 08. 09. 2017
Прийнята до друку 20. 10. 2017*

**THE RESULTS OF THE ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES
ON THE TERRITORY OF THE “BIG HILL-FORT”
IN BUSK IN 2013–2014 YEARS**

Petro DOVGAN, Nataliya STEBLIY

*Ivan Franko National University of Lviv
1, Universytetska Str., Lviv, Ukraine, 79000, e-mail: nstebliy@ukr.net*

Published the results of the researches on the territory of the “Big hill-fort” – the largest part of the settlement of the annalistic Buzhsk – in 2013–2014 years.

In 2013, they were conducted in the northern part of site. There has been opened 40 square metres of its area. Characterized the eight identified objects – the remains of terrestrial and deepened buildings, both residential and commercial, with a wide chronological range – from the early iron age (Vysotska culture: two deepened economic objects) to the Slavic (Xth century, four deepened objects) and Kiev-Russian time (XII century, one terrestrial and one deepened dwelling). The most part of the deepened dwelling was investigated in detail in the middle of the XII century (too object) with a clay oven on a sticks frame.

Also presented the results of small archaeological research (12 square metres of open area) in 2014, which were first held in the eastern part of the “Big hill-fort”. The object of the first half of the Xth century is explored – indeepened building, probably the dwelling.

Characterized the numerous amount of the moving material from both excavations – antiquities from the Neolithic Age to the late Middle Ages: fragments of molding and circular dishes, iron products, colour metals, artifacts from stone, bones, glass and flint.

Key words: annalistic Buzhsk, hill-fort, cultural layer, terrestrial buildings, deepened dwellings, ceramics.

УДК 902.2(477.83-2) "2014":903.4

**РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ОБСТЕЖЕНЬ ТЕРИТОРІЇ ТА ОКОЛИЦЬ
СІЛ ЯСЕНІВ, ЖАРКІВ, ГОЛУБИЦЯ
БРОДІВСЬКОГО РАЙОНУ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ У 2014 РОЦІ**

Андрій ФІЛИПЧУК

*КЗ ЛОР "Адміністрація історико-культурного заповідника "Давній Пліснеськ"
вул. В. Винниченка, 14, Львів, Україна, 79008, e-mail: archandrij@ukr.net*

Опубліковано матеріали нововідкритих різночасових пам'яток, виявлених у 2014 р. під час розвідкових обстежень території й околиць сіл Ясенів, Жарків та Голубиця Бродівського р-ну Львівської обл. Автор зафіксував вісім різночасових поселень: Ясенів–Теребежі I–II, Жарків I, Голубиця I–V. На поверхні пам'яток зібрано різночасові матеріали ранньозалізного віку, черняхівської, празької, райковецької та давньоруської культур, а також старожитності пізнього середньовіччя/нового часу.

Ключові слова: Ясенів, Жарків, Голубиця, Пліснеськ, поселення, кераміка.

Протягом літніх місяців 2014 р. автор цієї публікації провів обстеження на території Бродівського р-ну Львівської обл. Головною метою цих пошукувань було виявлення та картографування поселень, передусім празької культури, а також тих пам'яток, які складають далеку синхронну округу із старожитностями *Пліснеського археологічного комплексу*. Ці дані, окрім іншого, сприяють вивченню системи заселення мікрорегіону протягом різних хронологічних періодів. Під час робіт зафіксовано вісім поселень: Ясенів–Теребежі I і II, Жарків I, Голубиця I–V (рис. 1). Усі пам'ятки виявлено вперше*.

Ясенів–Теребежі I. Географічні координати поселення, встановлені за допомогою GPS: T₁ (західний край поширення культурного шару) – Н 356 м, N 49°56'22.85", E 25° 03'37.12"; T₂ (східний край поширення культурного шару) – Н 345 м, N 49 56'17.77", E 25°03'54.41".

Пам'ятка розташована на далеких південно-східних околицях с. Ясенів, поблизу невеличкого місцевого хутора Теребежі. Західний край поселення знаходиться за 1,8 км на південний схід від будівель ферми, що у південній околиці цього населеного пункту. Східна межа поширення культурного шару пам'ятки Ясенів–Теребежі I розташовується за 0,9 км на захід від західного краю

© Филипчук Андрій, 2017

---

* В археологічних обстеженнях активну участь брав аспірант кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка *Б. Гринюка*. Камеральне опрацювання отриманих матеріалів здійснив автор та директор Інституту археології ЛНУ ім. Івана Франка *М. Филипчук*.

сусіднього поселення Ясенів–Теребежі II. Селище займає переважно південні схили лівого берега р. Луг; добре вписується у конфігурацію місцевого ландшафту. У плані пам'ятка овальної форми, дещо витягнута з північного заходу на південний схід. Максимальна її довжина по цій лінії сягає 350–360 м, а ширина – 75–100 м. На північ та захід від поселення природні межі відсутні. Зі сходу завертає невеликий схил, а з півдня – поширюється заплава місцевого струмка (рис. 2).

На поверхні селища віднайдено численні уламки глиняної вимазки та невелику кількість ліпного і кружального керамічного посуду. Ліпний посуд репрезентований кількома фрагментами боковин. Дві з них віднесено до празької культури. Вони характеризуються суглинковою текстурою тіста з домішками шамоту, жорстви і дрібного піску. Випал цих екземплярів доволі хороший. Ще два фрагменти боковин ліпних посудин виготовлені на основі суглинкової маси із домішками дрібного піску, жорстви і шамоту; особливість їхнього випалу вказує на час побутування на “стику” празької та райковецької культур – VII/VIII ст.

Кераміку, виготовлену на швидкоротаційному колі, віднайдену на поверхні пам'ятки, слід розділити на дві групи. Першу складають два фрагменти боковин із супісковою масою та домішками дрібного піску. Вони характеризуються суцільним чорним димленням та відносяться до другого періоду райковецької культури (IX–X ст.). Друга група репрезентована фрагментом боковини та денець посудин епохи пізнього середньовіччя/ нового часу. Ці екземпляри виготовлено із суглинкової маси з домішками дрібного піску; їхній випал доволі хороший.

Найближче природне оточення поселення характеризується таким чином. До південного краю пам'ятки примикає заплава місцевого струмочка, який протікає поруч за 35–55 м. На північ від селища на місцевих схилах поширюються пасовища. Найближчі лісові масиви знаходяться за 80–100 м на північний схід від східного краю пам'ятки. Територію самого поселення, очевидно, раніше розорювали; нині ж вона зайнята під сінокіс чи пасовище.

Отже, на пам'ятці Ясенів–Теребежі I вдалося зафіксувати керамічні матеріали другої половини I тисячоліття н.е.: празької (VI–VII ст.) та райковецької культур (IX–X ст.), “стику” третьої й останньої чвертей I тисячоліття н.е. (VII/VIII ст.), а також керамічні фрагменти пізнього середньовіччя/ нового часу.

Ясенів–Теребежі II. Географічні координати поселення, встановлені за допомогою GPS: T1 (західний край поширення культурного шару) – Н 351 м, N 49°56'13.09", E 25°04'40.86"; T2 (південно-східний край поширення культурного шару) – Н 345 м, N 49 56'09.12", E 25°04'50.21".

Пам'ятка розташована на лівому березі р. Луг, між хутором Теребежі та с. Жарків, поблизу поселення Ясенів–Теребежі I: західний край селища Ясенів–Теребежі II знаходиться за 0,9 км на схід від західного краю попередньо виявленого поселення Ясенів–Теребежі I. Пам'ятка локалізується на південно-західних схилах. У формі селище має вигляд овалу, дещо витягнутого з північ-

ного заходу на південний схід. Максимальна довжина поселення по цій лінії сягає 290 м, а ширина – 40–45 м. На північ, північний захід та північний схід від селища природні межі відсутні; південно-західна сторона пам'ятки визначається поширенням заплави р. Луг, на краю якої знаходиться польова дорога, що сполучає сс. Теребежі та Жарків (див. рис. 2).

На поверхні поселення вдалося відшукати фрагменти глиняної вимазки та керамічних посудин, ліплених від руки, і на гончарному колі. Ліпним виявився фрагмент боковини керамічного виробу VII/VIII ст. Текстура тіста цього екземпляра суглинкова; є домішки шамоту, жорстви та середнього піску. Два фрагменти боковин нередукованих кружальних посудин належали до старожитностей райковецької культури (X ст.). Вони виготовлені на основі супіскової маси з додаванням дрібного піску. Ще один фрагмент боковини кружальної посудини із супісковою текстурою тіста, з домішками дрібного і середнього піску, який характеризувався доволі хорошим випалом, продатовано епохою нового часу.

Найближче природне оточення поселення Ясенів–Теребежі II: селище знаходиться серед заліснених масивів, що примикають з півночі, північного заходу та північного сходу до відповідних його меж; на південний захід від пам'ятки розташовується заплава р. Луг, води якої протікають за 40–75 м у цьому ж напрямку. Раніше на території селища проростав ліс (на що, між іншим, вказують місцеві ґрунти), а нині на місці розчищеної від лісу ділянки пам'ятки поросла кущова рослинність.

Як бачимо, поселення Ясенів–Теребежі II можна віднести до хронологічного “зламу” празької культури та райковецьких старожитностей (VII/VIII ст.), райковецької культури (X ст.), а також епохи нового часу.

Жарків I. Географічні координати поселення, встановлені за допомогою GPS: Т1 (західний край поширення культурного шару) – Н 339 м, N 49°55'55.53", E 25°07'27.27"; Т2 (східний край поширення культурного шару) – Н 334 м, N 49 55'55.67", E 25°07'37.75".

Пам'ятка розташована на північно-східній окраїні с. Жарків, ліворуч від польової дороги між сс. Жарків і Голубиця та праворуч від переважно лісової дороги між сс. Горбалі та Переліски. Поселення займає, передусім, південні схили (лише у східній частині пам'ятки поширення набувають частково й південно-східні схили). За формою селище нагадує видовжений по лінії захід–схід овал. Пам'ятка добре повторює конфігурацію місцевого ландшафту. Її максимальна довжина сягає 200 м, а ширина – 70 м. Східний край селища визначається завершенням місцевого схилу (поблизу “з'єднання” двох згаданих доріг: польової та лісової). Південна межа Жаркова I лімітується сучасною дорогою Жарків–Голубиця, за якою на відстані 15–25 м поширюється заплава р. Луг (між дорогою та заплавою, нижче по схилу, де локалізується селище, жодних слідів культурного шару не виявлено). На захід від пам'ятки природна межа відсутня. А на північ від селища спостерігалось значне підвищення місцевого схилу пагорба (рис. 3).

На поверхні поселення віднайдено численні фрагменти глиняної вимазки, точильного бруска, а також денець ліпної посудини “стику” празької й райковецької культур та боковини ліпного виробу райковецької культури. Перший із фрагментів ліпних посудин характеризується суглинковою масою, у якій є домішки шамоту та жорстви. Його продатовано VII/VIII ст. Фрагменти ж райковецької кераміки характеризуються супісковою основою, де рідше проступає шамот, а частіше – великий пісок. Їх віднесено до VIII/IX ст.

Щодо найближчого природного оточення поселення, то воно характеризується таким чином: з півдня до пам'ятки за 25–30 м примикає заплава р. Луг, води якої протікають за 130–140 м у тому ж (південному) напрямку; на захід від поселення поширюється житлово-господарська забудова, частки з прилеглими городами, а на північ – сільськогосподарські угіддя, які, як і територія пам'ятки, розорюються; на схід від поселення – через схил – знаходяться пасовища. Найближчі лісові масиви простягаються за 180–230 м на північ та північний схід від північної межі пам'ятки.

Таким чином, селище Жарків I слід віднести до “зламу” третьої й останньої чвертей I тисячоліття н.е. (“стику” празької та райковецької культур), а також до першого періоду райковецької культури (VIII/IX ст.).

Голубиця I. Географічні координати поселення, встановлені за допомогою GPS: T1 (південно-західний край поширення культурного шару) – Н 336 м, N 49°55'24.91", E 25°09'25.96"; T2 (північно-східний край поширення культурного шару) – Н 354 м, N 49 55'28.92", E 25°09'34.34".

Пам'ятка знаходиться у північно-західній частині с. Голубиця. Вона розташована на території сільськогосподарських угідь (місцевих присадибних ділянок), що примикають до житлово-господарської забудови. У плані селище має форму овалу, дещо видовженого по лінії південний захід – північний схід (розмірами 220–225×60–85 м). Пам'ятка займає переважно південні та південно-східні схили (рис. 4).

На поверхні селища вдалося відшукати уламки глиняної вимазки, а також фрагмент боковин ліпної посудини празької культури та фрагмент вінець кружального виробу нового часу. Боковини ліпного виробу виготовлені із суглинкової маси, з домішками шамоту та дрібного піску. Кружальний екземпляр характеризувався суглинковою масою з домішкою дрібного піску.

Найближче природне оточення селища складають пасовища, що поширюються на північ та захід від останнього; на схід від поселення знаходяться місцеві городи, а нижче по схилу – житлово-господарська забудова; на захід від селища – невеликий яр. Загалом, поселення має доволі таки “височинну” топографію: нинішня заплава р. Луг розташовується аж за 170–180 м на південь від південної межі селища; води цієї водної артерії протікають за 340 м у тому ж (південному) напрямку. Найближчі лісові масиви локалізуються за 430 м на північ від пам'ятки.

Зважаючи на викладене, пам'ятку Голубиця I можна віднести до празької культури та епохи нового часу.

Голубиця II. Географічні координати поселення, встановлені за допомогою GPS: Т1 (західний край поширення культурного шару) – Н 363 м, N 49°55'19.43", E 25°10'05.99"; Т2 (східний край поширення культурного шару) – Н 362 м, N 49 55'17.02", E 25°10'15.61".

Пам'ятка розташована у північній частині с. Голубиця. Західний її край знаходиться за 660 м на схід від східного краю Голубиці I та за 70–75 м на схід від крайньої будівлі місцевої ферми (?). Південний край Голубиці II розташований за 290 м на північний захід від найближчої межі Голубиці III. Загалом, поселення займає переважно південні та південно-східні схили та добре вписується у конфігурацію місцевого ландшафту. У формі селище нагадує овал, видовжений із північного заходу на південний схід. Максимальна його довжина по цій лінії складає 210 м, а ширина – 105–115 м. Південна межа пам'ятки визначається спадом місцевого схилу; з решта сторін межі селища визначаються, передусім, поширенням культурного шару (див. рис. 4).

На поселенні віднайдено фрагменти глиняної вимазки, а також керамічні матеріали черняхівської культури та епохи пізнього середньовіччя/нового часу. До черняхівської культури віднесено фрагмент боковин кружальної посудини із супісковою масою, з домішками дрібного піску. Фрагменти боковин кружальних виробів пізнього середньовіччя/нового часу виготовлені із суглинкової чи супіскової маси, з домішками дрібного і середнього піску; випал цих екземплярів доволі хороший. Фрагмент денець кружального виробу цього часу характеризується супісковою масою з домішками дрібного піску. Екземпляр добре випалений, редукований.

Поселення Голубиця II розташоване на височині. Заплава р. Луг знаходиться за 400 м на південний захід від селища. Води річки протікають за 550–560 м у тому ж південно-західному напрямку. Щодо найближчого природного оточення поселення, то пам'ятку практично зі всіх сторін оточують сільськогосподарські угіддя, а на північ – ще й пасовища. Найближчі лісові масиви проростають за 750–800 м на північ від поселення.

Таким чином, отримані матеріали дозволяють попередньо говорити про Голубицю II, як селище черняхівської культури та пізнього середньовіччя/нового часу.

Голубиця III. Географічні координати поселення, встановлені за допомогою GPS: Т1 (західний край поширення культурного шару) – Н 340 м, N 49°55'10.79", E 25°09'46.71"; Т2 (південно-східний край поширення культурного шару) – Н 334 м, N 49 55'02.59", E 25°10'06.88".

Пам'ятка розташовується у центральній частині с. Голубиця, праворуч від центральної польової дороги, що йде вздовж села у напрямку сіл Шишківці і Пеняки. Північний край Голубиці III знаходиться за 290 м на південний схід від південного краю Голубиці II. Південно-східна частина пам'ятки розташовується за 140–150 м на північний захід від західного краю Голубиці IV. Південно-західна межа Голубиці III локалізується за 280–290 м на північний схід від північних окраї Голубиці V (це поселення вже по правому березі р. Луг). У плані

селище нагадує дещо неправильний овал, видовжений з північного заходу на південний схід. Максимальна його довжина по цій лінії сягає 460–470 м, а ширина – 100–140 м. Південно-західний край пам'ятки визначається заплавою р. Луг. На північний захід від поселення межа відсутня, на північ – спостерігається підвищення, а на південний схід – незначне завершення та завершення місцевого схилу (див. рис. 4).

На поселенні віднайдено уламки глиняної вимазки та керамічні матеріали, які можна віднести до кількох культурно-хронологічних груп. Першу з них репрезентують фрагменти боковини і вінець ліпних посудин. Текстура керамічного тіста, як правило, суглинкова. Присутні домішки жорстви, а інколи й дрібного та середнього піску. Екземпляр вінця пролощений з двох сторін. Ці керамічні рештки віднесено до епохи ранньозалізного віку.

Другу групу складали фрагменти денців і боковин кружальних виробів черняхівської культури. У текстурі керамічного тіста переважала суглинкова маса із домішками дрібного піску та подекуди й жорстви. Випал екземплярів хороший, окремі фрагменти мають редукцію, в т.ч. й “сіру”. Попередньо їх віднесено до черняхівської культури.

До останньої, третьої групи, віднесено фрагменти вінця, верхніх частин, ручок, боковин та денців кружальних посудин пізнього середньовіччя/нового часу. Вони виготовлені із суглинкової або ж супіскової маси з домішками дрібного піску. Випал екземплярів хороший.

Найближче природне оточення поселення характеризується передусім орними угіддями; мова йде за локалізацію на північ, північний захід, північний схід та схід місцевих городів. З південного заходу до пам'ятки відразу примикає заплава р. Луг, а за нею (у цьому ж напрямку за 125–175 м) протікають води вказаної водної артерії. На лівому березі р. Луг, за 1,3 км на північний схід від селища проростає ліс; лісові масиви також знаходяться на протилежному березі ріки – за 950 м на південний захід від поселення. Територія самої пам'ятки нині розорюється.

Як бачимо, селище Голубиця III можна віднести до ранньозалізного віку, черняхівської культури та епохи пізнього середньовіччя/нового часу.

Голубиця IV. Географічні координати поселення, встановлені за допомогою GPS: Т1 (західний край поширення культурного шару) – Н 331 м, N 49°54'58.08", E 25°10'12.47"; Т2 (східний край поширення культурного шару) – Н 339 м, N 49 54'57.16", E 25°10'22.73".

Пам'ятка розташована ближче до центральної частини с. Голубиця. Західний край поселення знаходиться за 140–150 м на південний схід від крайньої (південно-східної) межі селища Голубиці III. Пам'ятка займає невелику улоговину лівого берега р. Луг, простягаючись при цьому переважно на південних схилах. У формі нагадує овал, видовжений зі заходу на схід. Максимальна довжина поселення по цій лінії сягає 200–205 м, а ширина – 80–85 м. Південна межа селища обмежена заплавою р. Луг, північна визначається підвищенням, а східна й західна – невеликим завершенням схилів (див. рис. 4).

На поверхні пам'ятки віднайдено фрагменти глиняної вимазки, а також нечисленні фрагменти кераміки, які можна згрупувати у декілька культурно-хронологічних груп.

До першої зараховано фрагменти боковин ліпних виробів ранньозалізного віку. Вони характеризуються суглинковою текстурою керамічного тіста, з домішками шамоту, жорстви та великого піску. Випал екземплярів хороший.

Другу групу представляє лише один фрагмент боковини кружального горщика райковецької культури (X ст.). Текстура тіста супіскова. У ній є сліди дрібного, середнього і навіть великого піску. У зломі черепка спостерігається чорне димлення.

Третя група репрезентована фрагментами верхніх частин та боковин кружальних виробів давньоруського часу (XI–XIII ст.). Вони виготовлені на основі супіскової чи суглинкової маси із домішками дрібного, середнього й великого піску. Усі фрагменти редуковані.

Найближче природне оточення поселення характеризується орними угіддями (городами), що поширюються на схід, захід та північ від пам'ятки. На південь від селища простягається заплава р. Луг., води якої протікають за 160–180 м у цьому ж напрямку. Найближчі лісові масиви знаходяться за 1 км на південний захід на протилежному (правому) березі цієї водної артерії. Ліс проростає також на лівому березі річки, за 1,5 км на північний схід від крайніх точок Голубиці IV. Територія пам'ятки нині розорюється.

Виходячи із викладеного, селище Голубиця IV слід попередньо віднести до черняхівської культури, райковецьких старожитностей (X ст.), а також давньоруського періоду (XI–XIII ст.).

Голубиця V. Географічні координати поселення, встановлені за допомогою GPS: Т₁ (північно-західний край поширення культурного шару) – Н 328 м, N 49°55'05.82", E 25°09'31.21"; Т₂ (південний край поширення культурного шару) – Н 337 м, N 49 54'55.46", E 25°09'37.77".

Пам'ятка розташовується у південно-західній частині с. Голубиця. Її північні окраїни локалізуються за 280–290 м на південний захід від південно-західної межі Голубиці III, що на протилежному – лівому – березі р. Луг. Селище займає переважно північно-східні схили правого берега річки. Поселення має форму дещо видовженого і неправильного сегмента. Максимальна його протяжність з північного заходу на південний схід сягає 250–260 м, а ширина – 50–70 м. Північно-східна та південно-східна частини селища виділяються контурами місцевих схилів, а також поширенням заплави р. Луг. Південно-західна та північно-західна межі поселення окреслюються незначним підвищенням схилу та поширенням культурного шару (див. рис. 4).

На поверхні пам'ятки вдалося віднайти фрагменти глиняної вимазки та незначні керамічні рештки. Останні репрезентовані фрагментом боковин римського часу (II–V ст.), що характеризується суглинковою масою, дрібним, середнім і великим піском та дрібним шамотом. Окрім нього, зафіксовано й

вінця кружального виробу давньоруської культури XII–XIII ст. Його виготовлено на основі суглинкової маси, з домішками жорстви й великого піску.

Найближче природне оточення поселення виглядає таким чином. Селище нині зайняте городами і тому розорується. На північний схід та південний схід від пам'ятки простягається заплава р. Буг, за якою на відстані 90–110 м протікає сама ріка. За 450 м на південний захід від південного краю поселення проростає ліс.

Отже, поселення Голубицю V попередньо можна віднести до римського часу (II–V ст.?) та давньоруської культури XII – XIII ст.

Коротко підсумовуючи викладене, відзначимо таке. У результаті археологічних обстежень на території та в околицях сіл Ясенів, Жарків та Голубиця Бродівського р-ну Львівської обл. зафіксовано вісім поселень: Ясенів–Теребежі I, II, Жарків I, Голубиця I–V. Матеріали, зібрані на поверхні цих селищ, відносяться до різних культурно-хронологічних горизонтів. Зокрема, на селищі *Ясенів-Теребежі I* вдалося зафіксувати керамічні матеріали другої половини I тисячоліття н.е. – праської (VI–VII ст.) та райковецької культур (IX–X ст.), “стику” третьої й останньої чвертей I тисячоліття н.е. (VII/VIII ст.), а також керамічні фрагменти пізнього середньовіччя/нового часу; на поселенні *Ясенів-Теребежі II*: матеріали хронологічного “стику” праської культури та райковецьких старожитностей (VII/VIII ст.), райковецької культури (X ст.), а також епохи нового часу; на селищі *Жарків I*: матеріали “стику” третьої й останньої чвертей I тисячоліття н.е. (праської та райковецької культур), а також першого періоду райковецької культури (VIII/IX ст.); на пам'ятці *Голубиця I* – праської культури та епохи нового часу; на селищі *Голубиця II* – черняхівської культури та пізнього середньовіччя/нового часу; на *Голубиці III* – ранньозалізного віку, черняхівської культури та епохи пізнього середньовіччя/нового часу; на *Голубиці IV* – черняхівської культури, райковецьких старожитностей X ст., а також давньоруського періоду XI–XIII ст.; на *Голубиці V* – римського часу (II–V ст.?) та давньоруської культури XII – XIII ст.

Подальші дослідження, у тому числі розвідкові роботи із шурфуванням зафіксованих селищ, дозволять підтвердити, уточнити чи підкорегувати висловлені судження щодо культурно-хронологічної приналежності виявлених матеріалів.

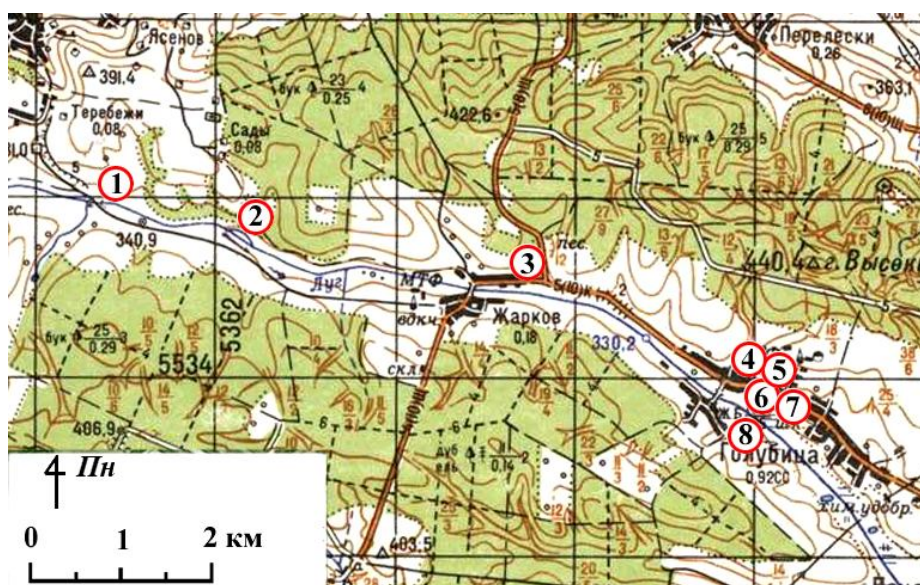

Рис. 1. Карта місцезнаходження нововідкритих пам'яток на території та в околицях сіл Ясенів (хутір Теребежі), Жарків, Голубиця Бродівського р-ну Львівської обл: 1 – Ясенів–Теребежі I; 2 – Ясенів–Теребежі II; 3 – Жарків I; 4 – Голубиця I; 5 – Голубиця II; 6 – Голубиця III; 7 – Голубиця IV; 8 – Голубиця V.

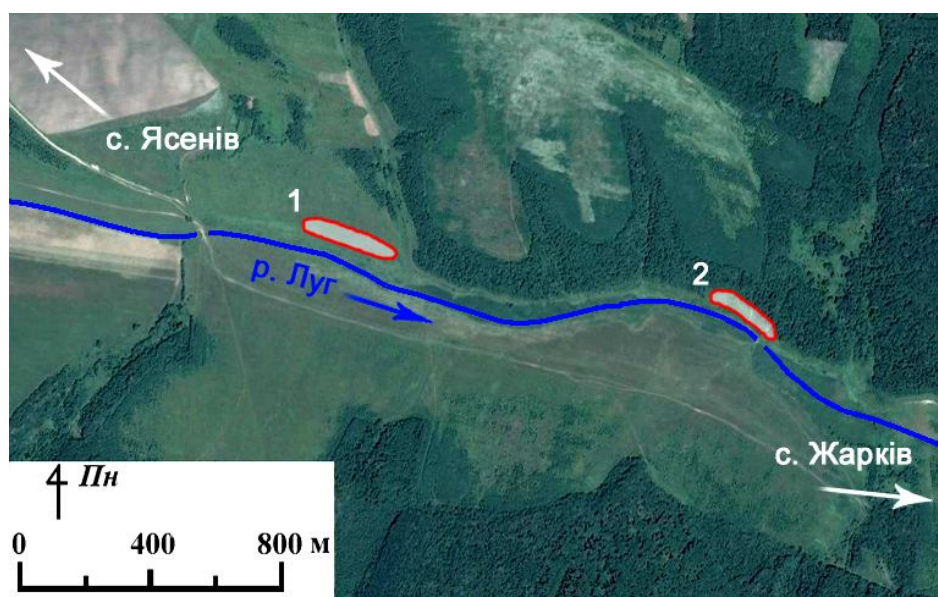

Рис. 2. Картосхема місцезнаходження поселень Ясенів–Теребежі I (1) та Ясенів–Теребежі II (2).

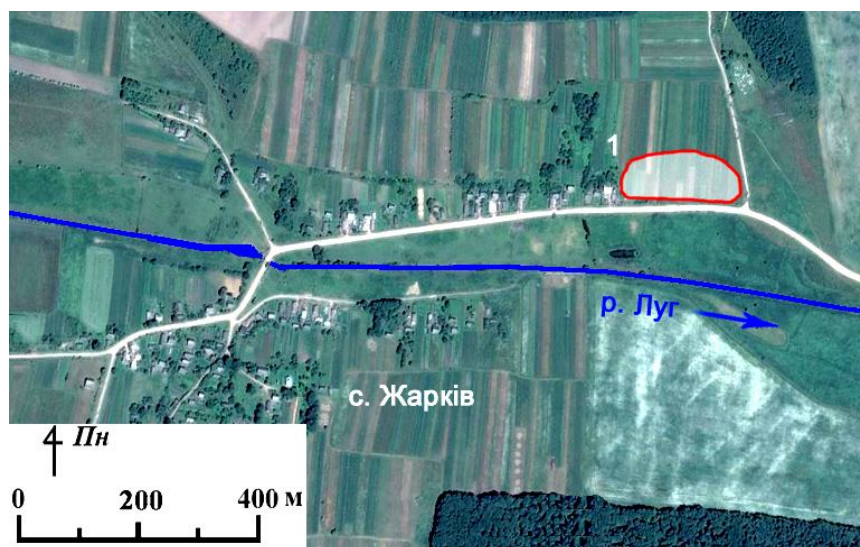

Рис. 3. Картосхема місцезнаходження поселень Жарків I (1) на фоні північно-східної частини с. Жарків.

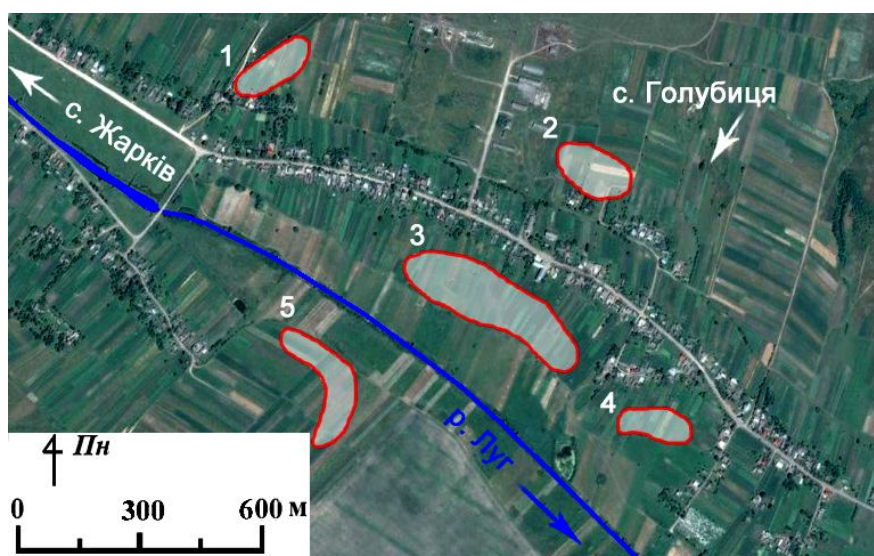

Рис. 4. Картосхема місцезнаходження поселень Голубиця I (1), Голубиця II (2), Голубиця III (3), Голубиця IV (4) і Голубиця V (5).

Стаття надійшла до редколегії 01. 09. 2017
Прийнята до друку 20. 10. 2017

**THE RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL SURVEYS
ON THE TERRITORY AND IN THE VICINITIES
OF VILLAGES JASENIV, ZHARKIV, GOLYBITSJA
(BRODY DISTRICT, LVIV REGION) IN 2014**

Andriy FYLYPCHUK

*The Communal Institution of Lviv Regional Council
“Administration of Historical and Cultural Reserve “Ancient Plisnesk”
14, Vynnychenko Str., Lviv, Ukraine, 79008, e-mail: archandrij@ukr.net*

The materials of newly discovered archeological sites of different times which were found during archaeological surveys of 2014 on the territory and in the vicinities of villages Jaseniv, Zharkiv, Golybitsja (Brody district, Lviv region) are published. The author observed 8 settlements of different periods: Jaseniv–Terebezhi I–II, Zharkiv I, Holubytsia I–V. On the surface monuments gathered material of different periods: Early Iron Age, Cherniahiv culture, Prague culture, Rayky culture, ancient Rus culture, Late Middle Age, New time.

Key words: Jaseniv, Zharkiv, Golybitsja, Plisnesk, settlement, ceramics.

КОРОТКІ ПІДСУМКИ РОБІТ ПЛІСНЕСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ У 2017 РОЦІ

Андрій ФІЛИПЧУК

*КЗ ЛОР “Адміністрація історико-культурного заповідника “Давній Пліснеськ”
вул. В. Винниченка, 14, Львів, Україна, 79008, e-mail: archandrij@ukr.net*

У липні–серпні 2017 р. експедиція Історико-культурного заповідника “Давній Пліснеськ” за підтримки Громадської організації “Підгірці-Шолом” проводила дослідження Пліснеського археологічного комплексу.

Розкоп I площею 58 м² закладено у східній частині ур. Поруби на місці кургану, західний край якого локалізується за 80 м на схід від асфальтної дороги, що веде до монастиря ЧСВВ, а південний – за 1,5 м на північ від рову зовнішньої лінії захисту Х ст. Досліджений насип виявився кенотафом, спорудженим приблизно у другій половині XII ст.

Розкоп II площею 30,5 м² знаходився на місці кургану, за 9 м на північ від розкопу I 2017 р. Як і в попередньому випадку, тут було розкопано кенотаф, споруджений наприкінці XI – початку XII ст.

Розкоп III площею 36 м² закладено у західній частині ур. Високе Городиско між лініями захисту № 4 і № 5, за 15 м на захід від місцевого електричного стовпа (№ 84). На відкритій площі вдалося зафіксувати частину заглибленої житлової споруди, яку попередньо віднесено до Х ст.

Розкоп IV площею 38 м² локалізувався у західній частині ур. Високе Городиско між лініями захисту № 3 і № 4, за 14 м на захід від місцевої ґрунтової дороги та за 16 м на північ від викінчення рову лінії захисту № 4. У результаті проведених робіт виявлено два об’єкти: піч першої половини XII ст., швидше за все виробничого призначення, а також піч першої половини XII ст. побутового призначення (ймовірно, від певної наземної будівлі, сильно пошкодженої пізньосередньовічною та новочасовою оранкою, що проводилася на верхньому плато городища до 1965 р.).

Окрім стаціонарних досліджень на Пліснеську, наприкінці травня 2017 р. експедиція заповідника проводила обстеження археологічних пам’яток у басейні р. Західний Буг, поблизу впадіння у нього р. Бужок (околиці сіл Ушня та Папірня). Виявлено вісім різночасових поселень: Ушня IX–XV та Папірня I (нумерація відкритих у 2017 р. пам’яток відштовхувалася від нумерації поселень, які зафіксував М. Филипчук у 2011 р. на суміжних територіях). Матеріали ранньозалізного віку зафіксовано на поселеннях Ушня IX, XV та Папірня I; римського часу – на Ушні IX, XIII та XIV; райковецької культури – на Ушні XII; давньоруської культури – на Ушні X, XII, XIII, XIV та Папірні I; пізнього середньовіччя – на Ушні IX–XV та Папірні I.

ДОСЛІДЖЕННЯ БУСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ У 2017 РОЦІ

Петро ДОВГАНЬ, Наталія СТЕБЛІЙ

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, Львів, Україна, 79000, e-mail: nstebliy@ukr.net*

У польовому сезоні 2017 р. Буська археологічна експедиція Інституту археології ЛНУ ім. Івана Франка продовжила досліджувати Мале городище – одну із складових літописного Бужська. Воно знаходиться у міському парку, неподалік від впадіння р. Полтви у Західний Буг і має вигляд конусоподібного останця висотою близько 8 м і діаметром майданчика на вершині близько 30 м.

На цій пам'ятці археологічні дослідження проводила у 1985 р. експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові. Було розкрито 100 м² площі, виявлено низку археологічних об'єктів та значний рухомий матеріал, про що опубліковано повідомлення в “Археологических открытиях 1986 года” (Москва: Наука, 1988. – С. 289–290), однак жодних слідів цих матеріалів чи наукового звіту про дослідження у фондах колишнього Інституту суспільних наук, а нині Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича віднайти не вдалося.

У 2015–2016 р. на Малому городищі та біля його підосви розкопки проводила Буська археологічна експедиція Інституту археології ЛНУ ім. Івана Франка. Було закладено три розкопи загальною площею 88 м², виявлено 35 археологічних об'єктів широкого хронологічного діапазону – від енеоліту до XIV ст.

Вперше зафіксовано об'єкти IV і другої половини VI ст., віднайдено й досліджено частину християнського могильника другої половини XII – першої половини XIII ст., який разом із численними знахідками долівкової плитки вказує на те, що тут могла бути перша у давньому Бужську церква. Більшість кістяків із поховань давньоруського могильника вперше взято на антропологічні дослідження. Непересічне значення для вивчення історії забудови давнього міста має віднайдене на Малому городищі укріплення XIV ст. з численним рухомих матеріалом цього часу.

Під час роботи експедиції у 2017 р. закладено два розкопи. Розкоп I, площею 16 м², був на східному схилі пам'ятки, за 15 м на схід від розкопу I 2015 р. Встановлено, що культурні залишки залягали тут на глибину 1,5–2,6 м від рівня сучасної поверхні за експозицією схилу. Продовжено дослідження оборонного валу XIV ст. (об'єкт I). У його насипі із зовнішнього боку виявлено сліди від додаткових дерев'яних укріплень – вкопаний під прямим кутом скісний частокіл приблизно посередині висоти оборонної споруди.

Під її залишками залягав культурний шар могильника другої половини XII – першої половини XIII ст. Тут виявлено два шари поховань (11 могил).

Нижче, під першим шаром могильника і на рівні другого, віднайдено частину заглибленої споруди, ймовірно житла мідного віку, та дві господарські ями цього ж періоду округлої та підовальної форми.

У розкопі I – культурному шарі та заповненнях об'єктів – віднайдено значну кількість рухомого матеріалу, зокрема, фрагментів ліпного та кружального посуду. На увагу заслуговують інші різноманітні знахідки: частина кістяної накладки з циркульним орнаментом, вістря стріл від арбалета, ухналі та цвяхи, бритва (?), частина чересла (?), фрагменти долівкової плитки, лезо кам'яної сокири, фрагмент люльки з людським обличчям.

Розкоп II, площею 12 м², закладено за 20 м на північний схід нижче від розкопу I. Культурні залишки залягали тут на глибину 1,2–1,4 м від рівня сучасної поверхні. У цьому розкопі виявлено два археологічні об'єкти.

Перший із них – частину кам'яної кладки із великих валунів – потрактовано як кут (північно-східний) фундаменту великої мурованої житлової чи господарської споруди XVIII ст. Об'єкт I перекривав об'єкт II – частину котловану заглибленої споруди кінця XI ст., ймовірно житла. Досліджено значну ділянку її долівки із стовповими ямками.

У культурному шарі та заповненні об'єкта II виявлено численний рухомий матеріал. Окрім фрагментів кружальної керамки XI–XVIII ст., тут віднайдено залізні цвяхи та ухналі, половину підкови, кільце, скобу, ключ; бронзові (?) наперсток, медальйон, гудзик; два фрагменти керамічних люльок, половину невеликої пізньосередньовічної миски.

Таким чином, внаслідок археологічних пошуків у Буську в 2017 р. отримано матеріали широкого хронологічного діапазону – від мідного віку до пізнього середньовіччя (XVIII ст.). Під час розкопок вперше зафіксовано об'єкти мідного віку. Продовжено дослідження першого християнського могильника другої половини XII – першої половини XIII ст. (чотири кістяки із нього взято на антропологічні дослідження) та оборонного валу XIV ст., де зафіксовано сліди додаткових дерев'яних укріплень – скісний частокіл.

СПИСОК АВТОРІВ

Довгань Петро Михайлович – науковий співробітник Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка

Луцик Ірина Володимирівна – лаборант відділу археології Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України

Мельничук Олег Любомирович – молодший науковий співробітник відділу охорони культурної спадщини Національного заповідника “Давній Галич”

Конопля Віталій Михайлович – молодший науковий співробітник відділу археології Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України

Онищук Ярослав Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка

Сіласв Олександр Миколайович – науковий співробітник Науково-дослідного центру “Рятівна археологічна служба” Інституту археології НАН України

Стеблій Наталія Ярославівна – кандидат історичних наук, в.о. директора Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка, доцент кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки

Томенчук Богдан Петрович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри етнології і археології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Филипчук Андрій Михайлович – заступник директора з наукової роботи комунального закладу Львівської обласної ради “Адміністрація історико-культурного заповідника “Давній Пліснеськ”

Франко Андрій Дмитрович – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу франкознавства Інституту Івана Франка Національної Академії наук України (м. Львів)

Франко Оксана Омелянівна – доктор історичних наук, професор кафедри етнології Львівського Національного університету імені Івана Франка

Якубовська Оксана Зеновіївна – аспірантка кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АДЛУ	– Археологічні дослідження Львівського університету
АО	– Археологические открытия
АДІУ	– Археологія і давня історія України
АП УРСР	– Археологічні пам'ятки УРСР
ВІА	– Вісник Інституту археології
ЗНТШ	– Записки Наукового товариства ім. Шевченка
КСИА	– Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИИМК	– Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МДАПВ	– Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МИА	– Материалы и исследования по археологии СССР
ПСРЛ	– Полное собрание русских летописей
ПССИАЕ	– Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології
СА	– Советская археология
СЭ	– Советская этнография
УІЖ	– Український історичний журнал
AR	– Archeologicke rozhledy
SA	– Slovenska archeologia
Spr. Arch.	– Sprawozdania Archeologiczne
PA	– Památky archeologické
WA	– Wiadomości archeologiczne
ZWAK	– Zbior wiadomości do Antropologii krajowej

З М І С Т

СТАТТІ

<i>Ярослав Онищук</i> . Етнокультурна ситуація на території пограниччя Західної Волині та Поділля в пізньоримський час (спроба реконструкції)	3
<i>Petro Dovgan, Nataliya Stebliy</i> . Buzhsk in the second half of 6 th – first half of 13 th centuries (by archaeological records).....	20
<i>Оксана Якубовська</i> . Історія дослідження пам'яток VIII–X ст. в Українському Прикарпатті	28
<i>Ірина Луцик</i> . Черепи, пробиті цвяхами, з Володимира-Волинського та його околиць.....	44
<i>Богдан Томенчук, Олег Мельничук</i> . Християнські некрополі давнього Галича (XII–XVIII ст.) на Крилоській горі.....	70

З ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

<i>Андрій Франко, Оксана Франко</i> . Археолог, історик, мистецтвознавець, етнолог, музеєзнавець, педагог Вадим Щербаківський: емігрантська віха творчого життєпису українського академічного вченого, професора (1922–1957).....	86
---	----

ПУБЛІКАЦІЇ І МАТЕРІАЛИ

<i>Vitaliy Konopla, Oleksandr Silayev</i> . New bronze items from Western Bug area: chronology and cultural interpretation.....	168
<i>Петро Довгань, Наталія Стеблій</i> . Результати археологічних досліджень Великого городища у Буську в 2013–2014 роках.....	177
<i>Андрій Филипчук</i> . Результати археологічних обстежень території та околиць сіл Ясенів, Жарків, Голубиця Бродівського району Львівської області у 2014 році.....	207

АРХЕОЛОГІЧНІ ВІДКРИТТЯ

<i>Андрій Филипчук</i> . Короткі підсумки робіт Пліснеської археологічної експедиції у 2017 році.....	218
<i>Петро Довгань, Наталія Стеблій</i> . Дослідження Буської археологічної експедиції у 2017 році.....	219
СПИСОК АВТОРІВ.....	221
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ.....	222

CONTENTS

ARTICLES

<i>Jaroslav Onyshchuk</i> . Etnocultural situation in the territory borderland of West Volyn and Podilya in the Late Roman time (reconstruction attempt).....	3
<i>Petro Dovgan, Nataliya Stebliy</i> . Buzhsk in the second half of 6 th – first half of 13 th centuries (by archaeological records).....	20
<i>Oksana Jakubowska</i> . History of the study of memories of VIII–X century in the Ukrainian Prykarpattia.....	28
<i>Iryna Lutsyk</i> . Skulls pierced by nails from Volodymyr-Volynskyi and its surrounding.....	44
<i>Bogdan Tomenchuk, Oleg Melnychuk</i> . The christian necropolises of Galych in the XII–XVIII cent. on the Krylos mountain.....	70

FROM HISTORY OF ARCHAEOLOGICAL SCIENCE

<i>Andriy Franko, Oksana Franko</i> . Archeologist, historian, art critic, ethnologist, museum expert, pedagogue Vadym Shcherbakivskiy: emigrant stage of creative biography of the Ukrainian academic scientist, professor (1922–1957).....	86
--	----

FIELD WORKS

<i>Vitaliy Konopla, Oleksandr Silayev</i> . New bronze items from Western Bug area: chronology and cultural interpretation.....	168
<i>Petro Dovgan, Nataliya Stebliy</i> . The results of the archaeological researches on the territory of the “Big Hill-fort” in Busk in 2013–2014 years.....	177
<i>Andriy Fylypchuk</i> . The results of archaeological surveys on the territory and in the vicinities of villages Jaseniv, Zharkiv, Golybitsja (Brody district, Lviv region) in 2014.....	207

ARCHAEOLOGICAL DISCOVERIES

<i>Andriy Fylypchuk</i> . A short summary of works of Plisnesk archaeological expedition in 2017.....	218
<i>Petro Dovhan, Nataliya Stebliy</i> . A research of Busk archaeological expedition in 2015.....	219
AUTHORS LIST.....	221
ABBREVIATIONS.....	222

